

π. Νεκτάριος Μαρκάκης

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Γενικό Επιτελείο Στρατού
Διεύθυνση Στρατιωτικών Ιερέων

Αθήνα 2021

π. Νεκτάριος Μαρκάκης

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Γενικό Επιτελείο Στρατού
Διεύθυνση Στρατιωτικών Ιερέων

ΕΚΤΥΠΩΣΗ:
Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού
Αθήνα 2021

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Αθήνα 2021

ISBN 978-618-85782-0-3

© 2021 Πρωτοπρεσβύτερος Νεκτάριος Μαρκάκης
Συνταγματάρχης (ΣΙ)
Διευθυντής Στρατιωτικών Ιερέων ΓΕΣ
Γενικό Επιτελείο Στρατού
Στρατόπεδο «ΠΑΠΑΓΟΥ»
Μεσογείων 227-231
155 61 Χολαργός Αθήνα

ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Τοιχογραφία Ι. Μονής Σταυρονικήτα Αγ. Όρους
Σχεδιασμός, Επιμέλεια Έκδοσης: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού
Δακτυλογράφιση Κειμένων Παραρτήματος: Θεόδωρος Μανωλάτος
Βασίλειος Ταγαράκης
Ευστάθιος Πάλμος

Εκτύπωση: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού

*Ευλαβικό Αφιέρωμα
στη μνήμη των Μαρτύρων, Ομολογητών
και Αγωνιστών που κράτησαν αναμμένο
το ιλαρό φως της Πίστεως στο κανδήλι
του Έθνους στα χρόνια της σκλαβιάς.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Α'. Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ	13
1. Ιστορικά Στοιχεία	13
2. Τα Λειτουργικά Υπομνήματα	20
Β'. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ	31
1. Η Θεία Λειτουργία	31
2. Η Εκκλησία ως Ιερός Ναός και ως Λαός του Θεού	33
3. Ανάμνηση και Συμβολισμός	38
Γ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗΣ	47
1. Ο Καιρός και η Ένδυση των Λειτουργών	47
2. Η Πρόθεση και η Ετοιμασία των Δώρων	54
3. Η Ακολουθία της Προσκομιδής	62
4. Προκαταρκτικά της Θείας Λειτουργίας	79
Δ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ	85
1. Η Εναρξη της Θείας Λειτουργίας	85
2. Τα Αντίφωνα και τα Τυπικά	89
3. Η Είσοδος του Ευαγγελίου	94
4. Ο Τρισάγιος Ύμνος	102
5. Τα Αναγνώσματα και τα Κατηχούμενα	108
Ε'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ	117
1. Ο Χερουβικός Ύμνος	117
2. Η Είσοδος των Δώρων	122
3. Η Αγία Αναφορά	130
4. Η Θεία Κοινωνία	139
5. Ευχαριστία και Απόλυση	153
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	159
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	163

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η τυπική διάταξη της Λατρείας της Εκκλησίας δεν συνιστά στείρα απομνημόνευση μηχανικών κινήσεων, ούτε συντονισμένες πράξεις εντυπωσιασμού. Η Λατρεία της Εκκλησίας δημιουργεί μια αμφίδρομη κίνηση μεταξύ πνεύματος και ύλης, μεταξύ ψυχής και σώματος, μεταξύ ουσίας και τύπου, μεταξύ θεωρίας και πράξεως, μεταξύ Ακτίστου και κτιστού. Είναι μια κίνηση που διεγείρει την αγάπη και παράλληλα λαμβάνει νόημα από την αγάπη, η οποία είναι το κεντρικό βίωμα της Θείας Λατρείας, αγάπη για τον Θεό και τον πλησίον.

Κατά καιρούς τίθεται το δίλημμα: ποιό είναι το ζητούμενο; Τελούμενα ή συναίσθηση; Πράξη ή Πίστη; Τύπος ή ουσία; Η ουσία και η φανέρωση των πραγμάτων, το «είναι» και το «φαίνεσθαι», αλληλεπιδρούν και αλληλοεξαρτώνται. Αποκομμένα και απόμακρα, το «είναι» από το «φαίνεσθαι» καταντούν υποκρισία. Όταν ο άνθρωπος γίνεται λατρευτικός και δοξολογικός, τότε η εσωτερική προσευχητική τάση γίνεται έκφραση στη λειτουργική πράξη και αυτό συνιστά Ομολογία Πίστεως. Όταν όμως διασαλεύεται ο τύπος της Λατρείας, τότε αντανακλά στην ουσία και μειώνεται η προσευχητική και δοξολογική διάθεση. Είναι η αρχή ότι ο κανόνας της Πίστεως είναι και κανόνας της Λατρείας και αντίστροφα («Lex orandi lex credendi»). Γι' αυτό και όλες οι αποκλίνουσες και αιρετικές ιδεολογίες, εξέφραζαν και αποτύπωναν τις αντιλήψεις τους στην τελετουργική τους πρακτική.

Σε παλαιότερες εποχές διατυπώθηκε το ερώτημα: Λατρεία ή Ποιμαντική; Τι προτεραιότητα οφείλει να δώσει ο Ιερέυς; Τι από τα δύο να προτάξει; Την λατρευτική πράξη ή την ποιμαντική διακονία; Αρκετοί διαχωρίζουν την Λατρεία της Εκκλησίας από την Ποιμαντική Αποστολή. Όμως είναι ξεκάθαρη η απόλυτη αλήθεια ότι, Ποιμαντική χωρίς Λατρεία, φιλανθρωπία δίχως Θεία Λειτουργία, είναι μια στυγνή υλιστική κοινωνική λει-

τουργία πρόσκαιρης επούλωσης καθημερινών αναγκών. Εάν η Ποιμαντική δεν αναγνωρίζει ως κέντρο την Θεία Λειτουργία και δεν πηγάζει από την Λατρευτική Ζωή της Εκκλησίας, τότε είναι υλιστική και πεζή και δεν διαφέρει από μια κοινότυπη κοινωνική προσφορά ενός οποιουδήποτε πρόσκαιρου και κοσμικού φορέα, ακόμη και άθεου. Στην Εκκλησία, για να έχουν όλα ως πηγή τον Θεό, οφείλουν να έχουν ως κέντρο την Θεία Λειτουργία.

Η πενιχρή ενασχόλησή μου με μερικά λειτουργικά Υπομνήματα, με οδήγησε στην απόλυτα διαπιστωμένη θέση ότι η Λατρεία της Εκκλησίας εμπεριέχει όλα τα γεγονότα της Εκκλησίας, τα ποιμαντικά, τα κηρυκτικά και κατηχητικά, τα φιλανθρωπικά, ακόμη και τα διοικητικά. Εμπεριέχει την ερμηνεία της Αγίας Γραφής, τη Δογματική και Ιστορία, την Ποιμαντική και Πατερική Γραμματεία κ.α. Στο Άγιον Όρος, όταν πραγματοποίησα προσκύνημα, άκουσα από έναν σοφό Μοναχό να λέει ότι η Θεία Λειτουργία τα έχει όλα, τα καλύπτει όλα, «φτάνει και περισσεύει».

Όσοι ασχολούμαστε με τα εκκλησιαστικά πράγματα, θαυμάζουμε και εντυπωσιαζόμαστε, θα έλεγα ότι κάποιες φορές συγκλονιζόμαστε από τις ερμηνείες και αναλύσεις των Πατέρων της Εκκλησίας και των εκκλησιαστικών συγγραφέων για την Θεία Λειτουργία. Διδασκόμαστε ότι η Λατρεία της Εκκλησίας παραδόθηκε από τον Χριστό στον Μυστικό Δείπνο και στις μεταναστάσιμες Συνάξεις, γεννήθηκε στον αποστολικό κύκλο, ζυμώθηκε στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, αναπτύχθηκε στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους και εξελίχθηκε στη μέση βυζαντινή εποχή. Υπάρχουν κείμενα ατελείωτα, απαράμιλλης φιλολογικής τελειότητας, φιλοκαλικής αξίας και λειτουργικής εμβάθυνσης, τα οποία διασώζουν την ιστορία, την εξέλιξη, μα περισσότερο την ουσία της Θείας Λατρείας και της Θείας Λειτουργίας.

Στους μεταβυζαντινούς χρόνους, όμως, τι ισχύει; Τι συμβαίνει με τα λατρευτικά θέματα στα σκοτεινά χρόνια της δου-

λείας και της τυραννίας από τον Τούρκο δυνάστη κατακτητή; Διακόπτεται μήπως η συνέχεια; Παύει η παραγωγή της λατρευτικής ερμηνείας; Είναι αλήθεια ότι με την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας στους σκοτεινούς αιώνες της τουρκοκρατίας δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα η θεολογική έρευνα. Ελάχιστοι θεολόγοι έχουν ασχοληθεί. Μεταξύ αυτών αναφέρουμε τον καθηγητή μας του ΑΠΘ, τον έγκριτο Λειτουργιολόγο Παναγιώτη Σκαλτση ο οποίος ανέδειξε τις σπουδές και την έρευνα στα Λειτουργικά Υπομνήματα των μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων. Για τους περισσότερους θεολόγους, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε χρόνους όπου υπάρχει πληθώρα θεολογικής παραγωγής, ιδιαίτεrawς στη βυζαντινή εποχή.

Όμως, ακόμη και στην περίοδο της υποδούλωσης, στα σκοτεινά χρόνια της σκλαβιάς, οι Πατέρες, οι Άγιοι, οι κληρικοί και λόγιοι της εποχής δεν σταμάτησαν να νοουθετούν το Γένος, να κηρύττουν και να κατηχούν, να ενισχύουν το ελληνορθόδοξο φρόνημα και ήθος, δεν διέκοψαν την εξήγηση και την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας και των εορτών της Εκκλησίας. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι το υπόδουλο Γένος δεν είχε την δυνατότητα και τις ευκαιρίες για συναθροίσεις και συνάξεις. Στο υπόδουλο Γένος μας, δεν επέτρεπε ο κατακτητής τις συναθροίσεις και τις συνάξεις. Ο μόνος χώρος σύναξης των υπόδουλων Ελλήνων ήταν ο Ιερός Ναός, η Εκκλησία και οι μοναδικές ευκαιρίες για συνάντηση και σύναξη των υπόδουλων Ελλήνων ήταν οι Κυριακές και οι Εορτές της Εκκλησίας μας, ήταν η τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Συνεπώς, η Θεία Λειτουργία κατέστη το βασικό κέντρο και το σημείο αναφοράς της ζωής των υπόδουλων Ελλήνων, τόσο της καθημερινότητάς τους, όσο και της ενίσχυσης της εθνικής συνειδήσεως. Η βάση και το αποκορύφωμα της εθνικής ενότητας των υπόδουλων Ελλήνων ήταν η συμμετοχή στην Θεία Λειτουργία.

Για την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας υπήρξε παραγωγή υπομνημάτων την εποχή αυτή, τα οποία και παρουσιάζονται στο παρόν πόνημα. Το πρώτο υπόμνημα είναι του Ιωάννου

Ναθαναήλ, το οποίο έχει τον χαρακτήρα εκτενούς ερμηνείας και παραθέτει θέσεις και απόψεις Πατέρων και ερμηνευτών της πρωτοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής και στο οποίο είναι καταφανές ότι στηρίχθηκαν οι περισσότεροι μεταβυζαντινοί ερμηνευτές που ακολούθησαν χρονικά. Το δεύτερο σημαντικότατο υπόμνημα είναι από την γραφίδα του Μελετίου Συρίγου, το οποίο χαρακτηρίζεται για την σαφήνεια και τη συντομία του, ένα έργο συνοπτικό το οποίο αποτυπώνει τη λειτουργική πρακτική της Μητρός Εκκλησίας, του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην περίοδο της υποδούλωσης. Το υπόμνημα του Μελετίου διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην απόπειρα αποκατάστασης της λειτουργικής πρακτικής της Ρωσίας και κατέστη πρότυπο για επόμενα υπομνήματα, τα οποία το αντιγράφουν, άλλοτε σχεδόν αυτούσιο και άλλοτε με ανασύνταξη των ίδιων των λέξεων. Τα κυριότερα υπομνήματα που ακολούθησαν το κείμενο του Μελετίου είναι του Θεοφίλου Καμπανίας και του Νεοφύτου Μεταξά. Το έργο του Νεοφύτου, παρόλο που χρονικά εντάσσεται στα νεότερα χρόνια, εν τούτοις το συμπεριλάβαμε στην παρούσα εργασία επειδή αποτελεί αντίγραφο του κειμένου του Μελετίου. Ένα άλλο υπόμνημα είναι του Καισαρίου Δαπόντε, το οποίο έχει την πρωτοτυπία να διατυπώνει την ερμηνεία σε έμμετρο ποιητικό λόγο, αρκετό μέρος του οποίου είναι διασκευή του κειμένου του Μελετίου ως προς την δομή και την χρήση ίδιων όρων και λέξεων. Σημαντικό επίσης υπόμνημα είναι του Νικολάου Βούλγαρι, κείμενο εκτενέστατο και κατάμεστο από κείμενα, θέσεις και απόψεις προγενεστέρων Πατέρων και ερμηνευτών. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στο έργο του Νικολάου συνοψίζεται η κυριότερη πρωτοχριστιανική και βυζαντινή γραμματεία για την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας. Τέλος παρατίθεται το έργο του Γαβριήλ Νοβογραδίας το οποίο αποτελεί μετάφραση από προγενέστερο κείμενο γραμμένο στη ρωσική γλώσσα και στο οποίο αποτυπώνεται η σλαβική λειτουργική πρακτική και ερμηνεία της μεταβυζαντινής εποχής. Τα συγκεκριμένα έργα χρησιμοποιήθηκαν διότι χαρακτηρίζονται από την δομή λειτουργικού υπομνήματος και παραθέτουν την

ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας με συστηματικό τρόπο, αναλύοντας κάθε φάση της Θείας Λειτουργίας κατά τελετουργική σειρά.

Να σημειωθεί ότι στην παρούσα έκδοση δεν έχουν συμπεριληφθεί κείμενα και ερμηνείες, τα οποία αν και σημαντικά, όμως είναι διάσπαρτα σε διάφορα έργα, δεν πληρούν τις προϋποθέσεις συστηματικής λειτουργικής ερμηνείας και δεν διακρίνονται από τη μορφή του λειτουργικού υπομνήματος. Επιπλέον δεν συμπεριλάβαμε ερμηνείες της Θείας Λειτουργίας και υπομνήματα αυτής της εποχής, τα οποία έχουν δεχθεί ξενόφερτες επιδράσεις, απηχούν ετερόδοξες αντιλήψεις και παρουσιάζουν αιρετίζουσες απόψεις. Παραμένουμε σταθερά αμετακίνητοι στα ερμηνευτικά κείμενα τα οποία εκφράζουν την ορθόδοξη αντίληψη για την Θεία Λειτουργία. Η παρούσα προσπάθεια θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το απόσταγμα των επτά υπομνημάτων της ερμηνείας της Θείας Λειτουργίας της μεταβυζαντινής περιόδου, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την καταγραφή των συμπερασμάτων της διδασκαλίας της εποχής αυτής για την Θεία Λειτουργία.

Μετά την παρουσίαση του σκεπτικού που ώθησε στην συγγραφή της παρούσης, απομένει να υποβάλω ευχαριστίες στο Γενικό Επιτελείο Στρατού και στο Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού για την έγκριση και την έκδοση του παρόντος πονήματος. Ευελπιστώ ότι η παρούσα έκδοση με τα αυτούσια παρατιθέμενα κείμενα θα μπορέσει έστω και ελάχιστα να εγείρει το ενδιαφέρον των καλοπροαίρετων αναγνωστών, τόσο στο Στράτευμα, όσο και των υπολοίπων, για έναν προβληματισμό σε λειτουργικά ζητήματα και ίσως αποτελέσει αφορμή για βιωματική προσέγγιση και συμμετοχή στην Θεία Λειτουργία.

Η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση παρέχει την ευκαιρία να προβληθεί η Θεία Λειτουργία ως το κεντρικό γεγονός της εθνικής ενότητας και προφανώς το κύριο αίτιο στο οποίο δομήθηκαν και καλλιεργήθηκαν όλες οι ελπίδες, οι προσδοκίες, οι ενέργειες για την προετοιμασία της

Επανάστασης και της απελευθέρωσης. Η Θεία Λειτουργία ως ο συνεχής και παρατεινόμενος εορτασμός της Αναστάσεως του Χριστού ενέπνευσε την προσδοκία της αναστάσεως του Γένους από τη δουλεία του τυράννου. Η Θεία Λειτουργία ως μαρτυρία της Ορθοδόξου Πίστεως, κατέστη και διαμαρτυρία για την άδικη υποδούλωση. Το παρόν πόνημα δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει τίποτε περισσότερο από μια απλή παρουσίαση και καταγραφή της αντίληψης και διδασκαλίας περί της Θείας Λειτουργίας στην μεταβυζαντινή εποχή και του γεγονότος της παραγωγής της θεολογικής και λειτουργικής σκέψης της συγκεκριμένης εποχής, όπως αποτυπώνεται σε συγκεκριμένα ερμηνευτικά υπομνήματα λειτουργικού και τελετουργικού ενδιαφέροντος.

Α'. Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

1. Ιστορικά Στοιχεία.

Με τον όρο «Μεταβυζαντινή Εποχή» ή «Μεταβυζαντινή Περίοδος» αποκαλείται η χρονική διάρκεια από το τέλος της Βυζαντινής εποχής με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το έτος 1453 έως την έναρξη της επανάστασεως το 1821 ή σύμφωνα με έγκριτους ιστορικούς το έτος ιδρύσεως του Ελληνικού Κράτους το 1828. Την εποχή αυτή ο Ελληνισμός βρέθηκε υπόδουλος στον Τούρκο κατακτητή. Μερικές περιοχές αρχικά βρέθηκαν υποδουλωμένες στους Ενετούς και σταδιακά πέρασαν στους Τούρκους. Υπάρχουν ιστορικοί οι οποίοι προσδιορίζουν το τέλος της Μεταβυζαντινής Περιόδου ελάχιστα νωρίτερα από την έναρξη της επανάστασεως. Όμως, όπως και να έχει διαμορφωθεί η χρονική οριοθέτηση της Μεταβυζαντινής Εποχής, τα λειτουργικά υπομνήματα τα οποία παραθέτουμε προέρχονται από την εποχή της τουρκοκρατίας και εντάσσονται στους αιώνες 16^ο έως 18^ο.

Από την εποχή της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, από το έτος 1453, το Ορθόδοξο Ελληνικό Έθνος βρέθηκε υπό τον ζυγό της οθωμανικής κυριαρχίας και γενικώς όλοι οι Ορθόδοξοι λαοί της Ανατολής βρέθηκαν σε εμπερίστατη κατάσταση¹. Αυτή η δυστυχής συγκυρία, στην οποία βρέθηκε το Ελληνορθόδοξο πλήρωμα, έδωσε την αφορμή στους Οθωμανούς να καταχραστούν και να εγκλωβίσουν την Εκκλησία. Έτσι, η Εκκλησία και το πάνσεπτο Κέντρο της, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, βρέθηκε σε κατάσταση αιχμαλωσίας² από τον δυνάστη κατακτητή.

¹ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, στο: «Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας», σ. 395. – Και στο: «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «Ιεουργοί και Φιλοθέαμονες», σ. 737.

² Βλ. Steven Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2010.

Τη δύσκολη αυτή κατάσταση, στην οποία περιήλθε ο Ορθόδοξη Εκκλησία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, θέλησαν να εκμεταλλευτούν οι Ρωμαιοκαθολικοί και να βρουν αφορμές ώστε να προσεγγίσουν προσηλυτιστικά το πλήρωμα της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Με εργαλείο τον δυτικό διαφωτισμό, οι δυτικοί επεδίωξαν να επιβληθούν στους υποδουλωμένους Ορθοδόξους Έλληνες, οι οποίοι, στην πλειοψηφία τους μαστιζόταν από αμάθεια λόγω της έλλειψης σχολείων, την λειτουργία των οποίων απαγόρευε ο κατακτητής. Με αυτόν τον τρόπο οι δυτικοί προσπάθησαν να αλλοιώσουν την Ορθόδοξη αυτοσυνειδησία των Ελλήνων. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ως εθναρχούσα Εκκλησία³, κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να αντικρούσει την δυτική θεολογική εισβολή⁴. Ήδη, από την εποχή των σταυροφοριών και με τις κατακτήσεις της προηγηθείσας ενετοκρατίας, οι δυτικοί είχαν ιδρύσει επισκοπές και αρχιεπισκοπές στον ανατολικό χώρο και είχαν εγκαταστήσει δικούς τους επισκόπους. Παράλληλα, στον ανατολικό χώρο είχαν εγκατασταθεί ρωμαιοκαθολικά μοναστικά τάγματα, τα οποία ίδρυσαν μοναστήρια και εγκαθίδρυσαν δυτικές εκκλησιαστικές δομές. Οι περιοχές στις οποίες είχαν εγκατασταθεί Ρωμαιοκαθολικοί ήταν κυρίως η Αλβανία, η Πελοπόννησος, τα Επτάνησα, η Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και πολλές άλλες περιοχές⁵.

Ως πρόφαση, στην οποία στήριζαν οι Ρωμαιοκαθολικοί το προσηλυτιστικό τους σχέδιο για να υποτάξουν τους Ορθοδόξους (κατά την εποχή που οι Ορθόδοξοι έδειχναν αδύναμοι κάτω από τον τουρκικό – οθωμανικό ζυγό), προέβαλαν την απόφαση της συνόδου Φερράρας – Φλωρεντίας (1438 – 1439) για ένωση των Εκκλησιών. Με αυτήν την άποψη ήθελαν να

³ Βλ. Ανδρέας Νανάκης, *Εκκλησία Γένος Ελληνισμός*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη. – Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 13.

⁴ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, στο: «Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας», σ. 396. – Και στο: «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «Ιερούργοι και Φιλοθεάμονες», σ. 738.

⁵ Βλ. Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 600.

δικαιολογήσουν την προσηλυτιστική τους πρακτική και προσέγγιση, προκειμένου να υποτάξουν τον Ελληνορθόδοξο κόσμο υπό την εξουσία του Πάπα και του Ρωμαιοκαθολικισμού. Στα νησιά του Ιονίου δεν υπήρχε ορθόδοξος επίσκοπος, παρά μόνον στην Κεφαλονιά όπου υπαγόταν και τα υπόλοιπα νησιά. Δυσχερέστερη ήταν η κατάσταση στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο, όπου δεν υπήρχαν ορθόδοξοι επίσκοποι και η εκκλησιαστική διοίκηση ασκούσαν από ορθόδοξο ιερέα, τον πρωτόπαπα. Την Εκκλησία της Κύπρου διοικούσαν Λατίνοι επίσκοποι, οι οποίοι κατήγγησαν την αυτοκεφαλία της. Σε αυτές τις περιοχές, οι παπικοί ανάγκασαν τις Ορθόδοξες Εκκλησίες να διακόψουν την επικοινωνία τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Οι πράξεις επιβολής των Ρωμαιοκαθολικών που είχαν ξεκινήσει με την λατινοκρατία στον ανατολικό χώρο και στις Ορθόδοξες περιοχές, συνεχίστηκαν με προσηλυτιστικές δράσεις και μετά την υποχώρηση της λατινοκρατίας, δηλαδή την εποχή της τουρκοκρατίας⁶. Πρωτεργάτες του προσηλυτισμού φάνηκαν περισσότερο οι ρωμαιοκαθολικοί Ιησουίτες, οι οποίοι με τη διανομή εντύπων και την ίδρυση σχολείων και νοσοκομείων θέλησαν να ασκήσουν επίδραση στους Ορθοδόξους. Τόσο στον ανατολικό χώρο, όσο και στη Ρώμη ιδρύθηκε κολλέγιο από τον Πάπα Γρηγόριο τον ΙΓ', στο οποίο σπούδαζαν Έλληνες με σκοπό την αφομοίωσή τους από τον παπισμό και στη συνέχεια την εγκατάστασή τους σε Ορθόδοξες Εκκλησίες με αποστολή την προσηλυτιστική δράση από μέρους τους. Πολλοί από αυτούς προσχώρησαν στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και αναδείχθηκαν σημαντικά στελέχη της προσηλυτιστικής δράσεως και πρακτικής.

Μια άλλη πρόφαση των Ρωμαιοκαθολικών για να ασκήσουν επίδραση στους Ορθοδόξους ήταν η άποψη ότι, οι Ορθόδοξοι ως σχισματικοί όφειλαν να αποκαταστήσουν τη σύνδεση με τον Πάπα⁷. Οι λόγιοι Έλληνες, οι οποίοι είχαν προσχωρήσει

⁶ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Ιερουργοί και Φιλοθεάμονες*, σ. 788.

⁷ Βλ. Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 602.

στον Ρωμαιοκαθολικισμό, είχαν αναπτύξει μια θεωρία (την οποία προέβαλαν για να πείσουν τους Ορθοδόξους να υποταχθούν στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία) ότι, ο Θεός εγκατέλειψε τους Ορθοδόξους, γι' αυτό έχασαν την βασιλεία τους στην Κωνσταντινούπολη, επειδή αμάρτησαν με το να μην πείθονται στις απόψεις της κεφαλής πρεσβυτέρας Ρώμης⁸. Υποστήριζαν ότι: «η ορθόδοξη πίστη είναι λαθεμένη, γιατί αν ήταν σωστή, δεν θα εγκατέλειπε ο Θεός τους Ορθοδόξους ώστε να χάσουν τη βασιλεία και το κράτος τους και να υποδουλωθούν στους Τούρκους»⁹. Με αυτήν την άποψη, οι παπικοί και οι Έλληνες που είχαν προσχωρήσει στο Ρωμαιοκαθολικισμό προσπαθούσαν να πείσουν τους Ορθοδόξους να υποταχθούν στον Πάπα και στήριζαν την αντίληψή τους περί της Ορθοδόξου Εκκλησίας ως σχισματικής. Σε μια επιστολή του Κυρίλλου Λουκάρεως, η οποία χαρακτηρίστηκε ως η πρώτη επιστολή προς προτεστάντη θεολόγο¹⁰, διαφαίνεται μια τάση ανασκευής της ρωμαιοκαθολικής άποψης ότι ο Θεός εγκατέλειψε του Ορθοδόξους. Αναφέρει ότι η παρουσία του Θεού στους Ορθοδόξους φανερώνεται στο γεγονός ότι από τη Πίστη τους στο Θεό ενδυναμώνονται και αυτό τους καθιστά δυνατούς να αντέχουν τα δεινά του Τούρκου κατακτητή. Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί θλίβονται, βασανίζονται και υπομένουν τον θάνατο. Έτσι αποδεικνύεται η παντοδυναμία του Θεού η οποία χαρίζεται απλόχερα στους υπόδουλους κατακτημένους Ορθοδόξους¹¹.

Για να ενισχυθεί η προσηλυτιστική δράση των δυτικών, η οποία είχε σκοπό την υποταγή των Ορθοδόξων στο ρωμαιοκαθολικισμό, επινοήθηκε μια κάπως πιο διπλωματική οδός και μέθοδος, σύμφωνα με την οποία, Ορθόδοξοι θα μπορούσαν να

⁸ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ο Κύριλλος Λούκαρις ως Πατριάρχης Αλεξανδρείας», Θεολογία, 1939, ΙΖ' (1) σ. 71.

⁹ Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 602.

¹⁰ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ο Κύριλλος Λούκαρις ως Πατριάρχης Αλεξανδρείας», Θεολογία, 1939, ΙΖ' (2) σ. 108.

¹¹ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ο Κύριλλος Λούκαρις ως Πατριάρχης Αλεξανδρείας», Θεολογία, 1939, ΙΖ' (2) σ. 107.

προσχωρήσουν στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δίχως όμως να αλλάξουν το λατρευτικό τους τυπικό και την λειτουργική τους πράξη και γλώσσα. Παρόλο που οι μισσιονάριοι της δύσεως θεωρούσαν την Ορθόδοξη Λατρεία «σάν καθαρή δεισιδαιμονία καί θεατρινισμό»¹², εν τούτοις προτάθηκε μια καθαρά ουνιτική πρακτική, η οποία καθιστούσε δυσδιάκριτη την διαφοροποίηση Ορθοδόξων και Ρωμαιοκαθολικών στη συνείδηση των απλών Ορθοδόξων πιστών και έκανε πιο εύκολο τον προσηλυτιστικό σκοπό. Με τον τρόπο αυτό οι Ορθόδοξοι πιστοί δεν διέκριναν με ευκολία κάποιες διαφορές μεταξύ Ορθοδοξίας και Ρωμαιοκαθολικισμού και συνεπώς δεν έβλεπαν κάποιο σοβαρό λόγο ώστε να μην δεχθούν μια ένωση με τη Ρώμη. Μεγάλη προσηλυτιστική δράση παρουσιάστηκε και στη νοτιοδυτική Ρωσία και στην Πολωνία, όπου οι Ουνίτες έπεισαν τη συντριπτική πλειοψηφία των μητροπολιτών, ακόμη και τον μητροπολίτη Κιέβου, να δεχτούν το πρωτείο του Πάπα και να ενωθούν με αυτόν, δίχως όμως να αλλάξουν τα δόγματα και το λατρευτικό τους τυπικό¹³. Όσοι δεν υπάκουσαν, υπέστησαν έντονο διωγμό, φυλακίσεις και στέρηση ακόμη και της ίδιας της ζωής τους¹⁴. Ο Κύριλλος Λούκαρης έζησε από κοντά αυτές τις καταστάσεις κατά την παραμονή του στην Πολωνία, γεγονός που εξηγεί την αντιπαθητική στάση του έναντι των Ρωμαιοκαθολικών¹⁵.

Οι Προτεστάντες με τη σειρά τους, διαπιστώνοντας την προσηλυτιστική δράση των Ρωμαιοκαθολικών στους υπόδουλους Ορθοδόξους και στην προσπάθειά τους να κερδίσουν την εύνοια της Ορθοδοξίας, με σκοπό την εξεύρεση συμμάχων για να χτυπήσουν το Ρωμαιοκαθολικισμό, έκαναν απόπειρα προσεγγίσεως προς στην πλευρά των Ορθοδόξων. Ο προτεσταντικός χώρος και ιδιαίτερα οι Γερμανοί θεολόγοι επιδίωξαν

¹² Γεώργιος Μεταλληνός, *Παράδοση και Αλλοτρίωση*, σ. 268.

¹³ Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 19 κ' 81.

¹⁴ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Ο Κύριλλος Λούκαρις ως Πατριάρχης Αλεξανδρείας», *Θεολογία*, 1939, ΙΖ' (1) σ. 68.

¹⁵ Βασίλειος Κουκουσάς-Διονύσιος Βαλαής, *Θέματα Εκκλησιαστικής Ιστορίας Β'*, σ. 194.

επικοινωνία με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Μετά τη σύνοδο του Τριδέντου (1545 – 1563) άρχισε να ακμάζει στη Δύση η αντιμεταρρύθμιση και ο Προτεσταντισμός βρέθηκε σε δύσκολη θέση. Για την αντιμετώπιση της αντιμεταρρύθμισης θεωρήθηκε σκόπιμο από πλευράς Προτεσταντών Γερμανών θεολόγων, η προσέγγιση προς την Ορθόδοξη Εκκλησία με σκοπό την αποκόμιση διπλού οφέλους, ώστε να έχουν σύμμαχο μια άλλη Εκκλησία για να ενισχυθεί η αντίστασή τους προς την Ρωμαιοκαθολική, η οποία ενδυνάμωνε την αντιμεταρρύθμιση και η εξασφάλιση υποστήριξης από μια αρχαία παραδοσιακή Εκκλησία¹⁶.

Μια κίνηση προσέγγισης των Προτεσταντών προς τους Ορθοδόξους θεωρείται η αποστολή επιστολής του έτους 1559 στον πατριάρχη Ιωάσαφ τον Β', την οποία συνέγραψε ο Μελάχθων και στην οποία επισύναψε μετάφραση της Αυγουσταίας Ομολογίας. Στην εν λόγω επιστολή υποστηρίχθηκε ότι οι Προτεστάντες δέχονται την Αγία Γραφή, τους κανόνες των Συνόδων και την διδασκαλία των Ελλήνων Πατέρων, ενώ απορρίπτουν τις λατινικές διδασκαλίες. Στη συνέχεια ακολούθησε ανταλλαγή σημαντικής αλληλογραφίας μεταξύ του Πατριάρχου Ιερεμίας του Β' του Τρανού και καθηγητών του πανεπιστημίου της Τυβίγγης, η οποία αλληλογραφία δεν οδήγησε σε πρακτικό αποτέλεσμα. Μάλιστα, ο πατριάρχης Ιερεμίας θέλοντας να κλείσει την αλληλογραφία με τους Προτεστάντες της Τυβίγγης, στην τελευταία του επιστολή προς αυτούς συνέστησε να μην μπαίνουν στον κόπο να ξαναγράψουν για θεολογικά θέματα, παρά μόνο φιλικές φιλοφρονήσεις¹⁷. Αυτή η αλληλογραφία εκδόθηκε στη Βυρτεμβέργη το έτος 1584 από τους Προτεστάντες για να αντικρούσουν κατηγορίες των Ρωμαιοκαθολικών, ότι οι Προτεστάντες θέλησαν να δωροδοκήσουν τους Έλληνες για να πετύχουν ένωση.

Οι σχέσεις των Προτεσταντών καλλιεργήθηκαν περισσότερο με τους Ορθοδόξους της Πολωνίας. Οι πατριάρχες Ιερεμί-

¹⁶ Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 604.

¹⁷ Βλ. Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 604.

ας ο Β' και Μελέτιος Πηγάς απέστειλαν τον Κύριλλο Λούκαρη για ενίσχυση σχέσεων¹⁸. Οι Προτεστάντες κινήθηκαν προς την Ορθοδοξία με όχι και τόσο καλές προθέσεις, αφού σκοπός τους ήταν η εκμετάλλευση της παρουσίας της Ορθοδοξίας δίπλα τους, ως συμμάχου στην πολεμική τους εναντίον των Ρωμαιοκαθολικών και όχι για φιλία και αναγνώριση της Ορθοδοξίας ως παραδοσιακής Εκκλησίας. Μάλιστα, θεώρησαν ότι μια τέτοια προσέγγιση θα τους ήταν βάρος και δήλωσαν ότι «δεν έβγαλαν από πάνω τους τον παπικό ζυγό για να περάσουν σε νέο ζυγό του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως»¹⁹.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία χρειάστηκε να ενισχύσει τη μέριμνα της για το ποίμνιό της, να το προστατέψει από την εχθρότητα των Οθωμανών και από τις προσηλυτιστικές ενέργειες των Ρωμαιοκαθολικών και των Προτεστάντων²⁰. Οι συνθήκες ήταν δύσκολες, αφού γενικώς μετά τα χρόνια της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε να αντιμετωπίσει παράλληλα με τις επεμβάσεις των δυτικών ρευμάτων και την επέμβαση του διαφωτισμού, ο οποίος είχε αντιεκκλησιαστικό χαρακτήρα και εκμεταλλευόταν την αμάθεια του λαού²¹. Συνέπεια αυτών των καταστάσεων ήταν να εισχωρήσουν αλλοτριωτικές ιδέες και στο «εύχαριστιακό ήθος» των πιστών²². Αυτό

¹⁸ Hering Gunnar, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638*, σ. 32.

¹⁹ Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 605.

²⁰ Βασίλειος Κουκουσάς-Διονύσιος Βαλαής, *Θέματα Εκκλησιαστικής Ιστορίας Β'*, σ. 193.

²¹ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, στο: «Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας», σ. 395. – Και στο: «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «Ιερουργοί και Φιλοθεάμονες», σ. 739. – Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 13.

²² Νικόδημος Σκρέτας, *Κολλυβάδες και Θεία Λατρεία*, σ. 458 κ' 466, «Ο κοινωνικός, πνευματικός καί ήθικός βίος τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τήν περίοδο αὐτή, σχοινοβατεῖ ἀνάμεσα στό παλαιό καί τό νέο, ἀνάμεσα στή διαφύλαξη τῆς παράδοσης καί τήν ἀνατρεπτική νεωτερικότητα, ἐνῶ οἱ αἰῶνες τῆς δουλείας ἐμετρῶντο μέσα στό πλαίσιο μιᾶς ἀγωνιώδους πορείας διατηρήσεως τῶν πνευματικῶν ζωπύρων τοῦ Γένους» .

τελικώς το οποίο απετέλεσε τη βάση της ενότητας του Ορθόδοξου λαού και την διατήρηση της πνευματικότητας ήταν η Ορθόδοξη Θεία Λατρεία²³, ήταν η αναφορά στη λειτουργική ζωή και η ενότητα που πήγαζε από τη συμμετοχή στη Θεία Λειτουργία.

«Η λειτουργική ερμηνευτική παράδοση της βυζαντινής περιόδου συνεχίσθηκε και κατά τα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας, μία εποχή με ιδιαίτερες δυσκολίες ως προς την ελεύθερη έκφραση, την παιδεία, τη λατρευτική ζωή»²⁴. Μέσα σε αυτές τις ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες γράφονται τα Λειτουργικά Υπομνήματα τα οποία ερμηνεύουν την Θεία Λειτουργία για να βοηθήσουν το Ορθόδοξο πλήρωμα ώστε να μην παρεκκλίνει σε αιρετίζουσες και ξένες προς το Ορθόδοξο λειτουργικό ήθος και ύφος μορφές και κατευθύνσεις, αλλά να κρατήσει ζωντανό το βίωμα της Θείας Λατρείας και της Ορθόδοξης Θεολογίας.

2. Τα Λειτουργικά Υπομνήματα.

Κατά την Μεταβυζαντινή Εποχή πραγματοποιήθηκε η συγγραφή και έκδοση κάποιων λειτουργικών υπομνημάτων, το κάθε ένα για συγκεκριμένο σκοπό και ανταποκρινόμενο σε συγκεκριμένες ιστορικές και πρακτικές ανάγκες. Γνωστά λειτουργικά υπομνήματα αυτής της χρονικής περιόδου είναι του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιερεμία Β' του Τρανού, του ιερέως Ιωάννου Ναθαναήλ, του Γαβριήλ Βλασίου μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης, του Ιερομονάχου Μελετίου Συρίγου, του Παϊσίου Λιγαρείδου, του Νικολάου Βουλγάρεως, του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου του Γ', του Κωνσταντίνου Καισαρίου Δαπόντε, του Θεοφίλου Καμπανίας, του Γαβριήλ μητροπολίτου Νοβογραδίας, του Δημητρίου Νικολάου του Δαβάρεως, του μητροπολίτου Αθηνών Νεοφύτου Μεταξά κ.α.

²³ Γεώργιος Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 105.

²⁴ Παναγιώτης Σκαλτσής, «Μυσταγωγία εστί τα τελούμενα» *Ερμηνευτικά Υπομνήματα της Θείας Λειτουργίας κατά τον 19^ο Αιώνα*, σ. 20. – Βλ. κ. Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα την Τουρκοκρατία*.

Το πρώτο υπόμνημα το οποίο λήφθηκε υπ' όψιν στην παρούσα έκδοση είναι του Ιωάννου Ναθαναήλ²⁵. Δύο κείμενα, αυτά των Γαβριήλ Σεβήρου μητροπολίτου Φιλαδελφείας²⁶ και Νεοφύτου Ροδινού²⁷ δεν χρειάστηκε να χρησιμοποιηθούν, αφού τα κείμενα αυτά αναφέρονται σε γενικά θέματα περί Μυστηρίων και επειδή δεν αναπτύσσουν την Θεία Λειτουργία σε δομή υπομνήματος, δεν εντάσσονται στα υπομνήματα ερμηνείας της Θείας Λειτουργίας. Ιδιαίτερος το κείμενο του Νεοφύτου Ροδινού απηχεί δυτικές ιδέες²⁸. Ένα υπόμνημα του Παΐσιου Λιγαρείδη Μητροπολίτου Γάζης²⁹ δεν συμπεριελήφθη στην αναζήτησή μας αφού, σύμφωνα με επίσημες απόψεις, έχει δεχθεί επιδράσεις από την λατινική πρακτική, υπερασπίζεται λατινικά δόγματα και προβάλλει ουνιτικές θέσεις³⁰. Δύο κείμενα, αυτά του Νικολάου Βουλγάρεως³¹ και του Γαβριήλ Νοβογραδίας³² θεωρούνται σημαντικά για την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας. Το κείμενο του Γαβριήλ είναι περισσότερο τυπική διάταξη και ελάχιστα αναφέρει ερμηνευτικά σχόλια.

Περισσότερο σημαντικά από όλα τα Λειτουργικά Υπομνήματα της Μεταβυζαντινής Εποχής θεωρούνται τα κείμενα των Ιωάννου Ναθαναήλ και Μελετίου Συρίγου. Το κείμενο του Ιωάννου Ναθαναήλ χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο από την πλειοψηφία των

²⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία μετά Εξηγήσεων*, Βενετία 1754.

²⁶ Γαβριήλ Σεβήρος, *Συνταγμάτων περί των Αγίων Μυστηρίων*, Βενετία 1600. – Βλ. Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 68 κ' 141.

²⁷ Νεόφυτος Ροδινός, *Σύνοψις των Θείων και Ιερών της Εκκλησίας Μυστηρίων*, 1628.

²⁸ Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 67 κ' 86.

²⁹ Παΐσιος Λιγαρείδης, *Ανακαιφαλαίωσις είτουν Παρεκδρομή της Ιεράς Μυσταγωγίας*, Ρώμη 1641.

³⁰ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 412-413. – Βλ. Γεώργιος Μεταλληνός, *Η Θεολογική Μαρτυρία της Εκκλησιαστικής Λατρείας*, σ. 82.

³¹ Νικόλαος Βούλγαρης, *Κατήχησις Ιερά*, Βενετία 1681.

³² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, Πετρούπολη 1799.

μεταγενεστέρων και το κείμενο του Μελετίου επηρέασε και άλλα σημαντικά μεταβυζαντινά λειτουργικά κείμενα. Μεταξύ των κειμένων που δέχθηκαν επίδραση από το κείμενο του Συρίγου συγκαταλέγονται, του Θεοφίλου Καμπανίας, του Καισαρίου Δαπόντε και του Νεοφύτου Μεταξά. Τα έργα του Θεοφίλου και του Νεοφύτου είναι σχεδόν ακριβείς αντιγραφές του κειμένου του Μελετίου, ενώ του Καισαρίου είναι μετατροπή του κειμένου του Μελετίου σε ποιητικό λόγο³³. Να σημειωθεί ότι, παρόλο που το έργο του Νεοφύτου Μεταξά ανήκει στην περίοδο της νεότερης ιστορίας, εν τούτοις συμπεριελήφθη στα μεταβυζαντινά υπομνήματα αφού είναι σχεδόν πιστή αντιγραφή του υπομνήματος του Μελετίου³⁴.

Ο ιερέυς Ιωάννης Ναθαναήλ (1534 – 1577) ήταν οικονόμος και επίτροπος του Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίου Β' του Τρανού. Για την εξήγηση της Θείας Λειτουργίας έγραψε το έργο με τίτλο: «*Η Θεία Λειτουργία μετά Εξηγήσεων Διαφόρων Διδασκάλων*» και εκδόθηκε στην Βενετία το έτος 1574. Το κείμενο αυτό είναι εκλαϊκευμένη απόδοση του έργου του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιερεμίου Β' του Τρανού³⁵. Στο κείμενό του παρατίθενται πολλές λεπτομέρειες³⁶. Το έργο

³³ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Μεταβυζαντινά και Νεότερα Λειτουργικά Υπομνήματα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, σ. 23, «Τό υπόμνημα τοῦ Μελετίου Συρίγου φαίνεται ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπηρέασε καὶ ὠρισμένες λειτουργικὲς φυλλάδες, καὶ ἄλλα ἐκτὸς τοῦ Μελετίου Συρίγου μεταβυζαντινὰ λειτουργικὰ ὑπομνήματα, ὅπως π.χ. τοῦ Νικολάου τοῦ Βούλγαρη (17^{ος} αἰ.), τοῦ Κωνσταντίνου (Καισαρίου) Δαπόντε (1714-1784) καὶ κυρίως τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (+1795)». «Ὁ Νεόφυτος προσηλωμένος στὴν κύρια πηγὴ του, δηλαδὴ τὸν Μελέτιο Συρίγο τὸν ὁποῖον ἀντιγράφει καὶ ὁ Θεόφιλος Καμπανίας, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ σὲ ὠρισμένα σημεία καὶ ὁ Κωνσταντῖνος (Καισάριος) Δαπόντε».

³⁴ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Μεταβυζαντινά και Νεότερα Λειτουργικά Υπομνήματα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, σ. 49.

³⁵ Παναγιώτης Σκαλτσής, «*Μυσταγωγία Εστί τα Τελούμενα*» Ερμηνευτικά Υπομνήματα της Θείας Λειτουργίας κατά τον 19^ο Αἰώνα, σ. 20.

³⁶ Βλ. Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Συμβολή του Έλληνα Ερμηνευτή της Θείας Λειτουργίας Ιωάννου Ναθαναήλ στη Λειτουργική Κίνηση της Μόσχας τον 17^ο αι.*, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, Νέα Σερά, Τμ. Θεολογίας (Τιμητικό Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Δημήτριο Τσάμη) 14, έτος 2004, σ. 233-246. – Και στο: *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 403. – Και στο: «*Ιεουργοί και Φιλοθεάμονες*», σ. 749.

του χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη, τα οποία περιέχουν την Θεία Λειτουργία συνοπτικά και περιληπτικά. Το πρώτο είναι η προθεωρία, μια συνοπτική θεολογική εξήγηση της Θείας Λειτουργίας και το δεύτερο, η σημασία της Θείας Λειτουργίας με λίγα λόγια, με τίτλο «*Σημασία τῆς Θείας Λειτουργίας ἐν ὀλίγοις λόγοις*». Το κείμενο του Ιωάννου Ναθαναήλ φαίνεται ότι διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο τόσο στις τελικές αποφάσεις της συνόδου της Μόσχας, όσο και στο διορθωτικό περιεχόμενο για την αποκατάσταση των λαθών στα εν χρήσει εκκλησιαστικά βιβλία στη Ρωσία³⁷.

Ο Μελέτιος Συρίγος (1585 – 1664), λόγιος κληρικός, καταγόταν από την Κρήτη και ήταν Πρωτοσύγγελλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου³⁸. Το λειτουργικό υπόμνημά του έχει τίτλο: «*Συνοπτική Εξήγησις της Θείας και Ιεράς Λειτουργίας*» το οποίο γράφτηκε το έτος 1654 και είναι απαντητική επιστολή σε επιστολή του Πατριάρχου Μόσχας Νίκωνα, με την οποία ζητούσε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Παΐσιο τον Α' να πληροφορηθεί για την ορθή λειτουργική πρακτική την οποία ακολουθούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με σκοπό να ακολουθήσει η Εκκλησία της Ρωσίας τις ορθές λειτουργικές πρακτικές και να προβεί έτσι στη διόρθωση λειτουργικών λαθών τα οποία είχαν

³⁷ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Μεταβυζαντινά και Νεότερα Λειτουργικά Υπομνήματα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, σ. 4. – Και στο: *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας, σ. 412. – Και στο: «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «*Ιερουργοί και Φιλοθεάμονες*», σ. 750.

³⁸ Βίος Μελετίου τοῦ Συρίγου συγγραφείς παρὰ Δοσιθέου Πατριάρχου Ιεροσολύμων, Legrand, *Bibliografie Hellenique*, XVII, II, 470-472. – Κωνσταντίνος Σαθάς, *Βιογραφίαι των εν τοις Γράμμασι Διαλαμπάντων Ελλήνων*, εν Αθήναις 1868. – Αρχιμ. Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ορθόδοξος Ελλάς ἡτοι περί των Ελλήνων των Γραψάντων κατά Λατίνων*, εν Λειψία 1872. – Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821*, MIET, Αθήνα 2005, σ. 258. – Εμμανουήλ Χατζηδάκης, *Κρήτες Λόγιοι του 17^{ου} και 18^{ου} Αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 93 κ. εξ. – Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, σ. 443. – Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Γ', σ. 451. – Κωνσταντίνος Δυοβουνιώτης, *Μελέτιος Συρίγος*, τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, εν Αθήναις 1914. – Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 25.

παρεισφρήσει στην λατρευτική τυπική διάταξη της Εκκλησίας της Ρωσίας³⁹. Το κείμενο αυτό καταγράφει και αποτυπώνει τις λειτουργικές πρακτικές της Ελληνικής Ορθοδοξίας και μάλιστα την πρακτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Το κείμενο κατέστη πρωτότυπο και πρότυπο για μεταγενέστερα κείμενα τα οποία ακολούθησαν πιστά, ή διασκεύασαν το κείμενο σε ποιητικό λόγο, ή ακολούθησαν την ερμηνευτική σκέψη, άποψη και αντίληψη. Σχεδόν αυτούσιο συναντάμε το κείμενο στον Θεόφιλο Καμπανίας και στο Νεόφυτο Μεταξά, ενώ ο Καισάριος Δαπόντε το απέδωσε σε έμμετρο ποιητικό λόγο.

Η επιστολή του Μελετίου βρίσκεται σε χειρόγραφους κώδικες, στο χειρόγραφο κώδικα της Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους με αριθμό 51 (στην βιβλιοθήκη της Μονής καταγράφεται με αριθμό 81), σε δύο κώδικες του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου με αριθμό 287 και 349, οι οποίοι βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, σε χειρόγραφο κώδικα με αριθμό 1547 της Ακαδημαϊκής Βιβλιοθήκης της Σόφιας το κείμενο της οποίας έχει δημοσιευθεί στο διαδίκτυο⁴⁰, σε έντυπες εκδόσεις όπως του Αρχιμανδρίτου Γερμανού Αφθονίδου, όπου το κείμενο βρίσκεται ως παράρτημα στο βιβλίο: *Σύντομος πραγματεία περί τοῦ σχίσματος τῶν Ῥασκολνικῶν καί περί τινων αἱρέσεων ἐν Ῥωσσίᾳ*, Κωνσταντινούπολη 1876 (σ. 139 – 163) και του Καλλινίκου Δελικάνη: *Πατριαρχικῶν Εγγράφων Τόμος Τρίτος*, Κωνσταντινούπολη 1905 (σ. 36 – 40).

Ο Μελέτιος, στην ερμηνεία του για την Θεία Λειτουργία ακολουθεί τη δομή της επιστολογραφίας. Το κείμενο γενικά

³⁹ Σύντομη αναφορά για τον Μελέτιο Συρίγο συναντάμε στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Μητροπολίτου Αθηνών Μελετίου, τόμ. Γ', σ. 451. – Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821*, σ. 275. – Παναγιώτης Σκαλτσής, *Μεταβυζαντινά και Νεότερα Λειτουργικά Υπομνήματα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, σ. 4. – Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας, σ. 412. – Και στο: «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «Ιεουργοί και Φιλοθεάμονες», σ. 750

⁴⁰ Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Odintsovo Deanery της Μόσχας: odinblago.ru/gramota_paisia1_nikonu

χωρίζεται σε τρία βασικά θεματικά τμήματα. Στο πρώτο περιλαμβάνεται η Θεία Λειτουργία από την Προσκομιδή έως την ανάγνωση του Ευαγγελίου, όταν λειτουργεί ο ιερέυς μόνος του ή με διάκονο. Στο δεύτερο, το οποίο περιλαμβάνει την Θεία Λειτουργία από τους Μακαρισμούς και την Είσοδο του Ευαγγελίου έως την Απόλυση και την διανομή του Αντιδώρου, όταν λειτουργεί και αρχιερέυς. Και στο τρίτο, στο οποίο περιγράφει σχεδόν αναλυτικά την κοινωνία των λειτουργών και την συστολή των Δώρων. Να σημειωθεί παρενθετικά ότι στο τρίτο τμήμα παρεμβάλλεται ολόκληρη παράγραφος για το ζήτημα του εμπιστισμού των μερίδων της Θεοτόκου, των Αγίων και των μνημονευθέντων πιστών στο Ποτήριο.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις ο ιατροφιλόσοφος (1634 – 1684)⁴¹ εξέδωσε ένα εκτενές έργο με πάρα πολλές λεπτομέρειες για την Θεία Λειτουργία, με τίτλο· «*Κατήχησις Ιερά, ήτοι της Θείας και Ιεράς Λειτουργίας Εξήγησις*», το έτος 1681 στη Βενετία⁴², ελάχιστα έτη πριν τον θάνατό του. Το έργο αυτό είδε και άλλες εκδόσεις μεταγενέστερα. Στον τίτλο διασώζει την πληροφορία ότι για την συγγραφή συνεργάστηκε με τον πρωτόπαπα της Κέρκυρας Χριστόδουλο και προφανώς το έργο αφορούσε εκείνους οι οποίοι προορίζονταν να χειροτονηθούν κληρικοί. Συνεπώς το έργο χαρακτηρίζεται για τη μορφή του και τη δομή του ως εγχειρίδιο για τους λειτουργούς.

Στο σύγγραμμά του, ο Νικόλαος εμφανίζει έντονη την επίδραση που δέχτηκε από το έργο του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως και σε πολλά σημεία το αναφέρει λέγοντας πως κάτι το οποίο υποστηρίζει ο ίδιος, είναι σύμφωνο με τον μακάριο Γερμανό εις το· *περί Μυστικής Θεωρίας* έργο του⁴³. Πρέπει να

⁴¹ Βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 341-343.

⁴² Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία*, Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας, σ. 405. – Και στο: «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «Ιεουργοί και Φιλοθέαμονες», σ. 744.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 8, 32, 113 και αλλού.

είναι το μοναδικό υπόμνημα της Θείας Λειτουργίας της μεταβυζαντινής εποχής το οποίο παραθέτει πλήθος παραπομπών από την Αγία Γραφή, από τις Συνόδους, από Πατέρες της Εκκλησίας και άλλους εκκλησιαστικούς και βυζαντινούς συγγραφείς. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι μοναδικό στο είδος του και εξαντλεί σχεδόν όλη την γραμματεία περί της ερμηνείας της Θείας Λειτουργίας⁴⁴. Γενικώς το έργο του Νικολάου Βούλγαρι είναι γεμάτο από κείμενα, γνώμες, παραπομπές, εξηγήσεις Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων και αναλυτικό για κάθε στιγματύπο της διάταξης της Θείας Λειτουργίας.

Ο Θεόφιλος επίσκοπος Καμπανίας (1715 – 1795)⁴⁵ έχει συγγράψει ένα εκτενές έργο με τίτλο· «*Ταμείον Ορθοδοξίας*»⁴⁶, το οποίο φαίνεται να έχει εκδοθεί για πρώτη φορά στη Βενετία το έτος 1788 και ακολούθησαν κι άλλες εκδόσεις. Το έργο αυτό περιέχει διάφορα θεολογικά και λειτουργικά θέματα σε μορφή ερωταποκρίσεων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας η οποία παρατίθεται στο βιβλίο

⁴⁴ Ενδεικτικά το κείμενο αναφέρει Πατέρες και συγγραφείς όπως: Διονύσιο Αρεοπαγίτη, Κλήμη Ρώμης, Αμβρόσιο Μεδιολάνων, Επιφάνιο Κύπρου, Ιουστίνo Φιλόσοφο, Κυπριανό Καρθαγένης, Ισίδωρο Πηλουσιώτη, τους μεγάλους Πατέρες Βασίλειο Μέγα, Γρηγόριο Θεολόγο, Ιωάννη Χρυσόστομο, Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Ιγνάτιο Θεοφόρο, Κύριλλο Ιεροσολύμων και τους Αλεξανδρινούς Κύριλλο και Αθανάσιο, Ιερό Αυγουστίνo, Ιερώνυμο, Ιωάννη Δαμασκηνό, Θεοδώρητο Κύρου, Ιερεμία Κωνσταντινουπόλεως, Φώτιο Κωνσταντινουπόλεως, Αμφιλόχιο Ικονίου, Θεοφύλακτο Βουλγαρίας, Κοσμά Μελωδό, Συμεών Θεσσαλονίκης, Πρόκλο Κωνσταντινουπόλεως, Γεώργιο Μετοχίτη, Ματθαίο Βλάσταρη, Ιωάννη Κύτρου, Νικόλαο Καβάσιλα, τους ιστορικούς Ευσέβιο και Σωκράτη, Νικόλαο Μεθώνης και άλλους. Επιπλέον παραπέμπει σε κείμενα των Αποστολικών Διατάξεων, στις Θείες Λειτουργίες Ιακώβου, Μάρκου, Βαρνάβα και Ματθαίου, την αιθιοπική και σε άλλα κείμενα.

⁴⁵ Βλ. Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Θεολογικά Ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, σ. 55.

⁴⁶ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία, Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρίας*, σ. 407. – Και στο «Εκκλησία», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο «Ιερουργοί και Φιλοθεάμονες», σ. 744.

ως «κεφάλαιο ΙΖ'»⁴⁷. Ο Θεόφιλος στην ερμηνεία του για την Θεία Λειτουργία είναι καταφανές ότι αντιγράφει τον Μελέτιο Συρίγο όπως πολύ σωστά υποστηρίχθηκε⁴⁸ και στο κείμενό του ακολουθεί τον Μελέτιο τόσο πιστά, σε σημείο που παραθέτει αυτούσια την θεματολογία όπως τη συναντάμε στον Μελέτιο. Επιπλέον, επιλέγει την ανασύνταξη λέξεων σε μια φράση ή χρησιμοποιεί συνώνυμους όρους με αυτούς του κειμένου του Μελετίου και ακολουθεί τους τύπους και συμβολισμούς του Μελετίου. Σε αντιπαραβολή του κειμένου του Θεοφίλου με αυτό του Μελετίου, ο Θεόφιλος άλλοτε παραλείπει κάποια σημεία και άλλοτε, σπανιότερα, προσθέτει ερμηνευτικές εξηγήσεις.

Ο Κωνσταντίνος Καισάριος Δαπόντε (1713 – 1784) έχει γράψει εξήγηση για την Θεία Λειτουργία, η οποία εκδόθηκε στη Βιέννη το έτος 1795, με τίτλο «*Εξήγησις της Θείας Λειτουργίας*», Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου⁴⁹ (στο προλόγισμα της ίδιας εκδόσεως φέρεται να έχει πραγματοποιηθεί η συγγραφή στο Βουκουρέστι το έτος 1758). Σε αυτό το έργο του εξηγεί την Θεία Λειτουργία σε ποιητική απόδοση. Πρόκειται για ένα υπέροχο ποιητικό κείμενο στο οποίο καταγράφει ερμηνευτικά σχόλια στη Θεία Λειτουργία, ακολουθώντας την ακριβή τυπική σειρά της Θείας Λειτουργίας. Ο ίδιος στο βιβλίο του και σε ποιητική πάντα απόδοση, αναφέρει τους ερμηνευτές της Θείας Λειτουργίας από τους οποίους δέχθηκε επίδραση και τους οποίους χρησιμοποιεί, σχεδόν αυτούσια. Αναφέρει τον Μάξιμο τον Ομολογητή, τον Μελέτιο Συρίγο, τον Νικόλαο Βούλγαρη τον

⁴⁷ Θεόφιλος Καμπανιάς, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39-49. – Μανουήλ Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους*, σ. 260.

⁴⁸ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Μεταβυζαντινά και Νεότερα Λειτουργικά Υπομήματα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, σ. 5-6.

⁴⁹ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Η Ορθόδοξη Λατρεία κατά την Τουρκοκρατία, Πρόσωπα και Σταθμοί, Ορόσημα στη Διαμόρφωση της Θείας Λατρείας*, σ. 405-407. – Και στο: «*Εκκλησία*», έτος 90, τεύχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 262. – Και στο: «*Ιεουργοί και Φιλοθεάμονες*», σ. 744. – Μανουήλ Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους*, σ. 191 κ 204.

Κερκυραίο και ιατροφιλόσοφο, τον Συμεών Θεσσαλονίκης, τον Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως και τον Νικόλαο Καβάσιλα⁵⁰.

Ο Καισάριος Δαπόντε επισημαίνει ότι έλαβε υπ' όψιν το υπόμνημα του Μελετίου. Από τον Μελέτιο Συρίγο έχει δανειστεί σχεδόν όλο το ερμηνευτικό λειτουργικό υπόμνημα και φαίνεται ότι μάλλον το έργο του Μελετίου κατατάσσεται στο μεγαλύτερο μέρος της ερμηνείας του Καισαρίου⁵¹. Γεγονός είναι ότι ο Καισάριος έχει αποτυπώσει σε υπέροχο ποιητικό λόγο την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας, ένα ποίημα το οποίο θα ήταν προφανώς πολύ ευχάριστο για τους αναγνώστες της εποχής του, ιδιαιτέρως για τους μορφωμένους.

Το κείμενο του Γαβριήλ μητροπολίτου Νοβογραδίας έχει τίτλο· «Τελετουργία ιερὰ ἥτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν...», το οποίο μετέφρασε ο Ευγένιος Βούλγαρις και εκδόθηκε στην Πετρούπολη το έτος 1799⁵². Το βιβλίο αυτό περιέχει διάφορα λειτουργικά θέματα και απηχεί προφανώς τη λειτουργική πράξη των σλαβικών Εκκλησιών. Ἡ ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας περιέχεται στις σελίδες 121 – 200. Στα υπόλοιπα κεφάλαια γίνεται λόγος για τον Ιερό Ναό, τους καιρούς της προσευχής, την Θεία Λειτουργία των Προηγιασμένων, τα Μυστήρια, τα εκκλησιαστικά οφφίκια, την τελετή των Εγκαινίων του Ιερού Ναού κ.α.

⁵⁰ Κωνσταντίνος Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις της Θείας Λειτουργίας*, σ. 125-126.

⁵¹ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Ερμηνευτικά Υπομνήματα της Θείας Λειτουργίας κατά τον Δέκατον Ένατον Αιώνα*, σ. 244-245. Ο Καισάριος στο έργο του αναφέρει χαρακτηριστικά για το υπόμνημα του Μελετίου: «Τὰ δὲ ἀπὸ συνοδικόν, ὁποῦ εἰς τὴν Ῥωσσίαν, ἐστάλθηκεν, ὡς ζητηθέν ἐκεῖ πρὸς ἐρμηνείαν. Ἐκ Μελετίου συντεθέν συρίγον θεολόγου, τοῦ καὶ ἱεροκῆρυκος διὰ ἀπλοῦ τοῦ λόγου, Πατριαρχεύοντος καλῶς Λαρίσσης Παΐσιου, τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ θρόνου τοῦ ἁγίου, εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Ῥωσσικοῦ Νίκωνος Πατριάρχου, τῆς Ἐκκλησίας τῶν ξανθῶν τοῦ τότε ἱεράρχου. Χρόνους ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ εἰς τοὺς χιλίους, καὶ πέντε καὶ πεντήκοντα ἐπὶ ἑξακοσίῳ, ἔρριψα δὲ τὸ μάτι μου, καὶ ἄπλωσα τὸ χέρι, καὶ ἔδανείσθην ἔλαβα τινὰ ὁποῦ συμφέρει». Κωνσταντίνος Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις της Θείας Λειτουργίας*, σ. 125.

⁵² Μανουήλ Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους κατά τον ιη' και ιθ' Αιώνα*, Αθήνα 1976, σ. 205. Ο Ευλόγιος Κουρίλλας χαρακτηρίζει το υπόμνημα αυτό ως «ἔργον περισπούδαστον». Βλ. «Αι προς αναθεώρησιν των εκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι εν τη Ορθοδόξῳ Ανατολικῇ Εκκλησίᾳ», ὁ.π., σ. 44.

Ο Γαβριήλ στο υπόμνημά του είναι περισσότερο περιγραφικός. Καταγράφει και παραθέτει τη σειρά της Θείας Λειτουργίας με τους ύμνους, τις αιτήσεις, τις εκφωνήσεις και τις ευχές. Στην δομή αυτή παρεμβάλει διάφορα σχόλια, τα οποία ενδιαφέρουν την λειτουργική επιστήμη και επιπλέον παραθέτει γνώμες Πατέρων της Εκκλησίας με τις οποίες εμπλουτίζει την ερμηνεία του.

Ο Νεόφυτος Μεταξάς (1762 – 1861) διετέλεσε επίσκοπος Ταλαντίου και πρώτος μητροπολίτης Αθηνών κατά τα έτη 1850 – 1861. Συνέθεσε ένα εκτενές έργο λειτουργικού περιεχομένου με τίτλο *«Εγχειρίδιον περιέχων τα Επτά Μυστήρια της Ανατολικής Καθολικής τε και Αποστολικής Αγίας του Χριστού Εκκλησίας, προς χρήσιν και γνώσιν των Ιερέων και πάντων των Ορθοδόξων Χριστιανών»*, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα το έτος 1832⁵³. Στο εκτενές αυτό έργο του, ο Νεόφυτος αναλύει διάφορα θέματα λειτουργικής και τελετουργικής φύσεως. Μεταξύ αυτών υπάρχει αυτοτελές κεφάλαιο στο οποίο ερμηνεύει την Θεία Λειτουργία, με τίτλο *«Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας»*. Είναι καταφανές ότι ο Νεόφυτος, όχι μόνο στηρίζεται, αλλά αντιγράφει τον Μελέτιο στην ερμηνεία του για την Θεία Λειτουργία. Μάλιστα είναι εμφανέστατη η αντιγραφική χρήση και άλλων κειμένων που και εκείνα εξαρτήθηκαν απόλυτα από το κείμενο του Μελετίου, όπως του Θεοφίλου Καμπανίας και του Καισαρίου Δαπόντε⁵⁴.

⁵³ Βλ. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Τα Σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τόμ Β', σ. 72. – Παναγιώτης Σκαλτσής, *«Μυσταγωγία εστί τα τελούμενα» Ερμηνευτικά Υπομνήματα της Θείας Λειτουργίας κατά τον 19^ο Αιώνα*, σ. 59-103.

⁵⁴ Παναγιώτης Σκαλτσής, *Ερμηνευτικά Υπομνήματα της Θείας Λειτουργίας κατά τον Δέκατον Ένατον Αιώνα*, σ. 243-244, Ο Νεόφυτος «στηριζόμενος απόλυτα, σέ επίπεδο αντιγραφής θά λέγαμε, στά ερμηνευτικά υπομνήματα του Μελετίου Συρίγου... καί Θεοφίλου Καμπανίας... αλλά καί στόν Κωνσταντίνο (Καισάριο) Δαπόντε, ό όποϊος σέ αρκετά σημεία του υπομνήματός του εξαρτάται από τόν Μελέτιο Συρίγο». Και σ. 294, *«Τό εν λόγω υπόμνημα αποτελεί μεταφορά, άλλοτε κατά λέξη καί άλλοτε σέ παράφραση του υπομνήματος του Μελετίου Συρίγου (16^ο-17^ο αϊ.) καί του Θεοφίλου Καμπανίας (18^ο αϊ.)»*.

Β'. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

1. Η Θεία Λειτουργία.

Έχει επισημανθεί στον πρόλογο του παρόντος ότι η Θεία Λειτουργία, στη μεταβυζαντινή εποχή, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη της ενότητας του υπόδουλου Γένους. Αυτό το γεγονός δεν άφησε περιθώρια παρερμηνείας της Θείας Λειτουργίας ως ενός επιγείου εθνικού γεγονότος, αλλά ενέπνευσε τους ερμηνευτές να τονίσουν την έννοια της Θείας Λειτουργίας ως της ορατής Βασιλείας του Θεού στον κόσμο, ως της αισθητής παρουσίας του Χριστού και ως της Δωρεάς του Αγίου Πνεύματος.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ επικαλείται τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη για να καταθέσει την διδασκαλία του περί της Θείας Λειτουργίας, η οποία είναι κοινωνία και ένωση του Θεού με τους πιστούς, αγιασμός, φωτισμός, αποτροπή κάθε εναντίου, είναι το μυστήριο των μυστηρίων, των τελετών τελετή την οποία έδωσε ο Λόγος Χριστός για την ενθύμηση των δικών Του παθημάτων και φωτισμό των ψυχών μας⁵⁵. Είναι θυσία και δώρο προς τον Θεό⁵⁶. Στα σύντομα σχόλια, στην λεγόμενη «Βραχυλογία» της Θείας Λειτουργίας, ο Ναθαναήλ εξηγεί ότι το έργο της Θείας Λειτουργίας είναι να θυσιαστούν τα Τίμα Δώρα ώστε να γίνουν Σώμα και Αίμα Χριστού με σκοπό να λάβουν αγιασμό εκείνοι που μεταλαμβάνουν με πίστη, να λάβουν συγχώρηση των αμαρτιών τους, να κληρονομήσουν την Βασιλεία των Ουρανών και όχι μόνο εκείνοι που μεταλαμβάνουν, αλλά και εκείνοι οι ζώντες και κεκοιμημένοι για τους οποίους ο λειτουργός προσφέρει τα δώρα⁵⁷.

Ο Μελέτιος Συρίγος εξηγεί ότι η Θεία Λειτουργία είναι η παρουσία του Χριστού στο Σώμα και στο Αίμα Του και συνάμα,

⁵⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 46 (κείμε. 1).

⁵⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 62.

⁵⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 84 (κείμε. 2).

στα Δώρα επιτελείται η ανάμνηση των γεγονότων της ενσαρκώσεως του Χριστού, δηλαδή όλων των γεγονότων της επίγης ζωής του Χριστού, των γεγονότων του Θανάτου και της Αναστάσεως⁵⁸. Ο Νικόλαος Βούλγαρις επισημαίνει ότι η Θεία Λειτουργία έχει τριπλό σκοπό, τον λατρευτικό, τον ιλασθητικό και τον ευχαριστιακό. Το λατρευτικό μέρος είναι η προσφορά του Αγίου Άρτου, το ιλασθητικό οι μερίδες των πιστών και το ευχαριστιακό οι μερίδες των Αγίων⁵⁹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας ορίζει την Θεία Λειτουργία ως υπηρεσία για την ιεροτελεστία του Μυστηρίου, η οποία επιτελείται για την μετάληψη του Παναχράντου Σώματος του Κυρίου⁶⁰. Σύμφωνα με τον Καισάριο Δαπόντε, το έργο της Θείας Λειτουργίας είναι να προσφερθεί το Σώμα και το Αίμα του Χριστού και όλη η Θεία Λειτουργία είναι εικόνα όλης της ζωής του Χριστού⁶¹. Σε άλλο σημείο του κειμένου του σημειώνει ότι η Θεία Λειτουργία είναι μεν ανάμνηση των Παθών του Χριστού, αλλά και μεσιτεία για την συγχώρηση των αμαρτιών μας και δέηση για τις ανάγκες μας⁶².

Οι ερμηνευτές αναφέρουν στα έργα τους τα κείμενα της διάταξης της Θείας Λειτουργίας τα οποία είναι σε τελετουργική χρήση. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει τις διατάξεις του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, αλλά και του Ιακώβου του Αδελφοθέου για την οποία υποστηρίζει ότι βρίσκεται σε κάποιους τύπους⁶³. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει τις Λειτουργίες του Ιακώβου του Αδελφοθέου, του Μάρκου του Ευαγγελιστού και του Κλήμεντος Ρώμης, εξηγεί όμως ότι, αυτές οι διατάξεις της Θείας Λειτουργίας εξέπεσαν από την λειτουργική χρήση, υπονοώντας ότι ήταν μεγάλες σε διάρκεια, αφού την εποχή των μεγάλων φωστήρων της Εκκλησίας Μεγάλου Βασι-

⁵⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 40* (Κείμ. 3).

⁵⁹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 45 (κείμ. 4).

⁶⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 89.

⁶¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 23-24 (κείμ. 5).

⁶² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 42 (κείμ. 6).

⁶³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 73.

λείου και Ιωάννου του Χρυσοστόμου, οι συγκεκριμένοι Πατέρες με Θεϊκή έμπνευση συνέθεσαν συντομότερες διατάξεις, σύμφωνα με τον Πρόκλο Κωνσταντινουπόλεως, επειδή, όπως υποστηρίζει, οι άνθρωποι άρχισαν να κουράζονται με τις μακροσκελείς παλαιότερες διατάξεις⁶⁴. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει τους τύπους, δηλαδή τις διατάξεις της Θείας Λειτουργίας, των αγίων Αποστόλων Ιακώβου και Μάρκου και των πατέρων Μεγάλου Βασιλείου και Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Για την ανάγκη συγγραφής της Θείας Λειτουργίας από τους πατέρες Βασίλειο και Χρυσόστομο, παρέχει διαφορετική πληροφορία από αυτήν που διασώζει ο Νικόλαος Βούλγαρις για την κούραση των Χριστιανών. Ο Γαβριήλ υποστηρίζει ότι, οι άγιοι πατέρες Βασίλειος και Χρυσόστομος, επειδή διαπίστωσαν ότι σε πολλές Εκκλησίες υπήρξαν παραποιήσεις, διαφοροποιήσεις και αλλοιώσεις στην Θεία Λειτουργία όπως είχε παραδοθεί από τους ιερούς Αποστόλους, θέλησαν να επιμεληθούν και να αποκαταστήσουν την σωστή τάξη της τελέσεως⁶⁵. Έτσι διατυπώνονται δύο απόψεις για την αποκατάσταση της Θείας Λειτουργίας από τους δύο Μεγάλους Πατέρες. Η μία του Βούλγαρι που υποστηρίζει την ανάγκη για περιορισμό του κειμένου ώστε να μπορούν οι Χριστιανοί να συμμετέχουν στην Θεία Λειτουργία χωρίς να κουράζονται και η άλλη του Γαβριήλ όπου θεωρεί ότι δημιουργήθηκαν παρεκκλίσεις από την ορθή πράξη της τελέσεως και έτσι προέκυψε η ανάγκη αποκατάστασης από τους Πατέρες.

2. Η Εκκλησία ως Ιερός Ναός και ως Λαός του Θεού.

Είναι θεμελιακή αρχή για τους ερμηνευτές της μεταβυζαντινής περιόδου ότι η Θεία Λειτουργία τελείται από την Εκκλησία, εννοώντας και ερμηνεύοντας την Εκκλησία ως σύνολο, ως σώμα και τους πιστούς ως μέλη. Επιπλέον και ο χώρος, ο Ιερός Ναός όπου τελείται η Θεία Λειτουργία, καλείται Εκκλησία.

⁶⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 65 (κείμε. 7).

⁶⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 89-90 (κείμε. 8).

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ παραθέτει την θέση του Νικολάου Καβάσιλα ότι η Εκκλησία σηματοδοτείται μέσα από τα μυστήρια⁶⁶· «Σημαίνεται δέ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις»⁶⁷. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ γίνεται πιο συγκεκριμένος αφού στην ανάλυσή του για την ακολουθία της Προσκομιδής, υποστηρίζει ότι εκεί φανερώνεται η Εκκλησία. Αναφέρει ότι, στην αγία Προσκομιδή βλέπουμε τον Ἴδιο τον Ιησού και ὅλη την μία Του Εκκλησία, αφού Εκείνος βρίσκεται στο μέσον του Δισκαρίου ως Ἄρτος, στα δεξιά Του η Μητέρα Του, την οποία βλέπουμε στην μερίδα που έχει τοποθετηθεῖ στο ὄνομά Της, τους Αγγέλους και τους Αγίους στα αριστερά και ἀπὸ κάτω την σύναξη ὅλων των ευσεβῶν που πιστεύουν στον Χριστό. Αυτή η τελετουργική πρακτική δηλώνει ὅτι ο Ἴδιος ο Θεός βρίσκεται ἀνάμεσά μας και εἶναι μαζί με εμάς⁶⁸.

Ο Μελέτιος Συρίγος, παρέχει μια ἄλλη προοπτική της τελέσεως της Θείας Λειτουργίας ἀπὸ την Εκκλησία, αφού την δύναμη για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας την ἔχει μόνο η Εκκλησία, η οποία μπορεί να μεταβάλλει τον ἄρτο και τον οἶνο σε Σῶμα και Αἷμα Χριστοῦ και στο Ἴδιο, στο Αυτό Σῶμα και Αἷμα Χριστοῦ, η Εκκλησία τελεί την ἀνάμνηση ὅλων των γεγονότων του Μυστηρίου της Θείας Οικονομίας, ὅλα τα γεγονότα της ἐπί γης ζωῆς του Χριστοῦ τα οποία ἐγιναν για την σωτηρία του ἀνθρώπου. Η Εκκλησία λοιπόν συνέθεσε την Θεία Λειτουργία με τέτοιο τρόπο ὥστε να περιέχει ὅλα τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας, ἀπὸ την Γέννηση ἕως την Ανάληψη και την εκ δεξιῶν του Θεοῦ Καθέδρα⁶⁹. Ο Νεόφυτος Μεταξάς αντιγράφοντας την ἀποψη του Μελετίου ἀναφέρει ὅτι η Θεία Λειτουργία εἶναι ἀνάμνηση της ἐνανθρωπήσεως του Χριστοῦ, ἀπὸ την Γέννηση ἕως και την Ανάληψη και την εκ δεξιῶν Καθέδρα⁷⁰.

⁶⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 197.

⁶⁷ Νικόλαος Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, PG 150, 452.

⁶⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 79 (κεῖμ. 9).

⁶⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 40 (κεῖμ. 10).

⁷⁰ Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον Περιέχον τα Επτὰ Μυστήρια*, σ. 34.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις ερμηνεύει την έννοια της Εκκλησίας από την εικόνα των προσφερόμενων Δώρων, άρτο και οίνο. Εξηγεί ότι, όπως από πολλούς κόκκους σιταριού γίνεται ένας άρτος και από διάφορα σταφύλια γίνεται ο οίνος, έτσι και η Εκκλησία απαρτίζεται ως ένα σώμα από πολλούς πιστούς, με κεφαλή τον Χριστό⁷¹. Προσθέτει ότι αυτός είναι και ο λόγος όπου παλαιότερα για να δηλωθεί η ενότητα μεταξύ των κατά τόπους Εκκλησιών, συνήθιζαν οι αρχιερείς της Ρώμης να αποστέλλουν άρτους για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας και με τον τρόπο αυτόν δήλωναν την μεταξύ τους κοινωνία και ενότητα ως ένα σώμα, το Σώμα του Χριστού⁷².

Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι την εξουσία για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας την έχει η Εκκλησία, την οποία εξουσία έλαβε από τον Χριστό στον Μυστικό Δείπνο, όταν ο Χριστός παρέδωσε το Σώμα του και το Αίμα του στους Αποστόλους και συμπληρώνει ότι η Εκκλησία έχει λάβει την εξουσία να επιτελεί την Ανάμνηση όλης της ζωής του Χριστού που είναι η Θεία Οικονομία για την σωτηρία του κόσμου⁷³. Έτσι η Εκκλησία, την ώρα της Θείας Λειτουργίας συμπεριλαμβάνει όλα τα γεγονότα της επί γης ζωής του Χριστού, Γέννηση και Θάνατο⁷⁴. Όλα αυτά παριστάνονται με υλικά πράγματα αφού και εμείς οι πιστοί είμαστε υλικοί και μόνο μέσα από τα υλικά πράγματα μπορούμε να κατανοήσουμε τα πνευματικά⁷⁵. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει με απλότητα και σαφήνεια ότι το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας τελείται στην Εκκλησία⁷⁶.

Ο χώρος τελέσεως της Θείας Λειτουργίας είναι ο Ιερός Ναός, στον οποίο τελείται η λατρευτική σύναξη, η Εκκλησία, γι' αυτό και έλαβε και ο χώρος, το κτίσμα Ναός, την ονομασία Εκκλησία.

⁷¹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 39 (κείμεν. 11).

⁷² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 40 (κείμεν. 12).

⁷³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 23.

⁷⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 29-30.

⁷⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 26.

⁷⁶ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 92-93.

Πιθανολογείται όμως ότι την εποχή της υποδούλωσης, δεν είναι λίγες οι φορές που προφανώς θα τελέστηκε η Θεία Λειτουργία και σε άλλους χώρους, κάτω από τον φόβο και την απαγόρευση του κατακτητή. Οι τελέσεις αυτές εκτός Ιερού Ναού, παρόλο που πραγματοποιήθηκαν κάτω από συνθήκες ανάγκης, όμως δεν έλαβαν μόνιμο χαρακτήρα, αλλά θεωρήθηκαν ως εξαιρέσεις. Οι ερμηνευτές ξεκαθαρίζουν ότι ο κατάλληλος χώρος για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας είναι ο Ιερός Ναός.

Υποστηρίζει σθεναρά ο Ιωάννης Ναθαναήλ ότι η Θεία Λειτουργία πρέπει να τελείται στην Εκκλησία, δηλαδή στον Ιερό Ναό, και όχι οπουδήποτε αλλού. Η Εκκλησία είναι ο Ναός του Θεού, είναι τόπος άγιος, είναι ουρανός επάνω στην γη⁷⁷. Η Εκκλησία ως Ναός έχει ιερότητα από το γεγονός ότι εγκαινιάζεται με τα ιερά λείψανα των αγίων Μαρτύρων. Γι' αυτό μια Εκκλησία για να ανοικοδομηθεί προϋποθέτει την άδεια του αρχιερέως και την εξέταση ώστε να διαπιστωθεί ότι μπορεί να ολοκληρωθεί το έργο και να μην μείνει ατελές και παραπέσει σε άλλη χρήση, διότι είναι μεγάλη αμαρτία να θεμελιωθεί ένας Ναός και στη συνέχεια να παραδοθεί σε άλλη χρήση. Γι' αυτόν τον λόγο, τον θεμέλιο λίθο τον τοποθετεί ο αρχιερέυς και ευλογεί σταυροειδώς τα θεμέλια. Για να επιτελεσθούν οι αναμνήσεις της Θείας Οικονομίας, τα μέρη του Ναού σημαίνουν τους τόπους όπου έζησε ο Χριστός. Η κόγχη του Ιερού Βήματος, όπως είναι λαξευμένη, σημαίνει το σπήλαιο της Βηθλεέμ όπου γεννήθηκε ο Χριστός, σημαίνει όμως και τον Τάφο όπου ετάφη ο Χριστός⁷⁸.

Η Θεία Λειτουργία είναι το έργο του λαού και έτσι ετυμολογείται η λέξη «Λειτουργία». Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επειδή γράφει αρχικά το κείμενό του στη ρωσική γλώσσα, εξηγεί ότι η λέξη «Λειτουργία» είναι ελληνική λέξη⁷⁹ και προφανώς το αναφέρει για να εξηγήσει την λέξη, αλλά και για να τονίσει ότι η τέλεση είναι υπόθεση των πιστών, του λαού.

⁷⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 20-22 (κείμε 13). Βλ. και σ. 39-40.

⁷⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 24.

⁷⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 89.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ προβάλλει τη συμμετοχή των πιστών στη Θεία Λειτουργία. Στις Δεήσεις, ο ιερέυς προτρέπει τους πιστούς να προσεύχονται για πολλά και διάφορα πράγματα, τα οποία αναφέρονται στις Συναπτές και στις Εκτενείς Δεήσεις. Οι πιστοί, αφού προσέχουν να ακούσουν τις Δεήσεις του ιερέως, δεν χρειάζεται να αναπέμψουν στον Θεό τίποτε περισσότερο, παρά μόνο την σύντομη προσευχή ως απάντηση και αποδοχή στις Δεήσεις, μια προσευχή η οποία συνοψίζει όλο το νόημα της Λατρείας, το «Κύριε, ἐλέησον». Αυτή η προσευχή περιέχει την εξομολόγηση, αφού όταν την αναπέμπουμε, αναγνωρίζουμε τα αμαρτήματά μας και εκζητούμε το Έλεος του Θεού. Επιπλέον ζητάμε και την ελεημοσύνη την οποία κι εμείς οφείλουμε να την προσφέρουμε στους αδελφούς μας, σύμφωνα με την διδασκαλία του Χριστού⁸⁰. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ προβάλλει τρία επίπεδα συμμετοχής του λαού στη Λατρεία. Το ένα είναι όταν ο ιερέυς εύχεται μυστικώς υπέρ του λαού, με τον λαό παρόντα κι ας μην ακούγονται οι ευχές. Το δεύτερο αφορά στις δοξολογικές εκφωνήσεις όπου αυτές λέγονται εκφώνως για να τις ακούσει όλος ο λαός και το τρίτο είναι η συνειδητή απάντηση ως επισφράγιση του λαού στα λεγόμενα του ιερέως με το «Ἀμήν». Με αυτόν τον τρόπο όλοι οι πιστοί καθίστανται σύντροφοι στην Θεία Λειτουργία⁸¹.

Μια άλλη προσέγγιση για την συμμετοχή του λαού, μας παρέχει ο Γαβριήλ Νοβογραδίας, ο οποίος αφού έχει περιγράψει το διάλογο του ιερέα με τους πιστούς στην Αγία Αναφορά, επισημαίνει ότι ο ιερέυς διαλέγεται με τον λαό και ο λαός αντεύχεται στον ιερέα να έχει στο πνεύμα του την Χάρη του Θεού. Αυτό συμβαίνει διότι η Θεία Ευχαριστία δεν τελείται αποκλειστικά από τον ιερέα, αλλά από όλον τον λαό. Γι' αυτό ο ιερέυς λαμβάνει την συγκατάθεση του λαού και αυτή η συγκατάθεση μαρτυρείται από το γεγονός της απάντησης του λαού ότι τα τελούμενα είναι «ἄξιον καὶ δίκαιον» να γίνονται⁸².

⁸⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 91-93.

⁸¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 95.

⁸² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 152 (κείμ. 14).

3. Ανάμνηση και Συμβολισμός.

Στην βυζαντινή εποχή αναπτύχθηκε έντονα ο συμβολικός χαρακτήρας της Λατρείας. Όλα τα τελούμενα, μαζί με τον πρακτικό τους χαρακτήρα έλαβαν και κάποιο συμβολισμό, δηλώναν κάτι, είτε ιστορικό, είτε αποκάλυπταν κάτι πνευματικό. Επιπλέον, όλα τα τελούμενα στη Θεία Λειτουργία δηλώνουν και επιτελούν ανάμνηση συγκεκριμένων γεγονότων της επίγειας ζωής του Χριστού. Οι ερμηνευτές της μεταβυζαντινής εποχής παρουσιάζουν έντονα αυτήν την αντίληψη, ότι όλα τα γεγονότα της ζωής του Χριστού, όλα τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας αποκαλύπτονται, φανερώνονται και βιώνονται στην Θεία Λειτουργία. Έτσι, η Θεία Λειτουργία είναι ανάμνηση όλων των γεγονότων, όλης της ζωής του Χριστού και κάθε στιγμή της Θείας Λειτουργίας ερμηνεύεται από τους μεταβυζαντινούς υπομνηματιστές ως κάποια «αντανάκλαση» συγκεκριμένου γεγονότος της ζωής του Χριστού.

Οι ερμηνευτές ακολουθώντας την τελετουργική σειρά, καταγράφουν την ερμηνεία τους ξεκινώντας από την ακολουθία του Καιρού και την Προσκομιδή. Η Προσκομιδή την εποχή αυτή, ήδη έχει αποκοπεί από την ώρα του Χερουβικού Ύμνου και φαίνεται να έχει διαμορφωθεί ως διαφορετική ακολουθία, συνδεδεμένη μεν με την Θεία Λειτουργία, αλλά τελούμενη εκτός αυτής, συνήθως μυστικώς, την ώρα του Όρθρου. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι η Προσκομιδή ολοκληρώνεται με την απόλυση⁸³. Η Προσκομιδή προμηνύει την Θεία Λειτουργία όπως οι προφητείες προλέγουν τα γεγονότα της ζωής του Χριστού. Συνεπώς, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η Προσκομιδή αποτυπώνει την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης και η Θεία Λειτουργία της Καινής Διαθήκης. Αυτό φαίνεται και από τους στίχους που χρησιμοποιούνται στην Προσκομιδή οι οποίοι προφητεύουν τα γεγονότα της ζωής του Χριστού, οι προφητικοί στοίχοι, δηλαδή παλαιοδιαθητικοί.

⁸³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 70.

Για την ανάγνωση του Ευαγγελίου της Θείας Λειτουργίας ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι η ανάγνωση αυτή είναι για την διδασκαλία, ενώ η προσφορά των Δώρων, δηλαδή του άρτου, είναι για να ολοκληρωθεί η Θυσία. Και τα δύο, Ευαγγέλιο και Άρτος, σημαίνουν την φανέρωση του Κυρίου. Στο μεν Ευαγγέλιο η φανέρωση είναι μερική και ατελής. Στον δε Άρτο είναι ολοκληρωμένη. Προφανώς, ο Ναθαναήλ εμπνέεται από τη φράση του Ευαγγελιστού Ιωάννου όπου δηλώνει ότι ο Άσαρκος Λόγος, ο Χριστός, ενσαρκώνεται. «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος»⁸⁴ «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο»⁸⁵. Ἔτσι και στην αρχή της Θείας Λειτουργίας γίνεται ανάμνηση του Χριστού ως του Ἀσαρκου Λόγου και στη συνέχεια, με την Λειτουργία του άρτου και του οίνου, τελείται ανάμνηση της ενσαρκώσεως και ενανθρωπήσεως του Λόγου.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ, η Θεία Λειτουργία είναι ανάμνηση και αποτύπωση όλων των γεγονότων. Είναι η Σύλληψη του Χριστού, η Γέννηση, η Βάπτισμα και η φανέρωση στον Ιορδάνη όπου ο Πατήρ μαρτύρησε και έδειξε με το Άγιον Πνεύμα ότι Αυτός είναι ο Υιός ο αγαπητός και τον Οποίο δείχνοντας στον λαό ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, έλεγε ότι Αυτός είναι ο Αμνός του Θεού που σηκώνει την αμαρτία του κόσμου. Η Θεία Λειτουργία είναι και τα υπόλοιπα μεγάλα και θαυμαστά γεγονότα τα οποία έπραξε ο Χριστός στους τρεις χρόνους μετά την Βάπτισή Του και τα οποία προκάλεσαν τον φθόνο των Ιουδαίων και τον σταύρωσαν. Στη συνέχεια δηλώνεται η Τριήμερη Ταφή, η Ανάσταση και η σαρανταήμερη εμφάνιση στους Αποστόλους, η Ανάληψη και η προσδοκία της Δευτέρας Παρουσίας όπου θα έλθει ο Χριστός να κρίνει ζώντες και νεκρούς⁸⁶. Όλα τα γεγονότα της ζωής του Χριστού αποτυπώνονται στην Θεία Λειτουργία και όλα αυτά τα σημειώνει η Θεία Λειτουργία άριστα και θαυμαστά⁸⁷. Γι' αυτό επισημαίνονται τα λόγια του Χριστού, ότι κάθε

⁸⁴ Ιωάν. 1, 1.

⁸⁵ Ιωάν. 1, 14.

⁸⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 17-18 κ' 96-97.

⁸⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 18 (κείμεν. 15).

φορά που οι πιστοί κοινωνούν τον άρτο και τον οίνο της Θείας Ευχαριστίας, φανερώνουν τον Θάνατο του Χριστού και ομολογούν την Ανάστασή Του. Όλη η Θεία Λειτουργία φανερώνει όλα τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας, τα οποία έπραξε ο Χριστός για την σωτηρία του ανθρώπου⁸⁸ και είναι ένα σώμα ιστορίας που συμπυκνώνει όλα τα γεγονότα από την αρχή έως το τέλος⁸⁹. Η ανάμνηση αυτή της Θείας Λειτουργίας είναι περίπου όπως τα μνημεία και οι ανδριάντες οι οποίοι βρίσκονται στις πόλεις για να υπενθυμίζουν τα σπουδαία κατορθώματα εκείνων που φύλαξαν τις πόλεις και σώθηκαν από τους εχθρούς. Έτσι και η Θεία Λειτουργία είναι, όχι μόνο αποτύπωση και ομοίωμα του Χριστού, αλλά το ίδιο το Σώμα του νικητή του Θανάτου, Εκείνου που μας απάλλαξε από τη δουλεία του εχθρού⁹⁰. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ, τα γεγονότα στην Θεία Λειτουργία σημαίνονται με τρεις τρόπους. Με την ανάγνωση, με την ψαλμώδηση και με τα τελούμενα στην πράξη⁹¹.

Ο Μελέτιος Συρίγος αναφέρει ότι, στη Θεία Λειτουργία γίνεται ανάμνηση όλων των γεγονότων της Θείας Οικονομίας, της Ενσαρκώσεως του Χριστού, δηλαδή της επίγειας ζωής του Χριστού. Αυτό συμβαίνει διότι ο Ίδιος ο Χριστός στο Μυστικό Δείπνο παραδίδοντας το Μυστήριο είπε στους Μαθητές του να το τελούν στην Δική του Ανάμνηση, «*τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*»⁹². Έτσι, επάνω στη Θεία Κοινωνία γίνεται ενθύμηση των γεγονότων, του Θανάτου, του Πάθους, της Αναστάσεως. Όμως δεν περιορίζεται η ανάμνηση μόνο στα συγκεκριμένα, αφού τα γεγονότα αυτά προϋποθέτουν την Γέννηση, το κήρυγμα του Ευαγγελίου, τα Θαύματα, τη σύναξη των Αποστόλων και τα υπόλοιπα Μυστήρια τα οποία πραγματοποίησε ο Χριστός πριν το Πάθος και τη Σταύρωση. Συνεπώς, η Θεία Λειτουργία

⁸⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 19.

⁸⁹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 97 (κείμ. 16).

⁹⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 80.

⁹¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 97.

⁹² Λουκ. 22, 19. Α' Κορ. 11, 24.

συμπεριλαμβάνει όλα τα γεγονότα από αρχής έως τέλους, από την Γέννηση έως και την Ανάληψη και την εκ δεξιών Καθέδρα του Θεού⁹³. Την ίδια αντίληψη επαναλαμβάνουν και οι Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, οι οποίοι αναφέρουν ότι η Θεία Λειτουργία είναι ανάμνηση του γεγονότος της ενανθρωπήσεως του Χριστού, δηλαδή ανάμνηση της επίγειας ζωής του Χριστού, από την Γέννηση έως την Ανάληψη και την εκ δεξιών Καθέδρα⁹⁴. Συνεπώς, σύμφωνα με τους υπομνηματιστές Μελέτιο, Θεόφιλο και Νεόφυτο, στη Θεία Λειτουργία ολοκληρώνονται όλα τα γεγονότα της Ενσαρκώσεως και Ενανθρωπήσεως του Χριστού⁹⁵.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις επισημαίνει ότι η Θεία Λειτουργία δόθηκε από τον Ίδιο τον Χριστό στο Μυστικό Δείπνο και όσα τέλεσε ο Ίδιος ο Χριστός στο Μυστικό Δείπνο, τα ίδια έδωσε να τελούμε και εμείς για την δική Του Ανάμνηση⁹⁶. Συνεπώς ο Ίδιος ο Δεσπότης Χριστός όρισε να τελείται η Θεία Λειτουργία για την Ανάμνησή Του. Στον Άρτο και στο Ποτήριο της Θείας Ευχαριστίας πιστοποιείται ο Θάνατος του Χριστού, δηλαδή η Θυσία Του στο Σταυρό, μια πρακτική που θα τελείται έως την Δευτέρα Παρουσία. Γι' αυτό η πρώτη φράση που προφέρει ο λειτουργός στην Προσκομιδή, όταν ευλογεί σταυροειδώς το πρόσφορο, αναφέρεται στην ανάμνηση του Χριστού: «Εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου, καὶ Θεοῦ, καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁹⁷. Λίγο πριν την ολοκλήρωση της ερμηνείας του για την Θεία Λειτουργία, ο Νικόλαος υπενθυμίζει τις αναμνήσεις που τελούνται στην Θεία Λειτουργία. Αναφέρει ότι όλη η Θεία Λειτουργία είναι ανάμνηση και εικόνα της Θείας Οικονομίας του Χριστού. Είναι ανάμνηση

⁹³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 40* (κείμεν. 17).

⁹⁴ Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 34.

⁹⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 51*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 46.

⁹⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 39.

⁹⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41.

της ασπόρου Συλλήψεως, της Γεννήσεως του Χριστού και των προφητειών περί των γεγονότων. Στο πρώτο μέρος της Θείας Λειτουργίας, στην Προσκομιδή, φανερώνεται ο χαιρετισμός του Αρχαγγέλου Γαβριήλ και η Γέννηση, αλλά και η εκούσια Σταύρωση. Στο δεύτερο μέρος, στην ψαλμώδηση των Τυπικών και των Αντιφώνων φανερώνεται το κήρυγμα των Προφητών. Η παρουσία του Χριστού στον κόσμο για την σωτηρία του ίδιου του κόσμου δηλώνεται με την Είσοδο του Ευαγγελίου. Με την ψαλμώδηση του Τρισαγίου Ύμνου δηλώνεται το κήρυγμα του Προδρόμου. Η ανάγνωση του αποστολικού και ευαγγελικού αναγνώσματος δηλώνει την αποστολή των Μαθητών στα έθνη. Η επιστροφή των εθνών στην ορθή Πίστη δηλώνεται με τα Κατηχούμενα. Στο τρίτο μέρος της Θείας Λειτουργίας, μέσα από τη Μεγάλη Είσοδο των Δώρων φανερώνεται η Ταφή του Χριστού. Η ύψωση του Άρτου, ο οποίος έχει μετουσιωθεί σε αληθινό Σώμα Χριστού, δηλώνει την από τους νεκρούς λαμπροφόρο Ανάσταση. Στη συνέχεια της Θείας Λειτουργίας δηλώνεται η Ανάληψη, η έλευση του Αγίου Πνεύματος την ημέρα της Πεντηκοστής και η ένδοξος Δευτέρα Παρουσία του Χριστού⁹⁸.

Ο Καισάριος Δαπόντε στην εισαγωγή του κειμένου του παραθέτει εκτενή αναφορά στα γεγονότα, των οποίων η ανάμνηση τελείται στη Θεία Λειτουργία. Αρχικά αναφέρεται στην πρώτη Είσοδο του αρχιερέα η οποία δηλώνει την ένσαρκο Παρουσία και έλευση του Χριστού στον κόσμο. Η είσοδος του αρχιερέα στο Ιερό Βήμα και η ανάβασή του στο Σύνθρονο δηλώνει την ανάβαση του Χριστού στους ουρανούς και στο Θρόνο του Θεού. Η Είσοδος του λαού δηλώνει την επιστροφή του κόσμου στην ορθή Πίστη. Τα αναγνώσματα δηλώνουν τη φανέρωση του θελήματος του Θεού, το οποίο γνωστοποιείται στους Αγίους με τον φωτισμό του Αγίου Πνεύματος. Η Μεγάλη Είσοδος σημαίνει την ουράνια διδασκαλία για την σωτηρία του ανθρώπου. Γενικώς, η Θεία Λειτουργία είναι ανάμνηση όλης της ζωής του Χριστού, της Γεννήσεώς Του, των Παθών, της Σταυρώ-

⁹⁸ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 198-199.

σεως, της Ταφής, της Αναστάσεως, της Αναλήψεως⁹⁹. Συνεπώς, τα τελούμενα πριν τον Καθαγιασμό σημαίνουν την παρουσία του Χριστού, την Γέννηση και ανατροφή, ενώ ο Καθαγιασμός δηλώνει τη Θυσία, την Ανάσταση και την Ανάληψη. Μετά τον Καθαγιασμό δηλώνεται η έλευση του Αγίου Πνεύματος και η επιστροφή των εθνών στον Θεό¹⁰⁰. Η Παντοδυναμία του Κυρίου δεν αποδεικνύεται μόνο στα πράγματα και στα θαύματα, αλλά και στο Πάθος, στο Σταυρό και στον Θάνατο, αφού ο Χριστός δεν προέβαλε τα θαύματά Του, αλλά τα Πάθη Του, τα οποία είναι αναγκαιότερα για την σωτηρία του ανθρώπου¹⁰¹.

Η σειρά των αναμνήσεων της Θείας Οικονομίας στην Θεία Λειτουργία δεν ακολουθεί πάντα πιστά την αλληλουχία των γεγονότων, όπως έχουν καταγραφεί στα Ευαγγέλια. Συμβαίνει κάποιες φορές να μην ακολουθείται η σειρά των γεγονότων, αλλά κάποια που ακολουθούν ιστορικά, να προηγούνται στην τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Υπάρχουν πολλά σημειόμενα τα οποία γίνονται σε διαφορετικό χρόνο. Η ανάμνηση των γεγονότων του Πάθους τελείται ήδη στην ακολουθία της Προσκομιδής. Αυτή η τακτική αποκαλείται «πρωθύστερο σχήμα». Μια τέτοια ανακατανομή των γεγονότων επισημαίνει ο Μελέτιος Συρίγος. Η ανάμνηση των γεγονότων δεν ακολουθεί την σειρά όπως αυτά πραγματοποιήθηκαν. Κάποια γεγονότα διαφοροποιούνται ως προς την σειρά στην τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Ως παράδειγμα, ο Μελέτιος προβάλλει την ώρα της Αγίας Κοινωνίας, την Οποία ο Χριστός παρέδωσε στους Μαθητές Του πριν το Πάθος Του, ενώ στην Θεία Λειτουργία οι πιστοί κοινωνούμε μετά την ανάμνηση του Πάθους Του¹⁰².

Οι τρεις ερμηνευτές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι την ώρα της Προσκομιδής γίνεται ανάμνηση δύο γεγονότων ταυτοχρόνως, της Γεννήσεως

⁹⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 13-22.

¹⁰⁰ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 24.

¹⁰¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 30-31.

¹⁰² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41 (κείμ. 18)*.

και του Θανάτου, δηλαδή της Σταυρώσεως και το δικαιολογούν λέγοντας ότι στην τέλεση της Προσκομιδής προφέρονται τα λόγια του προφήτη Ησαΐα για την Θυσία του Χριστού επάνω στο Σταυρό και εκείνα της Ταφής¹⁰³. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι σε ένα τελούμενο μπορούν να συνδεθούν και άλλα γεγονότα και δεν είναι απαραίτητο να ακολουθηθεί αυτούσια η σειρά των γεγονότων, αφού άλλα γίνονται πριν και άλλα ακολουθούν και φέρνει ως παράδειγμα κι εκείνος, όπως και οι τρεις ερμηνευτές παραπάνω, την ώρα της Θείας Κοινωνίας, την Οποία, ενώ ο Κύριος Την προσέφερε στο Μυστικό Δείπνο πριν το Πάθος Του, η Κοινωνία στην Θεία Λειτουργία μεταδίδεται μετά από την ανάμνηση του Πάθους¹⁰⁴.

Εκτός από τη διαφοροποίηση της σειράς των γεγονότων, υπάρχουν και κάποια τελούμενα τα οποία δηλώνουν δύο ή ακόμη και τρία γεγονότα συγχρόνως. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι υπάρχουν κάποια στοιχεία στην Θεία Λειτουργία τα οποία δηλώνουν δυο ή και τρία σημαινόμενα μαζί¹⁰⁵. ΟΙ Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, εξηγούν ότι δεν είναι εύκολο μέσα στην Θεία Λειτουργία να αποτυπωθούν με διαφορετικά πράγματα όλα τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας, γι' αυτό σε ένα τελούμενο μπορεί να αποτυπωθούν διαφορετικά γεγονότα τα οποία συνέβησαν σε διαφορετικές στιγμές¹⁰⁶.

Γενικώς, τα περισσότερα τελούμενα στην Θεία Λειτουργία είναι μετάφραση των πνευματικών γεγονότων και γι' αυτό κάτι σημαίνουν και συμβολίζουν. Συνεπώς, είναι έντονη η περί συμβολισμού αντίληψη στους ερμηνευτές της μεταβυζαντινής εποχής. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρεται στα αισθητά σύμβολα

¹⁰³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 42. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

¹⁰⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 27.

¹⁰⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 19.

¹⁰⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 40-41. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 34.

των πνευματικών αληθειών. Για να δηλώσει ότι τα τελούμενα αποτυπώνουν πνευματικές και ιστορικές αλήθειες, χρησιμοποιεί τους όρους «λαμβάνεται», «ονομάζεται», «τυποί – εκτυποί», «έχει τόπον», «σημαίνει», «ίσταται», «φανερώνει», «δηλοί» κ.α. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι στη δική μας ασθενή μάθηση, η εξήγηση της Θείας Λειτουργίας φανερώνει την δύναμη των συμβόλων¹⁰⁷. Τα υλικά σημεία της Θείας Λειτουργίας τρέφουν την ψυχή. Το θυμιάμα καθαρίζει την αναπνοή μας και μας αγιάζει. Ο άρτος στηρίζει το σώμα και το Ποτήριο γίνεται θέα στα Άγια. Το φως μας δίνει την δυνατότητα να βλέπουμε τα ορατά αλλά και να λαμπρύνεται η ψυχή μας από τον φωτισμό¹⁰⁸. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, επισημαίνουν ότι όλα τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας, δηλαδή της επί γης ζωής του Χριστού, όλα αυτά, η Θεία Λειτουργία τα παρασταίνει, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η άποψη ότι τα αισθητοποιεί, τα υλοποιεί στον παρόντα χρόνο φέρνοντάς τα ενώπιόν μας με υλικά σημεία, με σκοπό να μας οδηγήσει στα πνευματικά, στα άυλα, ουράνια και υπερκόσμια¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 20.

¹⁰⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 27-28.

¹⁰⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 40. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 34.

Γ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗΣ

1. Ο Καιρός και η Ένδυση των Λειτουργών.

Η συνήθης πορεία την οποία ακολουθούν οι μεταβυζαντινοί ερμηνευτές είναι η σειρά των γεγονότων όπως εκδιπλώνεται στην τελετουργική πρακτική. Μετά από διάφορα εισαγωγικά στοιχεία και γενικές αναφορές στην Θεία Λειτουργία και στα Μυστήρια της Εκκλησίας, οι ερμηνευτές εξηγούν τις ακολουθίες του Καιρού, της Προσκομιδής και τα υπόλοιπα τελούμενα της Θείας Λειτουργίας. Στο Νικόλαο Βούλγαρι, ως πρώτη κίνηση των λειτουργών είναι η ακολουθία του Καιρού και η προσκύνηση των Δεσποτικών Εικόνων. Με την ομολογία αυτή, οι λειτουργοί πιστοποιούν την προσήλωσή τους στην Ορθοδόξη Πίστη όπως αυτή διατυπώνεται στις αποφάσεις των Αγίων Συνόδων της Εκκλησίας¹¹⁰.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας προβαίνει σε σχολιασμό ένα βήμα πριν τον Καιρό. Αρχικά αναφέρεται στην προ της Θείας Λειτουργίας προετοιμασία του ιεουργού, λέγοντας ότι ο λειτουργός οφείλει να συμφιλιωθεί με όλους, να απαλλαγεί και να καθαρισθεί από κάθε πονηρή σκέψη και πράξη, από την προηγούμενη ημέρα το βράδυ να απέχει από πολλά φαγητά και να είναι νηφάλιος έως την ώρα της ιεροτελεστίας. Στη συνέχεια περιγράφει τη διαδικασία του Καιρού στην οποία μας διασώζει μια τελετουργική λεπτομέρεια την οποία προφανώς τηρούσαν στα σλαβικά τυπικά. Οι λειτουργοί την ώρα της προσκύνησης των Ιερών Εικόνων στέκονται μπροστά στην Ωραία Πύλη έχοντας την συναίσθηση ότι στέκονται έμπροσθεν του σκηνώματος του Ζώντος Θεού και αφού γονατίσουν στο πάτωμα, ασπάζονται τις παραστάδες του Βήματος και φιλούν τις άγιες Εικόνες, αφού αυτό όπως υποστηρίζει είναι παλαιό χριστιανικό έθιμο. Ερμηνεύοντας ο Γαβριήλ την ευχή του Καιρού, εξηγεί ότι

¹¹⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41.

οι λειτουργοί με αυτήν την ευχή επικαλούνται την βοήθεια του Κυρίου, ώστε με την δύναμη του Κυρίου να μπορέσουν να σταθούν για να επιτελέσουν τα Θεία Μυστήρια δίχως κρίματα και αμαρτίες¹¹¹. Για τον Καιρό εξηγεί ο Ιωάννης Ναθαναήλ ότι όταν λειτουργεί αρχιερέυς, οι υπόλοιποι κληρικοί λαμβάνουν ευλογία από τον αρχιερέα για να καταδειχθεί ότι οι κληρικοί εκφράζουν την ταπείνωσή τους στον αρχιερέα και ότι ο αρχιερέυς είναι εκείνος ο οποίος δίνει την χειροτονία σ' εκείνους¹¹².

Οι λειτουργοί μετά τον Καιρό εισέρχονται στο Άγιο Βήμα. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι το Βήμα είναι υπερυψωμένος χώρος και στον οποίο βρίσκεται το Σύνθρονο στο οποίο συνυπάρχουν οι ιερείς μαζί με τον αρχιερέα, όπως ο Χριστός και οι άγιοι Απόστολοι, σύμφωνα με τα λόγια του Χριστού με τα οποία τους δήλωσε ότι θα καθίσουν μαζί του να κρίνουν τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ¹¹³. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς προβαίνουν σε μια θεολογική ερμηνεία εξηγώντας ότι το Άγιο Βήμα δηλώνει και αποτυπώνει τον ουρανό¹¹⁴. Για τον τρόπο εισόδου των λειτουργών στο Άγιο Βήμα ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι οι λειτουργοί πραγματοποιούν τρεις μετάνοιες προς την ανατολή για να αναπέμψουν λατρεία στον Τριαδικό Θεό¹¹⁵. Μάλιστα ο Γαβριήλ Νοβογραδίας καταγράφει την εισοδευτική ρήση που προφέρουν οι λειτουργοί όταν εισέρχονται στο Ιερό Βήμα μετά την ακολουθία του Καιρού, το: «*Είσελεύσομαι εἰς τὸν οἶκόν σου, προσκυνήσω πρὸς Ναὸν Ἁγίων σου ἐν φόβῳ σου. Κύριε ὁδήγησόν με ἐν τῇ δικαιοσύνῃ σου, ἕνεκα τῶν ἐχθρῶν μου*»¹¹⁶.

¹¹¹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 93-95.

¹¹² Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 52-53.

¹¹³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 31.

¹¹⁴ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45-46*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39.

¹¹⁵ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41.

¹¹⁶ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 95.

Σχετικά με την ένδυση των λειτουργών και τα ιερά άμφια, ο Ιωάννης Ναθαναήλ είναι ο πιο περιγραφικός και αναλυτικός. Αρχικά αναφέρει ότι τα ενδύματα του αρχιερέως είναι επτά διότι δηλώνουν τις ενέργειες και τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος. Αναφέρει επιγραμματικά το Στιχάριο, το Επιτραχήλιο, τη Ζώνη, τα Επιμανίκια, το Επιγονάτιο, τον Σάκκο και το Ωμοφόριο. Στη συνέχεια ερμηνεύει τον συμβολισμό κάθε αμφίου. Το Στιχάριο όταν είναι άσπρο δηλώνει το φώς του Θεού και την καθαρότητα, ενώ όταν είναι κόκκινο δηλώνει το Πάθος. Το Επιτραχήλιο σημαίνει την Χάρη που είναι δοσμένη από τον ουρανό. Η Ζώνη δηλώνει τη δύναμη με την οποία είναι ζωσμένος ο αρχιερεύς. Το Επιγονάτιο, το οποίο έχει σχήμα ξίφους δηλώνει τη νίκη κατά του θανάτου και την Ανάσταση. Τα Επιμανίκια δηλώνουν τα έργα του Θεού. Το Φαινόλιο και ο Σάκκος σημαίνουν τον κόκκινο χιτώνα με τον οποίο έντυσαν τον Χριστό πριν την Σταύρωση. Το Ωμοφόριο, το οποίο περνάει από τους ώμους και πέφτει μπροστά και πίσω (προφανώς εννοεί το μεγάλο Ωμοφόριο), αποτυπώνει την Σταύρωση του Χριστού και επιπλέον το πλανηθέν πρόβατο το οποίο σήκωσε στους ώμους Του ο Χριστός (μάλλον εδώ προβάλλει το μικρό Ωμοφόριο). Προσθέτει επιπλέον τον συμβολισμό και άλλων αρχιερατικών ενδυμάτων. Εξηγεί ότι ο Μανδύας δηλώνει την σκεπαστική Χάρη με την οποία ο Θεός προνοεί για τον κόσμο και την συνεκτική Χάρη με την οποία συγκρατεί τον κόσμο. Το Εγκόλπιο δηλώνει την ομολογία της Πίστεως η οποία πηγάζει από την καρδιά. Η Ράβδος δηλώνει την εξουσία του Αγίου Πνεύματος, την παιδευτική Χάρη και την διαποίμανση του ποιμνίου. Προσθέτει επιπλέον ότι τον αρχιερέα ντύνουν οι διάκονοι οι οποίοι αποτυπώνουν τους Αγγέλους που υπηρέτησαν τον Χριστό στην σάρκωση¹¹⁷.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, παρότι δεν ερμηνεύουν αναλυτικά τα αρχιερατικά άμφια, περιορίζονται στην ερμηνεία για το Ωμοφόριο, λέγοντας ότι το Ωμοφόριο το οποίο πέφτει στους δύο ώμους του αρχι-

¹¹⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 47-56.

ερέως, δηλώνει το πλανηθέν πρόβατο κάτω στη γη, το οποίο σήκωσε ο Χριστός στους δύο ώμους Του, ερμηνεύοντας τους δύο ώμους ως τις δύο Φύσεις του Χριστού, την Θεότητα και την Ανθρωπότητα¹¹⁸. Την ίδια ερμηνεία συναντάμε και στον Καισάριο Δαπόντε, ο οποίος εξηγεί ότι, όπως ο Χριστός σήκωσε στους ώμους Του το απολωλός πρόβατο το οποίο βρήκε, έτσι και ο αρχιερέυς για να δείξει ότι πήρε στους ώμους του το απολωλός πρόβατο, ρίχνει επάνω στους ώμους του το Ωμοφόριο. Οι δύο ώμοι του Χριστού που σηκώνουν τον άνθρωπο δηλώνουν, ο ένας την Θεότητα του Χριστού και ο άλλος την Ανθρωπότητα, δείχνοντας έτσι ότι ο Χριστός σώζει τον άνθρωπο ως τέλειος Θεός και τέλειος Άνθρωπος¹¹⁹.

Σχετικά με την ένδυση του αρχιερέως, οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, αναφέρουν ότι όταν ο αρχιερέυς ενδύεται τα αρχιερατικά του άμφια στέκεται έξω από το Ιερό Βήμα, ενώπιον του λαού, διότι δηλώνει τον Χριστό που ήλθε στον κόσμο για να αναζητήσει το πλανηθέν πρόβατο και άφησε στον ουρανό τα ενενήντα εννέα πρόβατα τα οποία δεν πλανήθηκαν, δηλαδή τους ουρανίους Αγγέλους. Περιμετρικά του αρχιερέως στέκονται οι ιερείς και οι διάκονοι και τον υπηρετούν συμβολίζοντας τους Αγγέλους που υπηρετούσαν τον Χριστό στο όρος, μετά την Βάπτισή και τη νίκη κατά του διαβόλου, όπως αναφέρει το Ευαγγέλιο ότι προσήλθαν οι Άγγελοι και Τον διακονούσαν¹²⁰. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι, όταν ο αρχιερέυς αφήνει το Ιερό Βήμα, το οποίο σημαδεύει τον ουρανό και στέκεται έξω από το Ιερό Βήμα για να ενδυθεί τα άμφιά του, σημαίνει τον Κύριο που άφησε τον ουρανό και τους Αγγέλους Του, δηλαδή τα μη πλανηθέντα ενε-

¹¹⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 46. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39.

¹¹⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 52.

¹²⁰ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 45-46. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39-40.

νήντα εννέα πρόβατα και κατέβηκε στον κόσμο, στην γη, για να αναζητήσει το πλανεμένο πρόβατο, δηλαδή τον άνθρωπο. Τότε τον αρχιερέα τον περικυκλώνουν για να τον υπηρετήσουν οι διάκονοι και οι ιερείς, όπως υπηρετούσαν οι Άγγελοι τον Κύριο όταν ήρθε στην γη, σύμφωνα με την Αγία Γραφή¹²¹.

Οι ερμηνευτές της μεταβυζαντινής περιόδου καταγράφουν μια πρακτική, ότι την ώρα της ενδύσεως του αρχιερέως ανάβει μπροστά από τον αρχιερέα λαμπάδα, την οποία φέρει εκείνος στον οποίο έχει ανατεθεί το συγκεκριμένο διακόνημα. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ επισημαίνει ότι η λαμπάδα αυτή δηλώνει τη λάμψη της Χάριτος του Αγίου Πνεύματος και το αληθινό φως του Χριστού¹²². Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, αναφέρουν ότι μπροστά από τον χώρο που ενδύεται τα άμφιά του ο αρχιερέυς, στέκεται εκείνος που έχει το διακόνημα να φέρει λαμπάδα αναμμένη, ο λεγόμενος πριμικήριος, για να υπενθυμίζει τα λόγια του Χριστού που είπε ότι είναι το φως του κόσμου και ότι να λάμψει το φως μας μπροστά στους ανθρώπους, «Στέκεται δέ ὁ Πριμικήριος ἔμπροσθεν αὐτοῦ μετὰ λαμπάδος ἀναμμένης· ὁ γάρ Κύριος φησίν, “Ἐγὼ εἰμί τό φῶς τοῦ κόσμου”, καί πάλιν “Οὕτω λαμψάτω τό φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων”»¹²³. Την ίδια αντίληψη παραθέτει και ο Καισάριος Δαπόντε στο ποίημά του, όπου αναφέρει ότι μπροστά από τον αρχιερέα που ενδύεται τα άμφια στέκεται ο πριμικήριος και κρατά στα χέρια του αναμμένη λαμπάδα για να δηλώσει ότι ο Χριστός είναι το φως του κόσμου και ότι τα καλά έργα είναι για να λάμψουν ενώπιον των ανθρώπων όπως αναφέρει η Αγία Γραφή. Οι τρεις προηγούμενοι ερμηνευτές γράφουν την ονομασία του λαμπαδαρίου ως «Πριμικήριος», ενώ ο Καισάριος την γράφει ως «Πριμικήριος»¹²⁴.

¹²¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 52-53.

¹²² Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 49.

¹²³ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 46. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 40.

¹²⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 53.

Οι ερμηνευτές αναφέρονται στα άμφια και στην ενδυμασία των λοιπών λειτουργών, ιερέων και διακόνων. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι πέντε είναι τα ενδύματα του ιερέως και αντιστοιχούν στις πέντε αισθήσεις του σώματος και στις πέντε δυνάμεις της ψυχής. Τα καταγράφει με την σειρά και είναι το Στιχάριο, το Επιτραχήλιο, η Ζώνη, τα Επιμανίκια και το Φαινόλιο, τα οποία είναι λευκά και μόνο την σαρακοστή είναι κόκκινα. Το Στιχάριο έχει τον ίδιο συμβολισμό με εκείνον του αρχιερέως. Το Επιτραχήλιο το οποίο ρίχνεται στις δύο πλευρές, από την μία αποτυπώνει το καλάμι με το οποίο περιέπαιζαν τον Χριστό και από την άλλη πλευρά δηλώνει ότι βαστάζει ο ιερέας τον Σταυρό. Για την αμφίεση του διακόνου εξηγεί ότι το Ωράριο (ή Οθόνη), δηλαδή το μανδήλιο, δηλώνει την ταπείνωση και την πετσέτα με την οποία ο Χριστός σκούπισε τα πόδια των Μαθητών στο Μυστικό Δείπνο¹²⁵. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, δεν περιγράφουν αναλυτικά την ενδυμασία του ιερέως. Το μόνο που αναφέρουν είναι ότι ο ιερεύς ενδύεται ώστε να είναι έτοιμος για την Προσκομιδή¹²⁶.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί την προσέλευση του διακόνου στον ιερέα ώστε να λάβει ευλογία για να ενδυθεί τα άμφιά του, κίνηση η οποία δηλώνει ότι ο διάκονος δεν επιτρέπεται να τελέσει οτιδήποτε δίχως την απαραίτητη ευλογία του ιερέως¹²⁷. Για το Στιχάριο αναφέρει ότι ονομάζεται και Δαλματική Εσθήτα και το οποίο δεν είναι άμφιο μόνο του ιερέως, αλλά κοινό ένδυμα για κάθε εκκλησιαστική διακονία και αποστολή¹²⁸. Για το Επιτραχήλιον παραθέτει την θέση του Συμεών Θεσσαλονίκης (στο περί Μυστηρίων βιβλίο), ότι προέρχεται από το διακονικό Ωράριο το οποίο πέφτει από τον ένα ώμο έμπροσθεν και όπισθεν και το οποίο, στον ιερέα όταν τελείται η Χειροτονία του,

¹²⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 53-57 (κείμεν. 19).

¹²⁶ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

¹²⁷ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 96.

¹²⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 99-100 (κείμεν. 20).

φέρεται επί τον τράχηλο και ρίπτονται αμφότερες οι άκρες του επί του στήθους. Επειδή λοιπόν στηρίζεται επάνω στον τράχηλο του ιερέως, ονομάζεται Επιτραχήλιον¹²⁹. Το Επιγονάτιο, «Υπογονάτιον» όπως το κατονομάζει, διευκρινίζει ότι το φέρει κληρικός ο οποίος είναι Πρωτοσύγκελλος της Μεγάλης Εκκλησίας ή άλλος ο οποίος έχει κάποιο αξίωμα¹³⁰. Τέλος, για το Φαιλόνιο των λειτουργών παραθέτει τη γνώμη του Ιωάννου του Χρυσοστόμου ότι προέρχεται από το περιβόλαιο του αποστόλου Παύλου για το οποίο ο Απόστολος παραγγέλλει στον Τιμόθεο να του φέρει από την Τρωάδα όπου το είχε αφήσει¹³¹, «τὸν φελόνην, ὃν ἀπέλειπον ἐν Τρωάδι παρὰ Κάρπῳ, ἐρχόμενος φέρε»¹³².

Οι αναφορές για τη νίψη των χειρών στα υπομνήματα της μεταβυζαντινής εποχής είναι πενιχρές. Ο Νικόλαος Βούλγαρις εξηγεί ότι η νίψη των χειρών των λειτουργών πριν την Προσκομιδή δηλώνει την καθαρότητα την οποία οφείλει να έχει ο λειτουργός για την τέλεση της Ιερουργίας. Τη νίψη αυτή την θεωρεί σημαντική για την έναρξη της ακολουθίας της Προσκομιδής¹³³. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εμφανίζει τη νίψη των χειρών των λειτουργών ως ετοιμασία για την Θεία Ιερουργία. Η νίψη αυτή προέρχεται από εντολή την οποία έδωσε ο Θεός και η οποία καταγράφεται τόσο στην Παλαιά, όσο και στην Καινή Διαθήκη. Ο Θεός έδωσε εντολή στον Μωυσή να προβλέψει την ύπαρξη ύδατος για τον καθαρισμό πριν την συναγωγή. Το ίδιο διετάχθη και από τους Διδασκάλους της Εκκλησίας, να γίνεται απαραίτητα νίψη των χειρών η οποία υπενθυμίζει την καθαρότητα της ψυχής και προϋποτίθεται για όσους ιερουργούν στην Εκκλησία. Γι' αυτόν τον λόγο υπήρχε δίπλα στις θύρες των Ναών ειδικό σκεύος με ύδωρ, για τον τελετουργικό καθαρισμό.

¹²⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 100 (κείμεν. 21).

¹³⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 101.

¹³¹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 102.

¹³² Β' Τιμοθ. 4, 13.

¹³³ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41.

Ως τεκμήρια για την πατερική εντολή του καθαρισμού, ο Γαβριήλ παραθέτει σχετικά χωρία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου¹³⁴.

2. Η Πρόθεση και η Ετοιμασία των Δώρων.

Οι ερμηνευτές της μεταβυζαντινής περιόδου δίνουν ιδιαίτερη έμφαση και σημασία στον χώρο της Προθέσεως και στην ακολουθία της Προσκομιδής. Ήδη, την εποχή αυτή έχει διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί η ακολουθία αυτή. Πλήθος συμβολισμών, νοημάτων, εικονίσεων και τελετουργικών κινήσεων δίνουν την ευκαιρία και αφορμή στους ερμηνευτές να αναλύσουν λεπτομερώς και πλήρως την Πρόθεση και την Προσκομιδή, στηριζόμενοι στους προγενέστερους Πατέρες και ερμηνευτές.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι η Πρόθεση η οποία βρίσκεται στα πλάγια του Ιερού Βήματος εικονίζει την Βηθλεέμ, το σπήλαιο και όλα όσα επιτελούνται στην Γέννηση του Χριστού, ακόμη και την προσκύνηση των Μάγων. Επισημαίνει ότι ο τόπος της Προσκομιδής οφείλει να είναι δίπλα στο Θυσιαστήριο, αφού και η Βηθλεέμ βρίσκεται κοντά στα Ιεροσόλυμα, εκεί όπου υπάρχει ο Τάφος του Κυρίου. Τα δώρα τα οποία προσέφεραν οι Μάγοι στη Γέννηση του Χριστού δηλώνονται με τρία είδη. Το χρυσό φανερώνεται με τα Ιερά Σκεύη, το λιβάνι με το προσφερόμενο θυμίαμα και η σμύρνα με τα καλύμματα τα οποία χρησιμοποιούνται για την κάλυψη των Ιερών Σκευών. Επιπλέον η Πρόθεση δηλώνει τη Ναζαρέτ και την Καπερναούμ. Σε γενικές γραμμές η ακολουθία της Προσκομιδής δηλώνει τα τριάντα χρόνια τα οποία ο Χριστός, ως σαρκωμένος Λόγος, βρέθηκε και περπάτησε στη γη¹³⁵.

Σύμφωνα με τους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, στην Πρόθεση επιτελείται τετραπλή ανάμνηση. Η Πρόθεση δηλώνει την Γέννηση του Χριστού, το Πάθος

¹³⁴ Γαβριήλ Νοβογκραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 103-104 (κείμ. 22).

¹³⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 38 κ' 57.

στον Σταυρό, τον Θρόνο της Χάριτος και τον Θρόνο της Κρίσεως¹³⁶. Για τις τέσσερεις αυτές αναμνήσεις, οι υπομνηματιστές παραθέτουν αντίστοιχες ερμηνείες. Αναφέρουν ότι η Πρόθεση δηλώνει το σπήλαιο της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, γι' αυτό και σχηματίζει κόγχη, δηλαδή κοίλο σχήμα (βαθούλωμα) μέσα στον τοίχο¹³⁷. Επειδή στην ακολουθία της Προσκομιδής μαζί με την Γέννηση αποτυπώνεται παράλληλα και η Θυσία του Χριστού στον Σταυρό, γι' αυτό η Πρόθεση σημαίνει και τον Γολγοθά. Έτσι οι ερμηνευτές διαβλέπουν στην Πρόθεση δύο παράλληλους συμβολισμούς, του σπηλαίου της Βηθλεέμ και του λόφου του Γολγοθά¹³⁸. Σ' αυτούς τους συμβολισμούς ο Μελέτιος προσθέτει επιπλέον και τον Θρόνο του Χριστού όπου εκάθησε μετά την Ανάληψη στα δεξιά του Πατρός. Τους παραπάνω συμβολισμούς συνδέει νοηματικά με τους συμβολισμούς της Γεννήσεως και της Σταυρώσεως, λέγοντας ότι ο Ίδιος ο Χριστός που Γεννήθηκε και Σταυρώθηκε, με τον Σταυρό βασίλευσε στον κόσμο και η Βασιλεία Του είναι αιώνια¹³⁹. Η μνημόνευση των ονομάτων των πιστών στην Προσκομιδή, ζώντων και κεκοιμημένων, συνδέεται με την αντίληψη περί της Προθέσεως ως τον Θρόνο της Βασιλείας του Χριστού, αφού η μνημόνευση αυτή δηλώνει ότι ο Χριστός θα έλθει ως Κριτής ζώντων και νεκρών. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η Πρόθεση αποτυπώνει τον Θρόνο της Βασιλείας του Χριστού¹⁴⁰.

¹³⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

¹³⁷ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

¹³⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 42*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 36.

¹³⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 42*.

¹⁴⁰ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43* (κείμ. 23). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 36-37.

Ο Καισάριος Δαπόντε κινείται στην ίδια ερμηνευτική αντίληψη λέγοντας ότι η Πρόθεση σημαίνει το Σπήλαιο της Βηθλεέμ, γι' αυτό και δημιουργεί σκαμμένο βαθούλωμα στον τοίχο και επιπλέον σημαίνει και τον Γολγοθά, αφού στην τέλεση της Προσκομιδής συμβαίνουν τα δύο μεγάλα γεγονότα της Γεννήσεως και της Σταυρώσεως. Σε άλλο σημείο τους κειμένου του, ο Καισάριος περιγράφει την μνημόνευση των ανθρώπων και την τοποθέτηση των μερίδων των ζώντων και των κεκοιμημένων στο Δισκάριο και εξηγεί ότι η Πρόθεση δηλώνει επιπλέον τον Θρόνο της Βασιλείας του Χριστού και τον Θρόνο της Χάριτος όπου οι πιστοί στεκόμαστε για να ζητήσουμε το έλεος του Θεού για την μέλλουσα Κρίση. Ο Καισάριος, όπως και οι προηγούμενοι ερμηνευτές, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην Πρόθεση τελείται η ανάμνηση τεσσάρων γεγονότων, της Γεννήσεως, της Σταυρώσεως, του Θρόνου της Χάριτος και του Θρόνου της Κρίσεως¹⁴¹.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις περιορίζεται να ερμηνεύσει την Πρόθεση ως τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και την Γέννηση του Χριστού. Αναφέρει ότι το πρόσφορο εικονίζει την κοιλιά της Θεοτόκου, η σφραγίδα επάνω στο πρόσφορο το Σώμα του Χριστού, ο ιερέυς συμβολίζει το Άγιον Πνεύμα που επεσκήασε στην Θεοτόκο για τον Ευαγγελισμό και ο διάκονος τον Αρχάγγελο Γαβριήλ¹⁴². Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διαχωρίζει τους δύο χώρους, εκείνον όπου βρίσκονται τα Ιερά Σκεύη και τον άλλον όπου βρίσκονται τα Δώρα. Στα δεξιά της Αγίας Τράπεζας υπάρχει χώρος φύλαξης των Ιερών Σκευών τα οποία χρειάζονται για την ιεροτελεστία και στα αριστερά υπάρχει τραπεζίδιον επάνω στο οποίο οι διάκονοι ετοιμάζουν τα Δώρα¹⁴³.

Για την ερμηνεία του προσφόρου, οι υπομνηματιστές της μεταβυζαντινής εποχής αφιερώνουν αρκετές σελίδες και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανί-

¹⁴¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 29-34.

¹⁴² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 42 (κείμεν. 24).

¹⁴³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 98-99 (κείμεν. 25).

ας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, οι πιστοί αρχικά προσφέρουν στην Εκκλησία το πρόσφορο. Επάνω στο πρόσφορο υπάρχει η τύπωση με το όνομα του Χριστού, δηλώνοντας προφανώς τα ανάγλυφα γράμματα «ΙΣ ΧΡ ΝΙΚΑ»¹⁴⁴. Το ίδιο ακριβώς αναφέρει περί του προσφώρου και ο Καισάριος Δαπόντε¹⁴⁵.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις στην ερμηνεία του για την Προσκομιδή αναφέρεται στο πρόσφορο και επισημαίνει ότι η Ανατολική Εκκλησία χρησιμοποιούσε πάντοτε ένζυμο άρτο για την Θεία Λειτουργία, μια πρακτική την οποία τηρούσε από κοινού και η Δυτική Εκκλησία περισσότερο από μία χιλιετηρίδα. Παρενθετικά παρεμβάλλει την πληροφορία από ένα έργο του Καρδινάλιου Βώνα (Bona) με τίτλο «Περί των Λειτουργικών Πραγμάτων», όπου επιβεβαιώνεται η προσφορά ένζυμου άρτου στην Θεία Λειτουργία, από όλη την Εκκλησία, σε Ανατολή και Δύση. Αυτήν την μέθοδο προσπάθησε ατυχέστατα να ανασκευάσει κάποιος με το όνομα Μάκιδος¹⁴⁶. Ο Νικόλαος διασώζει την πληροφορία για την παλαιότερη πρακτική της Εκκλησίας όπου στην Θεία Λειτουργία αγιαζόταν όλο το πρόσφορο, ίσως και περισσότερα από ένα, διότι τότε μεταλάμβαναν τα Άχραντα Μυστήρια όλοι οι Χριστιανοί¹⁴⁷.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι το πρόσφορο είναι ένζυμος άρτος σύμφωνα με την διδασκαλία των Ευαγγελιστών και των Πατέρων¹⁴⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γαβριήλ αναφερόμενος προφανώς στην πρακτική των Λατίνων οι οποίοι χρησιμοποίησαν άζυμο άρτο στην Θεία Λειτουργία, προβάλλει την θέση του καρδινάλιου Βona, όπως και ο Νικόλαος Βούλγαρις και εξηγεί ότι η καθιέρωση των αζύμων στην δυτική Εκκλησία χρο-

¹⁴⁴ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 43-35.

¹⁴⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 28.

¹⁴⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 40 (κείμ. 26).

¹⁴⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 47.

¹⁴⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 175.

νολογείται στον ένατο αιώνα, όπου λόγοι πρακτικοί και επειδή δεν υπήρχε ευχέρεια παρασκευής ενζύμου άρτου, για ευκολία προτιμήθηκε η εύκολη λύση παρασκευής αζύμου άρτου. Όμως, ο παραδοσιακός άρτος και στην Δύση έως τον όγδοο αιώνα ήταν ο ένζυμος¹⁴⁹.

Το πρόσφορο προσφέρεται στον Ιερό Ναό από τους πιστούς. Οι ιερείς και οι διάκονοι έχουν την διακονία να λαμβάνουν τα προσφερόμενα πρόσφορα και να τα ετοιμάζουν για την Θεία Λειτουργία. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι το πρόσφορο εισάγεται στο Ιερό Βήμα, στα Άγια των Αγίων, και τοποθετείται επάνω στην Πρόθεση¹⁵⁰. Ο Μελέτιος Συρίγος αναφέρει ότι ο ιερέυς αφήνει το πρόσφορο προσωρινά σε κάποιο χώρο του Ιερού Βήματος, χωρίς να προσδιορίζει συγκεκριμένο χώρο και σημείο. Οι, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς προσδιορίζουν την Αγία Τράπεζα ως τον χώρο όπου τοποθετείται το πρόσφορο¹⁵¹. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι ο ιερέυς λαμβάνει το πρόσφορο από την Πρόθεση, όπου εκεί προφανώς έχει τοποθετηθεί. Το πρόσφορο, σύμφωνα με τον Νικόλαο, βρίσκεται στην Πρόθεση, το οποίο ονομάζει «προσφοράν» ή «προσφορίδιον» και επάνω υπάρχει γραμμένο το: «ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ», φράση η οποία, όπως εξηγεί, είχε αναγραφεί σε τρεις Σταυρούς τους οποίους είχε αναρτήσει στο Βυζάντιο ο Μέγας Κωνσταντίνος¹⁵². Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η άποψη του Νικολάου είναι επεξήγηση στην αναφορά του Μελετίου περί του τόπου όπου αρχικά τοποθετείται το πρόσφορο. Ο Μελέτιος αναφέρει ότι: «*Πρῶτον μὲν φέρουσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν Προσφοράν, καὶ σημαίνει τὴν παρθένον Μαρίαν, ὅταν*

¹⁴⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 176-177 (κείμ. 27).

¹⁵⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 57.

¹⁵¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41*: «ὁ ἱερεὺς... βάλλει εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων, ἐκεῖ ποθὲν εἰς ἓνα τόπον». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, σ. 39: «ὁ Ἱερεὺς... τὴν θέτει εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων, τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν». – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 34-35: «ὁ Ἱερεὺς... τὴν βάλλει εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, δηλ. εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν».

¹⁵² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41-44 (κείμ. 28).

οὶ γονεῖς τῆς τήν ἔφεραν εἰς τόν Ναόν τοῦ Κυρίου, καί ὁ ἱερεὺς, μιμούμενος τόν προφήτην Ζαχαρίαν, τήν βάλλει εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων, ἐκεῖ ποθέν εἰς ἓνα τόπον, ὥστε νά ἐνδυθῇ, νά εἶναι ἔτοιμος διὰ τήν προσκομιδὴν, διὰ τοὺς χρόνους ὅπου ἐκεῖ μέσα διέτριψεν ἡ παρθένος· ἀπ' ἐκεῖ σηκώνωντάς τήν τήν φέρει εἰς τήν Πρόθεσιν». Συνεπῶς και σύμφωνα με τον Μελέτιο, πριν κομισθεῖ το πρόσφορο στην Πρόθεση, τοποθετεῖται μέσα στο Ἱερό Βῆμα σε κάποιο τόπο, «εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων, ἐκεῖ ποθέν εἰς ἓνα τόπον». Ο Μελέτιος ὁμως δεν διευκρινίζει σε ποιον ακριβῶς τόπο, σε ποῖο σημεῖο του Ἱεροῦ Βήματος. Τον ἴδιο ὄρο, «τόπον», χρησιμοποιεῖ και ο Νικόλαος, ο οποίος ὁμως προβαίνει σε επεξήγηση του ὄρου «τόπος» που χρησιμοποιεῖ ο Μελέτιος. Προφανῶς, το κείμενο του Μελετίου με τον ὄρο αὐτόν να εννοεῖ το Διακονικό, τον χώρο ὅπου παλαιότερα βρισκόταν το σκευοφυλάκιο ὅπως το περιγράφει ο Νικόλαος Βούλγαρις¹⁵³. Αφού λοιπόν ο Νικόλαος χρησιμοποιεῖ το ὄρο «τόπο», τον οποίο και προσδιορίζει, ἐνδεχομένως να ἔχει υπ' ὄψιν του τὴ φράση «τόπον» του κειμένου του Μελετίου, στην οποία δεν γίνεται ἀποσαφήνιση για το ποῖος εἶναι ο συγκεκριμένος τόπος και ο Νικόλαος να προβαίνει στην ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση του συγκεκριμένου προσδιορισμοῦ «τόπον». Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας ἐξηγεῖ ὅτι τους ἄρτους για τὴν Θεία Λειτουργία, τὰ πρόσφορα δηλαδή, τὰ προσφέρουν οἱ πιστοί¹⁵⁴.

Ὅλοι οἱ ἐρμηνευτές τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ἐπισημαίνουν ὅτι τὸ πρόσφορο δηλώνει τὴν Θεοτόκο. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος ὅπου ὁ Ἰωάννης Ναθαναήλ ὀρίζει ὅτι ὁ ἱερεὺς οφείλει να βγάζει τὸν ἄρτο τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπὸ καθαρὸ πρόσφορο, ἐπειδὴ και ἡ Ἀγία Παρθένος εἶναι καθαρὴ και ἀμόλυντη και ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρόσφορο προέρχεται ὁ Ἄρτος σαν ἀπὸ κάποια κοιλία και αἵματα και σάρκα τῆς Ἀγίας Παρθένου¹⁵⁵. Τὸ πρόσφορο ὀνομάζεται «ἄρτος», «εὐλογία», «προσφορά» και «απαρχή». Ἄρτος

¹⁵³ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ἱερά*, σ. 62.

¹⁵⁴ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ἱερά*, σ. 10.

¹⁵⁵ Ἰωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 38 κ' 57 (κεῖμ 29).

καλείται για να δηλώσει τον ουράνιο Άρτο, τον Χριστό. Ευλογία ονομάζεται διότι αναιρεί την κατάρα των πρωτοπλάστων. Προσφορά λέγεται διότι προσφέρεται στην Εκκλησία ως δώρο από όλο το ανθρωπινό γένος. Απαρχή θεωρείται διότι είναι από τα δώρα που μπορεί κάποιος να φέρει στο Ναό και οι ιερείς εύχονται για εκείνους που τα πρόσφεραν με πίστη από τον κόπο τους¹⁵⁶.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι το πρόσφορο σημαίνει την Παρθένο Μαρία την Οποία έφεραν οι γονείς της στο Ναό. Συνεπώς, η προσφορά του άρτου από τους πιστούς δηλώνει τα Εισόδια της Θεοτόκου. Το πρόσφορο το λαμβάνει ο ιερέυς ο οποίος δηλώνει τον ιερέα εκείνον που παρέλαβε την Θεοτόκο και την εισήγαγε στο Ναό. Οι υπομνηματιστές διασώζουν την παράδοση ότι ο ιερέυς ο οποίος παρέλαβε την Θεοτόκο στο Ναό ήταν ο προφήτης Ζαχαρίας. Για να δηλωθεί η χρονική περίοδος όπου παρέμεινε η Θεοτόκος στο Ναό, ο ιερέυς αφήνει για λίγο το πρόσφορο στο Ιερό Βήμα. Ο Μελέτιος Συρίγος αναφέρει ότι ο ιερέυς αφήνει προσωρινά το πρόσφορο σε κάποιο χώρο του Ιερού Βήματος, χωρίς όμως να προσδιορίζει συγκεκριμένο χώρο και σημείο όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Οι Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς προσδιορίζουν επακριβώς το σημείο όπου τοποθετείται το πρόσφορο και αυτό είναι η Αγία Τράπεζα¹⁵⁷. Από τον τόπο, σύμφωνα με τον Μελέτιο, ή από την Αγία Τράπεζα, σύμφωνα με τον Θεόφιλο και το Νεόφυτο, ο ιερέυς λαμβάνει το πρόσφορο και το μεταφέρει στην Πρόθεση, κίνηση η οποία είναι σημάδι της πορείας την οποία διήνυσε η Παρθένος με τον Ιωσήφ για να μεταβεί στην Βηθλεέμ για την απογραφή, όπου και γέννησε τον Χριστό μέσα στο σπήλαιο. Ο Μελέτιος συμπληρώνει ότι η Παρθένος γέννησε στο σπήλαιο λόγω του πλήθους του λαού που είχε βρεθεί εκεί για την απογραφή και δεν υπήρχε κατάλυμα για

¹⁵⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 57 κ' 202.

¹⁵⁷ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41 (κείμ. 30). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 34-35.

την διαμονή τους¹⁵⁸. Ο Καισάριος Δαπόντε δανείζεται το κείμενο του Μελετίου και το μετατρέπει σε ποιητικό λόγο αναφέροντας την ίδια αντίληψη περί του προσφώρου¹⁵⁹.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι το πρόσφορο από το οποίο αποκόπτεται και λαμβάνεται το Σώμα του Κυρίου, θεωρείται αποτύπωση της Αειπαρθένου και Θεοτόκου αφού από την κοιλιά του παρθενικού σώματος της Θεοτόκου προέρχεται ο Χριστός. Επιπλέον παρέχει την πληροφορία ότι τα πρόσφορα διακρινόταν σε δύο είδη ως προς το σχήμα, τα στρογγυλά και τα τετράγωνα. Τα στρογγυλά συμβόλιζαν το δηνάριο για την εξαγορά των αμαρτιών μας, ενώ τα τετράγωνα δήλωναν τον τετραπέρατο κόσμο στον οποίο απλώνεται η σωτηρία¹⁶⁰.

Αφού οι ερμηνευτές έχουν εξηγήσει την ποιότητα, το σχήμα και τον συμβολισμό του προσφώρου, στη συνέχεια παραθέτουν την ποσότητα των προσφώρων τα οποία χρησιμοποιούνται στη Θεία Λειτουργία. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι προσφέρονται παραπάνω από ένα, πρόσφορα για την Θεία Λειτουργία, από τα οποία, το πρώτο προορίζεται για να εξαχθεί ο Αμνός, το τεμάχιο δηλαδή το οποίο προορίζεται για το Σώμα του Χριστού. Από τα υπόλοιπα πρόσφορα εξάγονται οι μερίδες της Θεοτόκου, των Αγίων και της μνημόνευσης ζώντων και κεκοιμημένων¹⁶¹.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι για την τέλεση του Μυστηρίου χρειάζεται ένας μόνο άρτος, ένα δηλαδή πρόσφορο. Από δεύτερο πρόσφορο εξάγεται η μερίδα της Θεοτόκου¹⁶². Όμως ο λειτουργός εξάγει μερίδες μνημονεύσεως για τα ονόματα όλων εκείνων οι οποίοι προσέφεραν πρόσφορα για την Θεία

¹⁵⁸ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41 (κείμεν. 31). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

¹⁵⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 28.

¹⁶⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 42-43 (κείμεν. 32).

¹⁶¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 67-68 κ' 75.

¹⁶² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 10.

Λειτουργία¹⁶³. Στο κείμενό του, ο Γαβριήλ παραθέτει εκτενή εξήγηση για το πλήθος των προσφώρων και για το γεγονός ότι στην Εκκλησία προσφέρονται πολλά πρόσφορα, όμως εξηγεί ότι μόνο ένα από αυτά χρειάζεται και χρησιμοποιείται για την εξαγωγή του άρτου της Θείας Λειτουργίας. Τα υπόλοιπα, σύμφωνα με το έθος της Εκκλησίας, προορίζονται για τις μερίδες της Θεοτόκου, των Αγίων, των πιστών ζώντων και τεθνεώτων και μνημονεύονται τα ονόματα όλων εκείνων που προσφέρουν προσφορές και άρτους για την Θεία Ευχαριστία. Ο Γαβριήλ κατατάσσει στη σειρά τον πρώτο άρτο για την μερίδα του Αμνού, τον δεύτερο για την Θεοτόκο, τον τρίτο για την μνημόνευση όλων των Αγίων, τον τέταρτο για τους βασιλείς, την σύνοδο, τον επίσκοπο, τους διακόνους και όλους τους ορθοδόξους και τον πέμπτο άρτο για την μνημόνευση των κεκοιμημένων¹⁶⁴.

3. Η Ακολουθία της Προσκομιδής.

Οι ερμηνευτές με τον όρο Προσκομιδή συνήθως εννοούν την ακολουθία η οποία τελείται στην Πρόθεση για την προετοιμασία των Δώρων της Θείας Λειτουργίας. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ απευθύνεται σ' εκείνους που αποκλίνουν από την παράδοση και χρησιμοποιούν διαφορετικά υλικά στη Θεία Λειτουργία. Εξηγεί ότι ο ιερέυς βάζει στο Ποτήριο οίνο και ύδωρ, σύμφωνα με την παράδοση, διότι, όπως διασώζει στο Ευαγγέλιό του ο Ιωάννης, όταν ο στρατιώτης κέντησε την Πλευρά του Χριστού, βγήκε αίμα και ύδωρ. Ο οίνος και το ύδωρ είναι το προϊόν από την Πλευρά του Σωτήρος. Το Ποτήριο επέχει θέση της ίδιας της Πλευράς του Σωτήρος. Αντίθετα στην παραδοσιακή πρακτική έχουν ξεπροβάλει αιρετικές αποκλίσεις, όπως η πρακτική της αίρεσης των Υδροπαραστατών η οποία διασαλεύει την παράδοση των Μυστηρίων και χρησιμοποιεί μόνο ύδωρ, επειδή θεωρεί τον οίνο κακό πράγμα, μη μπορώντας να διακρίνει ότι κακό δεν

¹⁶³ Γαβριήλ Νοβογκραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 90-91.

¹⁶⁴ Γαβριήλ Νοβογκραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 107-109 (κείμ. 33).

είναι ο οίνος αλλά η κατάχρηση του οίνου, η μέθη. Ο Ιδιος ο Χριστός είπε ότι θα πίνει το γέννημα της αμπέλου και το γέννημα αυτό είναι οίνος και όχι νερό. Άλλη αιρετική συνήθεια είναι αυτή των Αρμενίων οι οποίοι τελούν την Λειτουργία μόνο με οίνο. Και σε αυτήν δίδεται η απάντηση ότι από την Πλευρά του Χριστού προήλθε μαζί με το αίμα και ύδωρ. Συνεπώς, όλοι οφείλουν να τελούν την Θεία Λειτουργία με οίνο και ύδωρ. Επιπλέον, ο Ναθαναήλ αναφέρει ότι στην Θεία Λειτουργία χρησιμοποιείται ένζυμος άρτος για να ανασκευάσει την λατινική πρακτική όπου χρησιμοποιούσαν άζυμο άρτο¹⁶⁵.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις ερμηνεύει τον όρο «Προσκομιδή», λέγοντας ότι προέρχεται από το ρήμα «προσκομίζω» επειδή προσκομίζεται, δηλαδή προσφέρεται ο άρτος και ο οίνος για την ανάμνηση του Χριστού. Ο άρτος και ο οίνος προσφέρεται ως Αμνός, θυσία στον Θεό Πατέρα. Ο Χριστός προσφέρεται ως θύμα και συγχρόνως προσφέρει ως Αρχιερέυς, είναι ο «προσφέρων και προσφερόμενος», Εκείνος που προσφέρει και προσφέρεται. Έτσι, με την προσφορά του Αγίου Άρτου, ο οποίος προσφέρεται για την ανάμνηση του Υιού του Θεού, η Θεία Λειτουργία αποκτά λατρευτικό χαρακτήρα¹⁶⁶. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας γράφοντας αρχικά στη σλαβική γλώσσα εξηγεί ότι η λέξη Πρόθεση (εννοώντας την ακολουθία της Προσκομιδής) είναι λέξη της ελληνικής γλώσσας και σύμφωνα με τον Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως σημαίνει προσφορά και αναφέρεται στους άρτους τους οποίους προσφέρουν οι πιστοί για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Επιπλέον διασώζει την πρακτική ότι εκείνος ο οποίος ετοιμάζει τα Ιερά Σκεύη της Προθέσεως και τα υπόλοιπα αναγκαία για την ιερουργία είναι ο διάκονος¹⁶⁷.

Για το τελετουργικό της Προσκομιδής και την αποκοπή του άρτου από το πρόσφορο, ο Ιωάννης Ναθαναήλ διασώζει την πρακτική ότι τον άρτο από το πρόσφορο τον αποκόπτει ο διά-

¹⁶⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 70-74.

¹⁶⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 39 κ' 45.

¹⁶⁷ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 90 κ' 98.

κονος, τέμνοντας με την αγία Λόγχη, σύμφωνα με την παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας. Ο διάκονος που τελεί την προσκομιδή του προσφόρου εικονίζει τον Άγγελο ο οποίος προσφώνησε το «Χαίρε» στην Θεοτόκο στον Ευαγγελισμό. Συναφώς αναφέρει και την τέλεση της Προσκομιδής από ιερέα. Παράλληλα επισημαίνει ότι η Προσκομιδή είναι και ανάμνηση της Σταυρώσεως του Χριστού. Προσθέτει ότι στην Προσκομιδή χρησιμοποιείται άρτος διότι είναι ο άρτος που κατέβηκε από τον ουρανό, σύμφωνα με την ρήση του Χριστού ότι είναι άρτος ο Ίδιος που προέρχεται από τον ουρανό¹⁶⁸. Ο ιερέας λαμβάνει τον άρτο και προφέρει την φράση: «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», δηλαδή στην ενθύμηση του Χριστού, διότι ο ίδιος ο Χριστός παρήγγειλε ότι η Θεία Λειτουργία θα τελείται στην δική Του ανάμνηση. Ο ιερέας, για την αποκοπή του άρτου από το πρόσφορο χρησιμοποιεί την φράση του προφήτου Ησαΐου, λέγοντας: «ὥς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἄμνός ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφρωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα. ἐν τῇ ταπεινώσει ἡ κρίσις αὐτοῦ ἦρθη· τὴν δὲ γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγῆσεται; ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ»¹⁶⁹, για να δείξει ότι ο Χριστός είναι ο Αμνός που θυσιάζεται. Αυτό σημαίνει ότι, όπως το τεμάχιο του άρτου ξεχωρίζει από το υπόλοιπο πρόσφορο, έτσι και ο Κύριος αναχώρησε από την φύση των ανθρώπων με την οποία αναμίχθηκε, για να ανεβάσει τον άνθρωπο στον ουρανό¹⁷⁰.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι την ώρα της Προσκομιδής, τελούνται συγχρόνως δύο γεγονότα, η Γέννηση του Χριστού και ο Θάνατος, δηλαδή η Σταύρωση του Χριστού. Αυτή η τελετουργία συνδέεται με την προφητεία του προφήτου Ησαΐα ο οποίος λέει ότι όταν ο Υιός του Θεού έγινε παιδί και δόθηκε στον κόσμο, είχε την αρχή Του, δηλαδή την εξουσία Του στον ώμο Του, το οποίο

¹⁶⁸ Ιωάν. 6, 51.

¹⁶⁹ Ησ. 53, 7-8.

¹⁷⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 58-66.

δηλώνει τον Σταυρό με τον Οποίο βασίλευσε στον κόσμο και ότι ο σκοπός που γεννήθηκε είναι να πεθάνει για να διακονήσει τον άνθρωπο και να δώσει την ζωή Του αντάλλαγμα για την σωτηρία των ανθρώπων. Γι' αυτό, όταν με την Προσκομιδή τελείται η Γέννηση του Χριστού από την Παρθένο Μαρία, τότε προφέρει ο λειτουργός τα λόγια της θυσίας: «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἦχθη» και τα υπόλοιπα λόγια της προφητείας, τα οποία, όπως εξηγεί ο Μελέτιος, αναφέρονται στα γεγονότα των οποίων μάρτυρες είναι οι Μαθητές του Χριστού¹⁷¹.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι ο ιερέυς λέγοντας τα προφητικά λόγια του Ησαΐα κόβει με την Λόγχη το πρόσφορο στα τέσσερα μέρη της σφραγίδας. Όμως συμπληρώνει ότι, την διαδικασία εξαγωγής της σφραγίδας από το πρόσφορο την αναλαμβάνει ο διάκονος, ο οποίος συμβολίζει τον Αρχάγγελο Γαβριήλ στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Η εξαγωγή της σφραγίδας του άρτου σημαίνει την Γέννηση του Χριστού από την αγνή γαστέρα της Θεοτόκου, την Οποία Θεοτόκο δηλώνει το πρόσφορο. Για την τοποθέτηση του Αμνού επάνω στο Δισκάριο σημειώνει ότι ως πρόσοψη του Αμνού θεωρείται η κάτω πλευρά, ενώ η επάνω πλευρά δηλώνει την πλάτη του Χριστού. Αυτό συμβαίνει διότι ο Χριστός σταυρώθηκε με την πλάτη στον Σταυρό και δηλώνει ότι όπως ο Αμνός βρίσκεται πρηνής, έτσι και ο Χριστός ως Αμνός Άκακος βρίσκεται πρηνής στο δισκάριο με τον Σταυρό στην πλάτη και όχι ύπτιος¹⁷². Στο Νικόλαο Βούλγαρι συναντάμε την εκδοχή να τίθεται αρχικά ο Αμνός ύπτια, ώστε μετά την σταυροειδή χάραξη να γίνεται η νύξη στην ψίχα του Αμνού και στη συνέχεια να τοποθετείται ο Αμνός με εμφανή τα γράμματα στο επάνω μέρος επάνω στο Δισκάριο¹⁷³.

¹⁷¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41-42.* – Θεόφιλος Καμπανιάς, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39-40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

¹⁷² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41-43 (κείμεν. 34).

¹⁷³ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 42 (κείμεν. 37).

Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι η αποκοπή της σφραγίδας από το πρόσφορο, δηλαδή του Αμνού, είναι η Γέννηση του Χριστού από την Παναγία και αυτό γίνεται με την Λόγχη όπου δηλώνει την λόχγευση της Πλευράς του Χριστού, δηλαδή το Πάθος, γι' αυτό ο λειτουργός προφέρει στην Προσκομιδή την σχετική με το Πάθος προφητεία του Ησαΐα. Και επειδή το αρνίον σφάζεται με τεντωμένο ανάσκελα τον λαιμό, γι' αυτό ο ιερέυς χαράζει τον Αμνό σε σχήμα Σταυρού γυρίζοντας την ψύχα στο επάνω μέρος, δηλαδή φέρνοντας έμπροσθεν την κάτω πλευρά¹⁷⁴. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι τα λόγια της Αγίας Γραφής τα οποία προφέρει ο λειτουργός για την εξαγωγή του άρτου είναι εκείνα τα λόγια τα οποία προτύπωσαν την εξαγορά του ανθρώπου από την αμαρτία και αναφέρονται στην απολύτρωση του κόσμου η οποία εκπληρώθηκε από τον Σωτήρα¹⁷⁵.

Η προσκόμιση του άρτου γίνεται με την Αγία Λόγχη. Οι ερμηνευτές αναφέρονται στην πρακτική και στον συμβολισμό της Λόγχης ως λειτουργικού σκεύους. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι η Λόγχη δηλώνει την ίδια Λόγχη με την οποία λόγχευσε ο στρατιώτης την Πλευρά του Χριστού στο Σταυρό¹⁷⁶. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι ο άρτος που προορίζεται για το Σώμα του Χριστού νύττεται ή κεντάται με την Λόγχη στο δεξιό μέρος. Ο Μελέτιος επισημαίνει την σταυροειδή χάραξη του Αμνού στο μέρος της ψίχας¹⁷⁷. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι η Λόγχη με την οποία κόβεται η σφραγίδα από το πρόσφορο, χρησιμοποιείται για την σταυροειδή χάραξη της ψίχας του Αμνού και για τον τεμαχισμό του υπολοίπου προσφόρου από τον διάκονο για το Αντίδωρο. Ο Νικόλαος προβάλλει τρεις λόγους σκοπιμότητας της χάραξης της ψίχας του Αμνού. Ο πρώτος είναι η ανάμνηση

¹⁷⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 30-32.

¹⁷⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 106.

¹⁷⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 59.

¹⁷⁷ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 42. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, σ. 36.

της Θυσίας, δεύτερος είναι ο αγιασμός και η ευλογία του τιμίου Άρτου και τρίτος η ευκολία του μερισμού του Άρτου σε τέσσερα μέρη¹⁷⁸. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι η σιδερένια Λόγχη με την οποία ο λειτουργός κεντά τον Αμνό, είναι στη θέση της Λόγχης εκείνης με την οποία κέντησαν την Πλευρά του Χριστού στον Σταυρό και με την οποία νύττει ο λειτουργός τη δεξιά πλευρά του Αμνού¹⁷⁹.

Σχετικά με το Άγιο Δισκάριο, οι ερμηνευτές παραθέτουν τη διδασκαλία παλαιότερων υπομνηματιστών, λέγοντας ότι άλλοτε συμβολίζει την φάτνη της Γεννήσεως του Χριστού και άλλοτε τη νεκρική κλίνη. Αυτό συμβαίνει διότι, όπως σημειώθηκε παραπάνω, η Προσκομιδή αποτυπώνει συγχρόνως την Γέννηση του Χριστού και συνάμα την Σταύρωση και την Ταφή. Επιπλέον, επειδή στο Δισκάριο, μαζί με τον Αμνό Χριστό, τοποθετούνται μερίδες της Θεοτόκου και όλων των Αγίων και των πιστών, γι' αυτόν τον λόγο το Δισκάριο καθίσταται εικόνα όλης της Εκκλησίας η Οποία είναι το Σώμα με κεφαλή τον Χριστό και μέλη το πλήρωμα των Αγίων και των πιστών.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ υποστηρίζει ότι το Δισκάριο είναι η νεκρική κλίνη και το ετοιμάζουν ο ιερέας και ο διάκονος, οι οποίοι εικονίζουν τους ενταφιαστές του Χριστού, τον Ιωσήφ και το Νικόδημο. Παράλληλα στο Δισκάριο βλέπουμε τον Ίδιο τον Ιησού και όλη Του την Εκκλησία¹⁸⁰. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι το Δισκάριο είναι αποτύπωση της φάτνης, μέσα στην οποία ανέκλινε η Θεοτόκος τον Χριστό¹⁸¹. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι το Δισκάριο δηλώνει την αγία Φάτνη¹⁸².

¹⁷⁸ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 41-42.

¹⁷⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 26 κ' 32.

¹⁸⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 59 κ' 79 (κείμ. 35).

¹⁸¹ Καλλίνικος Δελγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41 (κείμ. 36). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

¹⁸² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 29.

Ο Καισάριος Δαπόντε κλείνοντας την περιγραφή του για την Προσκομιδή, απαριθμεί τις αναμνήσεις οι οποίες αποτυπώνονται στο Δισκάριο, λέγοντας ότι προσφέρεται για την ανάμνηση του Κυρίου, αλλά και για την δόξα της Μητέρας Του, για να πρεσβεύουν οι Δίκαιοι και οι Άγιοι και διότι με τον Θάνατό Του, ο Χριστός, άνοιξε στον κόσμο τις πύλες της ζωής και έλαβε Μητέρα από την ταπεινή ανθρωπότητα για να λάβει την ανθρώπινη φύση και έδωσε του Αγίους ως φίλους Του, να πρεσβεύουν για εμάς¹⁸³.

Το Άγιο Ποτήριο έχει λάβει την θέση του Ποτηρίου του Μυστικού Δείπνου, με το οποίο ο Χριστός προσέφερε το Τίμιο Αίμα Του στους Μαθητές Του. Παράλληλα, υπάρχει και μια παράδοση ότι συνδέεται με ένα Ποτήριο το οποίο δέχθηκε το Αίμα του Χριστού την ώρα της Σταυρώσεως από την λοχευθείσα πλευρά Του. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι ο διάκονος ετοιμάζει τον οίνο (όπως και το πρόσφορο) που πρόκειται να γίνει το Δεσποτικό Αίμα. Ο οίνος της Προσκομιδής είναι το Αίμα το οποίο προήλθε από την Πλευρά του Χριστού, αλλά και ο πνευματικός οίνος τον οποίο προσέφερε ο Χριστός στους Μαθητές Του στον Δείπνο. Προστίθεται και ύδωρ στο Ποτήριο, διότι από την πλευρά του Χριστού προήλθε αίμα και ύδωρ. Συνεπώς το Ποτήριο είναι εκείνος ο κρατήρας τον οποίο τοποθέτησε ο Χριστός ενώπιον των Μαθητών του στον Μυστικό Δείπνο. Παράλληλα συμβολίζει και τους μαζούς της Θεοτόκου οι οποίοι τροφοδοτούν τον άνθρωπο με την ατέλειωτη χαρά¹⁸⁴.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν την έκχυση οίνου και ύδατος στο Ποτήριο, λέγοντας ότι αυτή η πράξη τελείται την ώρα της Προσκομιδής, όταν ο λειτουργός κεντά με την Λόγχη τον Αμνό και επειδή από την κεντηθείσα Πλευρά του Χριστού προήλθε αίμα και ύδωρ, γι' αυτό ο λειτουργός προσθέτει στο Ποτήριο οίνο και ύδωρ. Επιπλέον στην ερμηνεία τους συνδέουν το Ποτήριο της Θείας

¹⁸³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 35.

¹⁸⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 59-60.

Λειτουργίας με δύο άλλα αγγεία, με αυτό του Ιωάννου και με εκείνο του Μυστικού Δείπνου. Διασώζουν την παράδοση ότι, στην Σταύρωση του Χριστού, ο Ιωάννης ο μαθητής ο οποίος ήταν παρών και είδε που κέντησαν την Πλευρά του Χριστού, μόλις είδε να ρέει το αίμα και το ύδωρ, έπιασε ένα από τα σκεύη που είχαν μέσα την χολή και το ξύδι και το έφερε κάτω από την πλευρά του Χριστού και φύλαξε εκεί μέσα το Αίμα του Χριστού με το Ύδωρ. Μάλιστα υποστηρίζουν ότι στην εποχή τους υπάρχει η παράδοση ότι τέτοια σκεύη διατηρούνται έως τις ημέρες τους. Στην Προσκομιδή λοιπόν, το Ποτήριο αποτυπώνει εκείνο το σκεύος του Ιωάννου που φύλαξε και κράτησε το Αίμα και το Ύδωρ τα οποία προήλθαν από την Πλευρά του Χριστού. Μετά τον καθαγιασμό στην Θεία Λειτουργία, το Ποτήριο αποτυπώνει εκείνο το Ποτήριο με το οποίο μετέδωσε ο Χριστός την Θεία Ευχαριστία στον Μυστικό Δείπνο¹⁸⁵.

Ο Καισάριος Δαπόντε συμβουλεύεται τον Μελέτιο Συρίγο και αναφέρει ότι με την νύξη στην Πλευρά του Χριστού, βγήκε αίμα και νερό, το οποίο είδε ο Ιωάννης ως παρών στο γεγονός και από τα σκεύη που υπήρχαν και είχαν το ξύδι και τη χολή, έπιασε ένα από αυτά και φύλαξε μέσα το αίμα και το νερό από την Πλευρά του Χριστού. Αναφέρει ότι το αίμα και το νερό, τα οποία συνέλεξε ο Ιωάννης διασώζονται σε κάποιους τόπους έως τις ημέρες του. Επιπλέον συμπληρώνει ότι το Ποτήριο της Θείας Λειτουργίας, η Εκκλησία το θεωρεί ως αποτύπωση εκείνου του Ποτηρίου του Ιωάννου. Όταν αγιασθούν τα Δώρα, τότε το Ποτήριο αποτυπώνει το άλλο Ποτήριο, εκείνο με το οποίο μετέδωσε ο Χριστός το Αίμα του στους Μαθητές του στον Μυστικό Δείπνο¹⁸⁶. Παρόμοια αντίληψη παραθέτει και ο Νικόλαος Βούλγαρις, ο οποίος αναφέρει ότι μετά τη νύξη, ο λειτουργός εγχέει οίνο και ύδωρ στο Ποτήριο, αφού σύμφωνα με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, το Αίμα στο Ποτήριο είναι αυτό το ίδιο το

¹⁸⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 42 (κείμεν. 38). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 36.

¹⁸⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 32.

οποίο έρευνσε από την Πλευρά του Χριστού και το ίδιο το οποίο πρόσφερε ο Χριστός στο Μυστικό Δείπνο¹⁸⁷.

Αφού ολοκληρωθεί η ερμηνεία της Προσκομιδής, του Αμνού και της πλήρωσης του Ποτηρίου με οίνο και ύδωρ, οι ερμηνευτές προβαίνουν στην περιγραφή και ερμηνεία των μερίδων, οι οποίες πλαισιώνουν τον Αμνό και τοποθετούνται στο Δισκάριο. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ λέγει ότι η μερίδα της Θεοτόκου βγαίνει από διαφορετικό πρόσφορο, από το δεύτερο πρόσφορο και η οποία τοποθετείται στο δεξιό μέρος του Αμνού, σύμφωνα με τον ψαλμικό στίχο ότι η Βασίλισσα (εννοώντας την Θεοτόκο) παραστέκεται στα δεξιά του Χριστού, δηλαδή στα αριστερά του Δισκαρίου¹⁸⁸. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι η μερίδα της Θεοτόκου τοποθετείται στα δεξιά του Αμνού¹⁸⁹. Ο Νικόλαος Βούλγαρης υποστηρίζει ότι η μερίδα της Θεοτόκου τοποθετείται στη δεξιά πλευρά του Αμνού επειδή και στον καιρό του Πάθους στεκόταν στα δεξιά του Σταυρού. Την άποψη αυτή την συνδέει με το γεγονός ότι ο Αμνός βρίσκεται στο Δισκάριο ως ο Χριστός Εσταυρωμένος και γι' αυτό η Θεοτόκος τοποθετείται όπως στάθηκε στο Γολγοθά¹⁹⁰. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι η πρώτη μερίδα που τοποθετείται στο Δισκάριο δίπλα στον Αμνό είναι της Θεοτόκου και λαμβάνει θέση στα δεξιά του Αμνού ως η Κυρία Μητέρα του Χριστού η Οποία έγινε η πλησιέστερη στον Θεό¹⁹¹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι η μερίδα της Θεοτόκου προέρχεται από το δεύτερο πρόσφορο και τοποθετείται στο δεξιό μέρος του Θείου Άρτου¹⁹².

¹⁸⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 42.

¹⁸⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 75.

¹⁸⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 42. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 36.

¹⁹⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 43 (κείμεν. 39).

¹⁹¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 33.

¹⁹² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 10.

Οι ερμηνευτές απαριθμούν τις μερίδες των Αγίων και την σειρά με την οποία τοποθετούνται στο Δισκάριο. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι η μερίδα των Αγίων προέρχεται από το τρίτο πρόσφορο, υποστηρίζοντας ότι είναι μία μερίδα για όλους του Αγίους και τοποθετείται στο κάτω αριστερό μέρος. Η σειρά με την οποία μνημονεύονται οι Άγιοι είναι: Οι Άγγελοι, ο Πρόδρομος, οι Προφήτες και οι Δίκαιοι, οι Απόστολοι, οι Ιεράρχες, οι Μάρτυρες, οι Όσιοι, οι Άγιοι οι οποίοι τιμούνται την συγκεκριμένη ημέρα και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος ή ο Μέγας Βασίλειος, ανάλογα ποιανού η Θεία Λειτουργία τελείται¹⁹³.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς στηρίζουν την ύπαρξη των μερίδων στο Δισκάριο στην ρήση του Χριστού προς τον Θεό Πατέρα όπου λέγει να βρίσκονται οι διάκονοί Του μαζί Του, όπου είναι και Εκείνος. Γι' αυτό τοποθετούνται τριγύρω από τον Αμνό οι μερίδες της Θεοτόκου και των Αγίων, του Προδρόμου, των Αποστόλων, των Προφητών, των Μαρτύρων, των Διδασκάλων. Η κατανομή των μερίδων είναι σε σχήμα τριαδικό όπως είναι οργανωμένα τα τάγματα των Αγγέλων, αφού η ιερουργία της Θείας Λειτουργίας μιμείται την ουράνια Ιεραρχία σύμφωνα με τα αρεοπαγίτικα συγγράμματα τα οποία επικαλούνται οι υπομνηματιστές. Οι Θεόφιλος και Νεόφυτος δεν προσδιορίζουν την ακριβή θέση τοποθέτησης των μερίδων των Αγίων. Ο Μελέτιος προσδιορίζει την θέση των μερίδων των Αγίων κάτω από την μερίδα της Θεοτόκου¹⁹⁴.

Για τις μερίδες των Αγίων, ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι τοποθετούνται στο Δισκάριο για την δόξα και την τιμή Αυτών και για περισσότερο αγιασμό. Συμπληρώνει επιπλέον ότι αυτό είναι το σωστό, διότι είναι πρόπον να μην στέκεται μόνος ο Βασιλεύς της δόξης στο Θυσιαστήριο, αλλά να συνοδεύεται και

¹⁹³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 67-68 κ' 75.

¹⁹⁴ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 42-43: «τὴν Παρθένον, ἣτις παρίσταται ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, ὑποκάτω ἐκείνης τὰς μερίδας τοῦ Προδρόμου καὶ τῶν ἁγίων καθεξῆς». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 36.

να υμνείται από την παρουσία των Αγίων, οι οποίοι στέκονται και τον υπηρετούν όπως οι Άγγελοι. Η προσφορά των μερίδων των Αγίων χαρακτηρίζει την Θεία Λειτουργία ως ευχαριστιακή, επειδή ο Θεός ευχαριστείται με τους Αγίους Του, οι οποίοι μεσιτεύουν για την σωτηρία των ανθρώπων¹⁹⁵.

Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι οι μερίδες των Αγίων τοποθετούνται στο Δισκάριο μαζί με τον Χριστό, διότι ο Ίδιος ο Χριστός ζήτησε από τον Θεό Πατέρα, όπου βρίσκεται, να είναι και οι διάκονοί Του. Γι' αυτό, κοντά στο Σώμα του Χριστού βρίσκονται οι Άγγελοι και οι Άγιοι. Ο Καισάριος παραθέτει την σειρά με την οποία τοποθετούνται οι μερίδες και απαριθμεί, των Αγγέλων παρακάτω από την Θεοτόκο, του Προδρόμου και των υπολοίπων Αποστόλων, Προφητών, Μαρτύρων, Διδασκάλων, Οσίων, Ομολογητών και όλων των Δικαίων της Παλαιάς Διαθήκης. Αυτή η τοποθέτηση γίνεται σε τριαδικό σχήμα, ανά τρεις τάξεις δηλαδή, όπως βρίσκονται τα τάγματα των Αγγέλων σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη¹⁹⁶.

Μετά τις μερίδες των Αγίων ακολουθεί η μνημόνευση των πιστών ζώντων και τεθνεώτων ή κεκοιμημένων και η τοποθέτηση των μερίδων τους. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι η μερίδα για την μνημόνευση του αρχιεπισκόπου και των λοιπών ζώντων, αλλά και των τεθνεώτων προέρχεται από διαφορετικό πρόσφορο και τοποθετείται στο Δικάριο κάτω αριστερά¹⁹⁷. Η σειρά μνημονεύσεως, την οποία παραθέτει ο Ναθαναήλ είναι: ο αρχιερέυς, οι ιερείς, οι πιστοί βασιλείς και ο χριστώνυμος λαός. Εάν η Θεία Λειτουργία τελείται σε μοναστήρι τότε μνημονεύεται ο ηγούμενος και η αδελφότητα. Εάν τελείται σε άλλη Εκκλησία (εννοείται μη μοναστηριακή) μνημονεύονται οι κτήτορες, οι πιστοί που τελούν την μνήμη του εορταζομένου Αγίου, όλοι οι υπόλοιποι που βρίσκονται στη σύναξη και εκείνοι που προσέφεραν τα Δώρα. Στη συνέχεια μνημονεύονται οι κεκοιμημένοι,

¹⁹⁵ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 44-45.

¹⁹⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσις*, σ. 33-34.

¹⁹⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 68.

οι ιερείς και μοναχοί, όλοι οι κεκοιμημένοι ορθόδοξοι, ακολουθεί μνημόνευση ονομάτων και τέλος η μνημόνευση για κάθε ψυχή χριστιανών ορθοδόξων. Ο Ναθαναήλ ολοκληρώνει την αναφορά του στην μνημόνευση λέγοντας ότι, η μνημόνευση ολοκληρώνεται με την δέηση που λέγεται και στις λιτανεύσεις: «ὕπέρ πάσης ψυχῆς χριστιανῶν θλιβομένης τέ καί καταπονουμένης, ἐλέους Θεοῦ βοηθείας ἐπιδεομένης...»¹⁹⁸. Έτσι η Θεία Λειτουργία προσφέρεται και για τους ζώντες και για τους κεκοιμημένους¹⁹⁹. Ξεκαθαρίζει όμως ότι στο Δισκάριο δεν πρέπει να μνημονεύονται οι άπιστοι και οι αιρετικοί²⁰⁰.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς καθορίζουν την θέση των μερίδων της μνημονεύσεως των πιστών κάτω από τις μερίδες των Αγίων. Εκεί μπορούν να μνημονευθούν όσα ονόματα θέλουν²⁰¹. Ο Μελέτιος εξηγεί ότι στο γεγονός της μνημόνευσης βρίσκεται όλη η δύναμη της Ιερωσύνης, αφού όταν ο ιερέυς προσφέρει και παρακαλεί για την σωτηρία του ανθρώπου, δεν ελπίζει ότι με την αρετή του θα σώσει τους ανθρώπους, αλλά στη δύναμη και χάρη του Αίματος του Χριστού το οποίο έρρευσε για τους ανθρώπους και στο οποίο θα εμβαπτισθούν οι μερίδες της μνημονεύσεως, αφού η λύτρωση που προήλθε από τον Σταυρό συνεχίζεται και στους μετέπειτα χρόνους, επειδή το Αίμα του Χριστού το οποίο προσφέρεται στη Θεία Λειτουργία λυτρώνει τους πιστούς και δεν έχει καμία διαφορά από εκείνο το Αίμα που χύθηκε στο Σταυρό αφού είναι ακριβώς το ίδιο²⁰².

¹⁹⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 77-78.

¹⁹⁹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 202.

²⁰⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 79: «δεν πρέπει να φέρομεν μερίδα, διά αιρετικούς ή να τους μνημονεύομεν, και δέν είναι τόπος των απίστων, ουδέ των αιρετικών».

²⁰¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 36.

²⁰² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 54*.

Σύμφωνα με τον Νικόλαο Βούλγαρι, στο Δισκάριο τοποθετούνται οι μερίδες των Χριστιανών, ζώντων και τεθνεώτων και ονομαστικά εκείνων που πρόσφεραν τα Δώρα. Οι μερίδες αυτές δεν τοποθετούνται δίπλα στον Αμνό, επειδή είναι μερίδες αμαρτωλών και αναξίων, αλλά μετά τη σειρά των Αγίων για να λαμβάνουν τη Χάρη από την μεσιτεία των Αγίων. Η μνημόνευση αυτή χαρακτηρίζει την Θεία Λειτουργία ως ιλασθητική, αφού προσφέρεται για την εξιλέωση των αμαρτιών των ανθρώπων²⁰³. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι οι μερίδες των πιστών, ζώντων και κεκοιμημένων, τίθενται κάτω από τις μερίδες των Αγίων που σχηματίζουν τριάδες. Οι μερίδες των ζώντων και των κεκοιμημένων στο Δισκάριο δηλώνουν ότι ο Χριστός είναι ο μόνος που δίνει ζωή και είναι Κριτής όλων των Ανθρώπων, ζώντων και κεκοιμημένων, γι' αυτό παραστέκονται ενώπιον του Χριστού όλοι οι άνθρωποι²⁰⁴. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι από τα υπόλοιπα πρόσφορα εξάγονται μερίδες και τοποθετούνται στο Δισκάριο, στις οποίες επιλέγονται τα ονόματα των ζώντων και τεθνεώτων. Εξηγεί ότι οι μερίδες τοποθετούνται στο Δισκάριο μαζί με το τεμάχιο το οποίο προσφέρεται ως Δώρο στον Θεό²⁰⁵.

Στην μεταβυζαντινή ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας, ο Αστερίσκος έχει λάβει διάφορους συμβολισμούς. Αρχικά φαίνεται να συμβολίζει τον αστέρα της Βηθλεέμ. Στη συνέχεια δηλώνει την σφραγίδα του Τάφου του Χριστού. Στην ακολουθία της Προσκομιδής δηλώνει τον αστέρα, δίχως όμως να παρακάμπτεται και η πρακτική πλευρά που θέλει τον Αστερίσκο να είναι στήριγμα του καλύμματος για να μην ακουμπά στον Αμνό. Έτσι, ο Αστερίσκος συνδέεται τόσο με την Γέννηση του Χριστού, όσο και με την Ταφή. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι την ώρα της Προσκομιδής, επάνω του Άρτου τοποθετείται ο Αστερίσκος ο οποίος δηλώνει τον αστέρα που οδήγησε τους Μάγους στην

²⁰³ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 44-45.

²⁰⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 34.

²⁰⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 91 κ' 107.

Βηθλεέμ²⁰⁶. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι ο Αστερίσκος επάνω στο Δισκάριο δηλώνει τον φωτεινό αστέρα που φάνηκε στην Γέννηση του Χριστού και οδήγησε τους Μάγους στην Βηθλεέμ²⁰⁷. Ο Καισάριος Δαπόντε βλέπει στον Αστερίσκο τον αστέρα που έβλεπαν οι Μάγοι στην Γέννηση του Χριστού²⁰⁸. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας ερμηνεύει ότι ο Αστερίσκος είναι εκείνος ο αστέρας που οδήγησε τους Μάγους για να φτάσουν στον γεννηθέντα Σωτήρα του κόσμου. Επιπλέον εξηγεί και την πρακτική πλευρά του Αστερίσκου, λέγοντας ότι χρησιμοποιείται για να μην ακουμπήσει το κάλυμμα στον Άρτο²⁰⁹.

Τα καλύμματα ερμηνεύονται σύμφωνα με την Γέννηση και την Ταφή του Χριστού. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ είναι αναλυτικότατος στην ερμηνεία του για τα καλύμματα και εξηγεί ότι σημαίνουν τα σπάργανα με τα οποία τύλιξαν τον νεογέννητο Χριστό. Επειδή η Γέννηση είναι η φανέρωση της σάρκωσης του Υιού και Λόγου του Θεού, γι' αυτό ο ιερέας όταν καλύπτει την Προσκομιδή με τα καλύμματα, προφέρει στίχους από τους ψαλμούς οι οποίοι δηλώνουν την Σάρκωση του Χριστού. Έχουν όμως ερμηνευθεί και σύμφωνα με τα Πάθη του Χριστού. Το κάλυμμα του Ποτηρίου αποτυπώνει το σεντόνι με το οποίο τύλιξαν το σώμα του Χριστού με τα αρώματα για την Ταφή²¹⁰. Διακρίνεται έτσι από το Ειλητό το οποίο δηλώνει το σεντόνι που χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη του σώματος του Χριστού όταν Τον κατέβασαν από τον Σταυρό²¹¹. Το κάλυμμα του

²⁰⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 38 κ' 69 κ' 83.

²⁰⁷ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

²⁰⁸ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 29.

²⁰⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 110: «Ὁ δὲ Ἀστερίσκος ἐπὶ τοῦ Δίσκου, ἐπάνω τοῦ... ἵνα μὴ τὸ κάλυμμα, ὥπερ ἐπιψάνη τοῦ Ἄρτου καθι-κνούμενον».

²¹⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 38 κ' 61 κ' 65 κ' 69.

²¹¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 61.

Δισκαρίου αντιπροσωπεύει το σουδάριο το οποίο χρησιμοποιήθηκε κατά την Ταφή για να σκεπάσει την κεφαλή και το πρόσωπο του Κυρίου. Ο Αέρας, τον οποίο ο Ιωάννης Ναθαναήλ ονομάζει και «καταπέτασμα», σημαίνει τον λίθο με τον οποίο ασφάλισε τον Τάφο ο Ιωσήφ και τον οποίο λίθο σφράγισαν οι Εβραίοι και τον φύλαγαν με την κουστωδία. Γι' αυτό στο τέλος της Προσκομιδής, με την κάλυψη του Αέρα δηλώνεται ότι ο Χριστός βρίσκεται Εσταυρωμένος και Ενταφιασμένος στον ασφαλισμένο και σφραγισμένο Τάφο²¹². Οι στίχοι που λέγονται στην τελετή καλύψεως της Προσκομιδής δηλώνουν ότι ο σαρκωθείς Λόγος στερέωσε την οικουμένη και κάλυψε την γη και τον ουρανό. Ο Αέρας σημαίνει ακόμη και τον ουρανό κάτω από τον οποίο βρίσκεται ο αστέρας, δηλαδή ο Αστερίσκος. Κάτω από τον ουρανό ήλθε και σαρκώθηκε ο Χριστός, όπου βρίσκεται μαζί με την Θεοτόκο και όλους τους Αγίους και τους ανθρώπους. Τα Δώρα σκεπάζονται για να δηλωθεί ότι η δύναμη του Χριστού ήταν καλυμμένη και δεν ήταν γνωστή στους ανθρώπους έως τον καιρό των θαυμάτων, δηλαδή της λεγόμενης δημόσιας δράσεως του Χριστού. Επιπλέον, ο Ναθαναήλ διασώζει ότι ο Αέρας φέρει επάνω αγιογραφία με τον Ιησού νεκρό, γι' αυτό ο Αέρας ονομάζεται και Επιτάφιος (από τον οποίο προέρχεται το ύφασμα του Επιταφίου το οποίο τοποθετείται στο κουβούκλιο του Επιταφίου την Μεγάλη Παρασκευή)²¹³.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι τα καλύμματα στην Προσκομιδή δηλώνουν τα σπάργανα με τα οποία τύλιξε η Παρθένος τον Χριστό στην Γέννηση, όταν τον έβαλε στη φάτνη, σύμφωνα με την διήγηση του Ευαγγελιστού Λουκά στην οποία παραπέμπουν ο Μελέτιος και ο Νεόφυτος. Επειδή όμως η Πρόθεση, σύμφωνα με τους υπομνηματιστές, δηλώνει και τον Γολγοθά, γι' αυτό τα καλύμματα λαμβάνουν ταυτόχρονα διπλό συμβολισμό. Για την Γέννηση δηλώνουν τα σπάργανα και για την Σταύρωση δηλώ-

²¹² Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 61.

²¹³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 69-83.

νουν την σινδόνα, το σεντόνι και το σουδάριο με το οποίο ενετύλιξαν το σώμα του Χριστού²¹⁴. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει κι εκείνος ότι τα καλύμματα δηλώνουν τα σπάργανα της Γεννήσεως, την σινδόνα και το σουδάριον για την Ταφή²¹⁵. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι τα καλύμματα ονομάστηκαν έτσι επειδή με αυτά καλύπτονται, δηλαδή σκεπάζονται τα Δώρα²¹⁶.

Για το θυμίαμα το οποίο προσφέρεται στην ολοκλήρωση της ακολουθίας της Προσκομιδής, ο Ιωάννης Ναθαναήλ υποστηρίζει ότι συμβολίζει τον αέρα, αφού στον Θεό προσφέρουμε δώρα από όλα τα στοιχεία της φύσεως τα οποία δημιούργησε ο Θεός. Με το θυμίαμα προσφέρεται ο αέρας. Το θυμίαμα προσφέρεται ως δώρο στον Θεό, αλλά επιπλέον προσφέρεται και για τον αγιασμό των πιστών και συμβολίζει το Άγιον Πνεύμα, αφού όπως το Άγιον Πνεύμα ως πυρ δίδει τα χαρίσματα, έτσι και το θυμίαμα προέρχεται από την φωτιά του θυμιατηρίου και διαχέεται παντού²¹⁷. Γι' αυτόν τον λόγο στην ευχή του θυμιάματος ζητάμε από τον Θεό να μας στείλει την Χάρη του Αγίου Πνεύματος²¹⁸. Το θυμίαμα στο τέλος της ακολουθίας της Προσκομιδής δηλώνει τρία τινά. Πρώτον τα αρώματα για τον ενταφιασμό του Χριστού, δεύτερον τα δώρα των Μάγων στην Γέννηση του Χριστού και τρίτον την καθαρή προσευχή των καλών έργων, σύμφωνα με την ρήση του αποστόλου Παύλου ότι είμαστε ευωδία Χριστού²¹⁹. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ διασώζει μια ευχή του θυμιάματος παρόμοια με την εν χρήσει ευχή²²⁰. Το θυμίαμα το ευλογεί ο αρχιερέυς, αφού είναι τύπος του Χριστού. Ο ιερέυς θυμιάζει πρώτα την Αγία Τράπεζα και πάλι στην Αγία

²¹⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41-42.* – Θεόφιλος Καμπανιάς, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39-40. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35-36.

²¹⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 29-33.

²¹⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 50-51.

²¹⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 27-28 κ' 71 (κείμε. 40).

²¹⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 28 (κείμε. 41).

²¹⁹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 61.

²²⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 68 κ' 71 (κείμε. 42).

Τράπεζα ολοκληρώνει τη θυμίαση. Μετά την Αγία Τράπεζα και τις άγιες εικόνες, πρώτος θυμιάζεται ο αρχιερέυς²²¹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς ερμηνεύουν το Θυματήριο και το θυμίαμα το οποίο προσφέρεται στην Προσκομιδή ως τα δώρα των Μάγων, τα οποία ο Μελέτιος τα κατονομάζει, χρυσό, λιβάνι και σμύρνα²²² και είναι το θυμίαμα το οποίο προσφέρεται στο τέλος της ακολουθίας της Προσκομιδής, όπου ο ιερέυς θυμιάζει την Πρόθεση και την Αγία Τράπεζα. Το θυμίαμα συνδέεται με την ευχαριστία προς τον Θεό, αφού ο Θεός ευδόκησε και πρόσταξε την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας²²³.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει τρεις λόγους για την προσφορά του θυμιάματος στην ακολουθία της Προθέσεως. Ο πρώτος είναι η σύνδεση του θυμιάματος με τα αρώματα, τα οποία έφεραν οι Μυροφόρες στον Τάφο για να αλείψουν το Σώμα του Ιησού. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι το θυμίαμα συμβολίζει την σμύρνα και το λιβάνι των Μάγων, τα οποία προσφέρθηκαν στην Γέννηση του Χριστού, επισημαίνοντας ο Νικόλαος ότι αυτό συμβαίνει διότι η Πρόθεση δηλώνει το σπήλαιο όπου γεννήθηκε ο Χριστός. Ο τρίτος λόγος είναι ότι το θυμίαμα προέρχεται από αρχαία συνήθεια της Εκκλησίας, η οποία έχει τις ρίζες της στην αποστολική εποχή²²⁴. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι το Θυματήριο και το λιβάνι δηλώνουν τα δώρα των Μάγων στην Γέννηση του Χριστού²²⁵. Επιπλέον, το Θυματήριο εικονίζει την Θεανθρώπινη Φύση του Χριστού, αφού το μέταλλο από το οποίο είναι κατασκευασμένο το Θυματήριο δηλώνει την

²²¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 70-71.

²²² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 35.

²²³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 43. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

²²⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 50-51: «Καὶ σημειῶνω τὴν συνήθειαν τοῦ Θυμιάματος νὰ τὴν ἔχη ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸν καιρὸν αὐτῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων».

²²⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 29.

Ανθρωπότητα, το πυρ δηλώνει την Θεότητα και ο ευωδιαστός καπνός την χάρη του Αγίου Πνεύματος που απλώνεται στην Εκκλησία²²⁶. Πριν την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, το θυμίαμα δηλώνει την ευχαριστία προς τον Θεό που αξίωσε τους ανθρώπους να ετοιμαστούν για την Θεία Λειτουργία²²⁷.

4. Προκαταρκτικά της Θείας Λειτουργίας.

Κεντρικό σημείο τόσο του Ιερού Ναού, όσο και της τελέσεως της Θείας Λειτουργίας είναι η Αγία Τράπεζα. Αφού οι ερμηνευτές ολοκληρώνουν την ερμηνεία τους για την προετοιμασία της Θείας Λειτουργίας και της Προσκομιδής, τα υπόλοιπα τελούμενα έχουν ως κέντρο την Αγία Τράπεζα. Η Αγία Τράπεζα φανερώνεται ως Θυσιαστήριο, ως ο Τάφος του Χριστού, αλλά και ως ο Θρόνος του Θεού. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι η Αγία Τράπεζα δηλώνει τον τόπο της Ταφής του Χριστού, αλλά και τον Θρόνο του Θεού. Επιπλέον η Αγία Τράπεζα θεωρείται ως η οικία, ως το δωμάτιο στο οποίο ο Χριστός τέλεσε τον Μυστικό Δείπνο²²⁸. Ο Καισάριος Δαπόντε ερμηνεύοντας την Αγία Τράπεζα, βρίσκει αφορμή να κάνει αναφορά στο γεγονός των Εγκαινίων του Ιερού Ναού και στο Άγιο Μύρο με το οποίο χρίεται η Αγία Τράπεζα κατά την τελετή των Εγκαινίων. Ως μύρο ζωντανό ιερουργείται ο Χριστός επάνω στην Αγία Τράπεζα²²⁹. Επιπλέον παραθέτει την άποψη ότι η Αγία Τράπεζα παριστάνει τον κήπο στον οποίο βρισκόταν ο Τάφος του Κυρίου, λέγοντας ότι κήπος είναι η Αγία Τράπεζα και Τάφος είναι το Αντιμίνσιο το οποίο βρίσκεται επάνω στην Αγία Τράπεζα²³⁰.

²²⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 33 (κείμεν. 43).

²²⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 40.

²²⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 19 κ' 24: «Ὡς πόλη ἡ ἁγία καὶ ἱερά τράπεζα λαμβάνεται καὶ εἰς τόπον τοῦ ἀνωγαίου τοῦ ἐστρωμένου, ὅπου ἔκαμε τὸν μυστικὸν δεῖπνον ὁ χριστός».

²²⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 13.

²³⁰ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 68 (κείμεν. 44).

Ενώπιον της Αγίας Τραπέζης οι λειτουργοί επεύχονται με τις προκαταρκτικές προσευχές. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας υποστηρίζει ότι για την προετοιμασία την Θείας Λειτουργίας ο διάκονος αναγινώσκει τον 50^ο ψαλμό, ο οποίος περιέχει το αίτημα της μετανοίας, η οποία απαιτείται για την τελετουργία των Ιερών Ακολουθιών. Ο ιερέυς μαζί με τον διάκονο πραγματοποιούν τρεις μετάνοιες και λένουν το: «*Βασιλεῦ οὐράνιε, παράκλητε...*», αφού για κάθε έργο αγαθό οφείλουμε να επικαλούμαστε το Άγιον Πνεύμα, πόσο μάλλον είναι ανάγκη για εκείνους που είναι έτοιμοι να ξεκινήσουν την ιερουργία των Θείων²³¹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ως προπαρασκευαστικά λόγια για την Θεία Λειτουργία την δοξολογία των Αγγέλων την οποία ανέπεμψαν στη Γέννηση του Χριστού, το: «*Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...*», διότι αυτήν την δοξολογία την αποκάλυψαν μυστικά οι Άγγελοι μόνο στους ποιμένες και οι λειτουργοί ως ποιμένες της Εκκλησίας την γνωρίζουν και την αναπέμπουν²³². Είναι έντονη η αντίληψη ότι η δοξολογική αυτή προσευχή ανήκει να λέγεται από τους λειτουργούς ποιμένες. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι, τον δοξολογικό ύμνο τον οποίο ανέπεμψαν οι Άγγελοι στον Θεό, το: «*Δόξα ἐν ὑψίστοις...*», λέγεται από τον λειτουργό, όμως διευκρινίζει παρενθετικά ότι λέγεται μυστικώς, διότι και οι Άγγελοι αποκάλυψαν αυτόν τον ύμνο μόνο στους ποιμένες²³³. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι ο ύμνος: «*Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...*» ονομάζεται αγγελικός ύμνος, τον οποίο άκουσαν οι ποιμένες από τους Αγγέλους στην Γέννηση του Χριστού. Επισημαίνει ότι ο ύμνος αυτός λέγεται μυστικά στη Θεία Λειτουργία και όχι εκφώνως, διότι δεν τον άκουσαν όλοι οι άνθρωποι την

²³¹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 113.

²³² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43 (κείμεν. 45)*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

²³³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 40.

νύκτα της Γεννήσεως, παρά μόνο οι ποιμένες, γι' αυτό προφανώς λέγεται μυστικά μόνο από τους ιερείς ποιμένες²³⁴.

Στα περισσότερα υπομνήματα της μεταβυζαντινής περιόδου καταγράφεται η πρακτική να κλείνουν ή να παραμένουν κλειστές οι Βασιλικές Πύλες, εννοώντας με τον όρο αυτό την Ωραία Πύλη. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την διάταξη να μένουν ανοικτές οι Πύλες κατά την διάρκεια των πασχαλινών ημερών²³⁵.

Σύμφωνα με τους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, πριν την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, ο λειτουργός κλείνει τις κάτω θύρες και αφήνει ανοικτή την επάνω θύρα, εννοώντας ότι κλείνουν μόνο τα βημόθυρα, ενώ το παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης παραμένει ανοικτό. Οι τρεις υπομνηματιστές εξηγούν ότι με το κλείσιμο των βημοθύρων δηλώνεται η άποψη ότι ο απλός και πολύς κάτω κόσμος δεν γνώριζε στην Γέννηση του Χριστού ότι ο Χριστός ήλθε για την σωτηρία του κόσμου. Επειδή οι ανώτεροι σε πνευματικότητα άνθρωποι, όπως ήταν οι Προφύτες και οι Πατριάρχες, η Παρθένος Θεοτόκος, ο Ιωσήφ, οι Ποιμένες και οι Μάγοι, όλοι εκείνοι είχαν την αποκάλυψη ότι ο Χριστός ήλθε για την σωτηρία του κόσμου, γνώριζαν το γεγονός της Θείας Οικονομίας και για να δηλωθεί η γνώση εκείνων που είχαν την Θεία Αποκάλυψη, το άνω μέρος της Ωραίας Πύλης παραμένει ανοικτό²³⁶. Όταν όμως λειτουργεί αρχιερέυς, ο οποίος στην αρχή της Θείας Λειτουργίας στέκεται έξω από το Άγιο Βήμα, τότε η Ωραία Πύλη παραμένει πάντοτε ανοικτή και αυτό συμβαίνει για να δηλώσει τις πύλες του ουρανού που άνοιξαν για να έλθει ο Χριστός στον κόσμο,

²³⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 145.

²³⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 182: «ἐν αὐτῷ τῷ καιρῷ τῆς τελετουργίας τὰς θύρας τοῦ Θυσιαστηρίου ἐπιζυγοῦσθαι ἔγνω δεῖν διατάξασθαι, πλὴν τῶν ἡμερῶν τῶν τοῦ Πάσχα, ὅτε παραλείπονται αἱ θύραι ἀνεωγμέναι».

²³⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 43 (κείμεν. 46). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

σύμφωνα με τα λόγια του Χριστού που είπε ότι οι άνθρωποι θα βλέπουν ανοικτό τον ουρανό και τους Αγγέλους του Θεού να ανεβαίνουν και να κατεβαίνουν και να έρχονται στον Υιό του ανθρώπου²³⁷.

Ο Καισάριος Δαπόντε αντιγράφοντας τον Μελέτιο Συρίγο, αποδίδει σε ποιητικό λόγο την πρακτική να κλείνει ο λειτουργός τις κάτω θύρες και να αφήνει ανοικτή την επάνω θύρα, δηλαδή να κλείνει μόνο τα βημόθυρα και να αφήνει ανοικτό το παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης. Αυτό συμβαίνει για να αποτυπωθεί ότι ο απλός κόσμος δεν γνώριζε την Γέννηση του Χριστού. Όμως, επειδή οι ανώτεροι σε πνευματικότητα άνθρωποι (όπως ήταν οι Προφύτες και οι Πατριάρχες, όπως ήταν η Μητέρα του Χριστού, ο Ιωσήφ, οι Ποιμένες, οι Μάγοι και άλλοι) είχαν την αποκάλυψη, γι' αυτό μένει ανοικτό το επάνω παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης. Όταν λειτουργεί αρχιερέυς, ο οποίος στην αρχή της Θείας Λειτουργίας στέκεται έξω από το Άγιο Βήμα, τότε η Ωραία Πύλη παραμένει πάντοτε ανοικτή για να δηλώσει τις πύλες του ουρανού που άνοιξαν για τον ερχομό του Χριστού στον κόσμο, σύμφωνα με την επαγγελία του Χριστού ότι οι άνθρωποι θα δουν ανοικτό τον ουρανό και τους Αγγέλους του Θεού να ανεβαίνουν και να κατεβαίνουν και να έρχονται στον Υιό του ανθρώπου²³⁸. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας περιγράφοντας την έξοδο του διακόνου από το Άγιο Βήμα για την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, αναφέρει ότι ο διάκονος εξέρχεται από την βόρεια Πύλη διότι οι Βασιλικές Πύλες δεν ανοίγουν πριν την Είσοδο του Ευαγγελίου²³⁹.

Για την ευλογία του Καιρού την οποία παρέχει ο αρχιερέυς στον ιερέα που πρόκειται να αρχίσει τη Θεία Λειτουργία,

²³⁷ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 46* (κείμεν. 47). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 40.

²³⁸ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 41 κ' 53.

²³⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 114: «ἐξέρχεται ὁ Διάκονος διὰ τῆς Βορείας πύλης, ὅτι αἱ Βασιλικαὶ θύραι πρὸ τῆς Εἰσόδου οὐ διαστέλλονται».

ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι η ευλογία αυτή δηλώνει την γέννηση του Προδρόμου ο οποίος έρχεται να προετοιμάσει την έλευση του Χριστού, σύμφωνα με την προφητεία του Ησαΐα²⁴⁰, ότι ο Θεός θα στείλει να προπορευθεί ο Άγγελός του ο οποίος θα κατασκευάσει την οδό την οποία θα περπατήσει ο Χριστός και επειδή το κήρυγμα του Προδρόμου ήταν κήρυγμα για την Βασιλεία του Θεού, γι' αυτό ο ιερέυς εκφωνεί το: «Εύλογημένη ή Βασιλεία...»²⁴¹.

²⁴⁰ Βλ. Ματθ. 11, 10, Μάρκ. 1, 2, Λουκ. 7, 27, Μαλαχ. 3, 1, Έξοδ. 23, 20: «οὗτος γάρ ἐστι περὶ οὗ γέγραπται· ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου».

²⁴¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 58 (κείμ. 48).

Δ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

1. Η Έναρξη της Θείας Λειτουργίας.

Η Θεία Λειτουργία αρχίζει με την Τριαδική Εκφώνηση: «*Εύλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος...*». Εάν λειτουργεί διάκονος μαζί με τον ιερέα, τότε πριν την εναρκτήριο εκφώνηση του ιερέως, ο διάκονος παραγγέλει το: «*Εὐλόγησον Δέσποτα*». Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας ερμηνεύει το παρακέλευσμα αυτό του διακόνου, λέγοντας ότι σε κάθε στιγμή που αρχίζουν οι δεήσεις της ιεροτελεστίας του Μυστηρίου, ο διάκονος αναγγέλλει στον ιερέα την έναρξη. Το ίδιο συμβαίνει σε κάθε αίτημα του διακόνου προς τον ιερέα, όπως για το αίτημα ευλογίας του θυμιάματος, αφού ο διάκονος τίποτε δεν μπορεί να επιχειρήσει στην ιερουργία χωρίς την εξασφάλιση της ευλογίας από τον ιερέα²⁴².

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι την έναρξη της Θείας Λειτουργίας εκφωνεί ο πρώτος στην τάξη των ιερέων, διότι δηλώνει τους Προφήτες και τον Πρόδρομο και Βαπτιστή Ιωάννη, ο Οποίος προετοιμάζει τον δρόμο του Χριστού, τον Οποίο αποτυπώνει ο αρχιερέυς. Ο ιερέυς προσκυνεί την Αγία Τράπεζα για να δείξει με αυτόν τον τρόπο την αγάπη του προς τον Θεό²⁴³. Στην έναρξη της Θείας Λειτουργίας, ο ιερέυς επευφημεί το τρισυπόστατον του Θεού και όχι το ενιαίον, αφού δεν είπε: «*Εὐλογητός ὁ Θεός*» ή «*Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*», αλλά αναφέρει τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος ξεχωριστά, λέγοντας: «*Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*», διότι από την ενανθρώπιση του Κυρίου οι άνθρωποι διδάχθηκαν ότι ο Θεός είναι τρία Πρόσωπα. Οι πιστοί ως δούλοι του

²⁴² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 94 κ' 110: «μηδέν τι ἐπὶ τῆς Ἱερουργίας ἐπιχειρεῖν τὸν Διάκονον, ἄνευ τῆς παρὰ τοῦ Ἱερέως προηγουμένης εὐλογίας, τῆς ἐπὶ τῷ Ἰησοῦ Χριστοῦ γίνεσθαι εἰωθείας ὀνόματι».

²⁴³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 52.

Θεού, αρχικά δεν ξεκινούν την προσευχή τους στον Θεό αμέσως με τα δικά τους αιτήματα, αλλά πρώτα, ως ευγνώμονες, αναφέρουν τις ευεργεσίες του Κυρίου. Αυτό είναι η δοξολογία, διότι εκείνος που ζητάει από τον Θεό, πρώτα ευχαριστεί τον Θεό για να έχει την προσδοκία ότι ο Θεός θα ακούσει τα αιτήματά του²⁴⁴.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι ο ιερέυς αρχίζει την Θεία Λειτουργία με την Τριαδική Δοξολογία διότι η Θεία Λειτουργία, ως η παρουσία του Χριστού στον κόσμο είναι η φανέρωση του Τριαδικού Θεού, αφού με την ενανθρώπιση του Χριστού γνωρίσαμε ότι ο Θεός είναι Τριαδικός²⁴⁵. Ο Μελέτιος στο υπόμνημά του συγκρίνει τις εναρκτήριες φράσεις των Ιερών Ακολουθιών, του Εσπερινού, του Όρθρου και της Θείας Λειτουργίας. Εξηγεί τον λόγο που η κάθε Ακολουθία έχει διαφορετική εναρκτήρια εκφώνηση. Ο Εσπερινός σημαίνει την εποχή της σκοτεινής γνώσεως, τότε που οι άνθρωποι μόλις είχαν βγει από την ειδωλολατρία και γνώρισαν αρχικά ότι ο Θεός είναι ο Δημιουργός του κόσμου. Για να δηλωθεί αυτή η εποχή που οι άνθρωποι γνώριζαν λίγα για τον Θεό, ο Εσπερινός αρχίζει με την αναφορά στον Ένα Θεό, με το «Εύλογητός ὁ Θεός...». Ο Όρθρος δηλώνει την εποχή των Προφητών, τότε που οι άνθρωποι γνώριζαν από τα κηρύγματα των Προφητών ότι ο Θεός είναι Τρισυπόστατος, γι' αυτό ο Όρθρος αρχίζει με το «Δόξα τῇ ἁγία καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ καὶ ἀδιαιρέτῳ Τριάδι...» (Είναι η παλαιότερη εναρκτήρια εκφώνηση του Όρθρου, η οποία λέγεται και σήμερα πριν τον Εξάψαλμο. Στις μοναστηριακές αγρυπνίες και στον Όρθρο της Διακαινησίμου Εβδομάδας διακρίνεται με ευκρίνεια). Η Θεία Λειτουργία δηλώνει την ενανθρώπιση του Χριστού, όπου αποκαλύφθηκε

²⁴⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 85-86: «επιφημίζει γουν το τρισυπόστατον του θεού και ουχί το ενιαίον... ότι διά της ενανθρωπήσεως του κυρίου πρώτον έμαθον οι άνθρωποι, ως τρία πρόσωπα είναι ο θεός».

²⁴⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43*: «μέ τήν ένσαρκον οικονομίαν έμνήσθημεν τό μυστήριον τής άγίας Τριάδος». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

φανερά ότι οι Τρεις Υποστάσεις της Θεότητας δεν είναι άλλες, παρά μόνο ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιον Πνεύμα, γι' αυτό η Θεία Λειτουργία αρχίζει με την αναφορά στις Υποστάσεις του Τριαδικού Θεού: «*Εύλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος...*». Επιπλέον ο Μελέτιος προσθέτει ότι η ίδια αναφορά στις Τρεις Υποστάσεις του Τριαδικού Θεού γίνεται και στο Βάπτισμα²⁴⁶.

Ο Καισάριος Δαπόντε κινείται στην ίδια αντίληψη με τον Μελέτιο Συρίγο και αντιγράφοντάς τον, λέγει ότι το: «*Εύλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς...*» είναι η δοξολογία στα Τρία Πρόσωπα της Μοναδικής Θεότητας, αφού στη Θεία Λειτουργία δηλώνεται η Ενσάρκωση του Χριστού, με την Οποία μάθαμε εμείς οι άνθρωποι για την Τριαδικότητα του Θεού. Συγκρίνει τις εναρκτήριες φράσεις των Ιερών Ακολουθιών, όπως ο Μελέτιος, λέγοντας ότι ο Εσπερινός σημαίνει την αρχαία γνώση, που γνώριζαν ότι ο Θεός είναι Ένας, γι' αυτό ο Εσπερινός αρχίζει με το: «*Εύλογητός ὁ Θεός...*». Ο Ορθρος δηλώνει την εποχή του Μωσαϊκού Νόμου, όπου οι άνθρωποι γνώριζαν ότι ο Θεός είναι Τρισυπόστατος, γι' αυτό ο Όρθρος αρχίζει με το: «*Δόξα τῇ ἁγία καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ καὶ ἀδιαιρέτῳ Τριάδι...*». Η Θεία Λειτουργία δηλώνει την Σάρκωση και Ενανθρώπιση του Χριστού, όπου αποκαλύφθηκε φανερά ότι οι Τρεις Υποστάσεις της Θεότητας είναι ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιον Πνεύμα, γι' αυτό η Θεία Λειτουργία αρχίζει με την αναφορά στις Υποστάσεις του Τριαδικού Θεού: «*Εύλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος...*»²⁴⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επισημαίνει ότι οι άνθρωποι οφείλουν σε όλα να δοξάζουν τον Θεό. Περισσότερο όμως η δοξολογία στον Τριαδικό Θεό είναι προοίμιο της Ιεράς Λειτουργίας όπου ο Ίδιος ο δοξαζόμενος Θεός είναι Εκείνος που αρχίζει και επευλογεί την Θεία Λειτουργία²⁴⁸.

²⁴⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43-44* (κείμ. 49).

²⁴⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 41-42.

²⁴⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 114.

Αμέσως μετά την εναρκτήριο Δοξολογία ακολουθεί η Μεγάλη Συναπτή ή Ειρηνικά. Σύμφωνα με τους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, τα Ειρηνικά και γενικώς οι προσευχές και οι ευχές λέγονται, διότι η Θεία Λειτουργία δεν είναι μόνο ανάμνηση των Παθημάτων του Χριστού, αλλά και μεσιτεία για την συγχώρηση των δικών μας αμαρτιών²⁴⁹. Ο Νικόλαος Βούλγαρις παραθέτει τις διαφορετικές ονομασίες οι οποίες αποδίδονται στα Ειρηνικά. Ονομάζονται Μεγάλη Συναπτή η οποία διακρίνεται από την Μικρή Συναπτή που είναι συντομότερη. Η λέξη Συναπτή προέρχεται από το ρήμα «συνάπτω» που σημαίνει περιμαζεύω, συγκεντρώνω. Στην Συναπτή συγκεντρώνεται το ενδιαφέρον για όλο τον κόσμο, για τις Εκκλησίες, για τον αρχιερέα και τον κλήρο, τον βασιλιά και το στρατόπεδο, την σοδειά της γης και την καλοκαιρία. Η Συναπτή συνεχίζει με αιτήματα για την υγεία των ασθενών, την φύλαξη των πλεόντων, την ελευθερία των σκλαβωμένων. Έχει επικρατήσει να ονομάζονται «Ειρηνικά» επειδή αρχίζουν με το αίτημα της ειρήνης. Ονομάζονται και «Διακονικά» επειδή λέγονται από τους διακόνους. Ονομάζονται και «Δεήσεις» επειδή καταλήγουν με το ρήμα «δεηθώμεν», δηλαδή να παρακαλέσουμε. Ο λαός απαντά σε κάθε αίτηση με το «Κύριε, έλέησον»²⁵⁰.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι το πρώτο αίτημα είναι η ζήτηση της ειρήνης, αφού ο Χριστός μας δίδαξε να ζητάμε πρώτα την Βασιλεία του Θεού και την δικαιοσύνη Του. Αφού πραγματοποιήθηκε η δοξολογία στην Βασιλεία του Θεού, στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην άνωθεν ειρήνη, η οποία σημαίνει την δικαιοσύνη του Θεού. Το αίτημα για την σωτηρία των ψυχών μας συνδέεται με την Βασιλεία του Θεού, αφού η σωτη-

²⁴⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

²⁵⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 67-68: «Αἱ Συναπταὶ κράζονται καὶ Εἰρηνικά, ἐπειδὴ ἀρχινοῦν ἀπὸ τὴν εἰρήνην, καὶ Διακονικά, ὡς διὰ τοῦ εἶναι ἴδια τῶν Διακόνων, καὶ Δεήσεις, ἐπειδὴ τελειώνουν μὲ τὸ ρῆμα, Δεηθῶμεν, ὁποῦ θέλει νὰ εἰπῇ, ἅς παρακαλέσωμεν».

ρία είναι η Βασιλεία του Θεού. Η άνωθεν αυτή ειρήνη είναι η ειρήνη την οποία ο Κύριος άφησε στους Αποστόλους Του, όταν με την Ανάληψή Του ανέβαινε στους ουρανούς. Το πρώτο αίτημα των Ειρηνικών, το αίτημα της ειρήνης, ο Ναθαναήλ το συνδέει με την εξομολόγηση. Μετά την δοξολογική έναρξη, το πρώτο που ζητάμε από τον Θεό είναι η ειρήνη, διότι η ειρήνη τα περιέχει όλα, περιέχει και την εξομολόγηση και την ευχαριστία, αφού εκείνος που δεν ευχαριστιέται με ότι συμβαίνει στην ζωή, είτε καλό, είτε κακό, δεν έχει ειρήνη. Ειρήνη έχει μόνο όποιος είναι άνθρωπος με καλό λογισμό. Συνεπώς εκείνος που έχει εξομολογηθεί, έχει ειρηνεύσει την ύπαρξή του. Παράλληλα ζητούμε και την ειρήνη όλου του κόσμου, του σύμπαντος κόσμου, διότι όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν τον Δημιουργό τους και Κτίστη όλου του κόσμου. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ επισημαίνει στη συνέχεια ότι προσευχόμαστε, όχι μόνο για τα ψυχικά αγαθά, αλλά και για τα σωματικά και για όλα τα αναγκαία, γι' αυτό παρακαλούμε τον Θεό για τους ανέμους οι οποίοι ευνοούν την καρποφορία της γης. Με αυτό το αίτημα οι πιστοί συνειδητοποιούν ότι ο Αίτιος όλων των αγαθών και Εκείνος που δωρίζει τα αγαθά είναι ο Θεός²⁵¹. Στο τέλος της Συναπτής μνημονεύεται η Θεοτόκος και οι Άγιοι. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι μνημονεύονται οι Άγιοι για τρεις λόγους. Ο πρώτος είναι για να τους τιμήσουμε, ο δεύτερος είναι για να μεσιτεύουν στον Θεό για εμάς και ο τρίτος, για να προσπαθήσουμε να τους μιμηθούμε και να λάβουμε τον αγιασμό που έχουν κι Εκείνοι²⁵².

2. Τα Αντίφωνα και τα Τυπικά.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αποκαλεί τα Αντίφωνα ως τα «*θεόπνευστα λόγια τῶν προφητῶν*». Τα Αντίφωνα θεωρούνται ως τα προοίμια της Θείας Λειτουργίας και όταν ψάλλονται σημαίνουν

²⁵¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 88-89.

²⁵² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 71: «*πρῶτον εἰς δόξαν αὐτῶν, καὶ τιμὴν. δεύτερον, διὰ τὸ μεσιτεύουν πρὸς τὸν Θεὸν διὰ λόγον μας. Τρίτον, διὰ τὸ τοὺς μιμηθῶμεν, καὶ τὸ μεθέξωμεν τοῦ ἀγιασμοῦ τους*».

τα πρώτα χρόνια της Οικονομίας, δηλαδή της ζωής του Χριστού, όταν ήρθε στον κόσμο και δεν γνώριζαν οι άνθρωποι ότι είναι Θεός, παρά μόνο όταν άρχισε ο Ιωάννης το κήρυγμά Του και μιλούσε για τον Χριστό και ότι ο Χριστός είναι Εκείνος για τον οποίον προφήτεψαν οι Προφήτες. Παράλληλα τα Αντίφωνα έχουν και αγιαστικό χαρακτήρα, αφού αγιάζουν εκείνους που τα ψάλλουν²⁵³. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς χαρακτηρίζουν την ψαλμώδηση των δύο πρώτων Αντιφώνων ως τον καιρό της Παλαιάς Διαθήκης, ως την εποχή των Προφητών, γι' αυτό ψάλλονται ψαλμοί στην αρχή της Θείας Λειτουργίας. Οι ψάλτες όπου ψάλλουν τα Αντίφωνα εικονίζουν τους Προφήτες, οι οποίοι γνώριζαν και είχαν την προσδοκία της ενανθρωπήσεως του Χριστού. Οι τρεις υπομνηματιστές παραθέτουν τους ψαλμούς των Τυπικών, αλλά δεν κάνουν μνεία για τα Αντίφωνα²⁵⁴. Επιπλέον, ο Μελέτιος χαρακτηρίζει την ψαλμώδηση των δύο πρώτων Αντιφώνων ως την εποχή της ανατροφής του Χριστού, ενώ το τρίτο Αντίφωνο (δηλαδή οι Μακαρισμοί) δηλώνει το κήρυγμα του Ευαγγελίου από τον Χριστό. Ο Μελέτιος εξηγεί ότι το πρώτο κήρυγμα που έκανε ο Χριστός όταν έδειξε τον Εαυτό Του στον κόσμο ήταν οι Μακαρισμοί²⁵⁵.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις παραθέτει τις δύο ονομασίες «Αντίφωνα» και «Τυπικά». Αναφέρει ότι αυτά δηλώνουν το κήρυγμα των Προφητών και του Προδρόμου. Είναι των Προφητών οι προφητείες που προαναγγέλλουν την παρουσία του Θεού στην γη μέσω της Παρθένου Μαρίας. Ονομάζονται και Τυπικά επειδή είναι τύπος του κηρύγματος των Προπατόρων και Προφητών. Γι' αυτό οι στίχοι τους προέρχονται από την Παλαιά Διαθήκη. Από την Καινή Διαθήκη προέρχονται οι Μακαρισμοί στους οποί-

²⁵³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 95-100.

²⁵⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

²⁵⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44.*

ους έχουν προστεθεί τροπάρια²⁵⁶. Σχετικά με την προέλευση των Αντιφώνων, ο Νικόλαος διασώζει την πληροφορία ότι καθιερώθηκαν να ψάλλονται στη Θεία Λειτουργία από τον Φώτιο Κωνσταντινουπόλεως, αλλά προφανώς τα εφηύρε ο Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Σύμφωνα όμως με μία μαρτυρία του Φίλωνος του Ιουδαίου, τα Αντίφωνα μάλλον προϋπήρχαν και ψαλλόταν στην Αλεξάνδρεια. Πριν τον αντιφωνικό τρόπο ψαλμώδησης, οι ψαλμοί των Αντιφώνων ψαλλόταν από όλον τον λαό²⁵⁷. Επιπλέον, ο Νικόλαος επισημαίνει ότι τα Αντίφωνα ψάλλονται στις Δεσποτικές Εορτές, για να ακούει ο λαός στίχους σχετικούς με την υπόθεση του εορταζόμενου γεγονότος. Στις καθημερινές ψάλλονται συντομότεροι στίχοι²⁵⁸. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι οι ψαλμοί που ψάλλονται στην αρχή της Θείας Λειτουργίας, είναι οι λόγοι τους οποίους κατέθεσαν οι Προφήτες, είναι τα λόγια των Προφητών²⁵⁹. Γι' αυτό οι ψάλτες που ψάλλουν τους ψαλμούς των Αντιφώνων και των Τυπικών εικονίζουν τους Προφήτες που προφήτεψαν την ένσαρκο παρουσία του Κυρίου Ιησού. Παράλληλα, η ώρα των Αντιφώνων και των Τυπικών δηλώνει τον καιρό της ανατροφής του Χριστού και τα χρόνια πριν από την Βάπτισή Του²⁶⁰.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρεται με περισσότερες λεπτομέρειες στα Αντίφωνα. Ως πρώτο Αντίφωνο παραθέτει, το «*Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι τῷ κυρίῳ καί ψάλλειν τῷ ὀνόματί σου ὕψιστε*»²⁶¹. Ο Ναθαναήλ παραθέτει στο τέλος του έργου του και τους ψαλμούς που ονομάζονται Τυπικά. Πρώτος ψαλμός στα Τυπικά είναι ο 102^{ος}, το «*Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τόν Κύριον*»²⁶². Οἱ Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος

²⁵⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 71.

²⁵⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 77-78 (κείμε. 50).

²⁵⁸ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 92 (κείμε. 51).

²⁵⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 24.

²⁶⁰ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 46 (κείμε. 52).

²⁶¹ Ψαλμός 91.

²⁶² Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 226-231.

Μεταξάς αναφέρουν μόνο τον 102^ο ψαλμό ο οποίος ψάλλεται στα Τυπικά²⁶³. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι στο πρώτο Αντίφωνο προβάλλεται η Θεοτόκος ως μεσίτρια, εννοώντας το εφύμνιο «*Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, Σῶτερ, σῶσον ἡμᾶς*»²⁶⁴.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ως δεύτερο Αντίφωνο τον ψαλμό «*Ο Κύριος εβασίλευσεν εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο*»²⁶⁵, το οποίο και κλείνει με τον ύμνο «*Ο Μονογενής...*», για τον οποίο αναφέρει ότι προέρχεται από την εποχή του Ιουστινιανού, τότε που συνεκλήθη η Αγία Πέμπτη Οικουμενική Σύνοδος²⁶⁶. Ο Ναθαναήλ παραθέτει στο τέλος του έργου του τον 145^ο ψαλμό, ο οποίος ψάλλεται στα Τυπικά ως δεύτερος, το «*Αἶνει, ἡ ψυχὴ μου, τόν Κύριον*»²⁶⁷. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν μόνο τον 145^ο ψαλμό, ο οποίος ψάλλεται στα Τυπικά²⁶⁸. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι στο δεύτερο Αντίφωνο προβάλλονται οι Ἅγιοι, εννοώντας το εφύμνιο «*Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου, σῶσον ἡμᾶς, Κύριε*»²⁶⁹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας κάνει ιδιαίτερη μνεία για το τροπάριο του δευτέρου Αντιφώνου, το «*Ο Μονογενής...*» και υποστηρίζει ότι σύμφωνα με τον ιστορικό Κεδρηνό, ποιητής του τροπαρίου αυτού θεωρείται ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, ο οποίος ανήγειρε τον μεγαλοπρεπέστατο Ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, γι' αυτό και θέσπισε να ψάλλεται στην Θεία Λειτουργία το τροπάριο αυτό, για να κηρύττει την Σοφία του

²⁶³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

²⁶⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 92.

²⁶⁵ Ψαλμός 92.

²⁶⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 102.

²⁶⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 232-235.

²⁶⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41 – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 37.

²⁶⁹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 92.

Θεού και Πατρός που είναι ο Υιός και Λόγος του Θεού, ο Οποίος έγινε άνθρωπος στα σπλάγχνα της αειπαρθένου Μαρίας²⁷⁰.

Ως τρίτο Αντίφωνο παραθέτει ο Ιωάννης Ναθαναήλ το «Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα...», διότι τότε γίνεται η Είσοδος του Ευαγγελίου και ο κόσμος εκφράζει την αγαλλίασή του για την παρουσία του Κυρίου²⁷¹. Στους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, το τρίτο Αντίφωνο δηλώνει το πρώτο κήρυγμα που έκανε ο Χριστός όταν φανέρωσε τον Εαυτό Του στον κόσμο, δηλαδή τους Μακαρισμούς²⁷². Μάλιστα ο Μελέτιος υποστηρίζει ότι η διάρκεια της ψαλμώδησης των Μακαρισμών υπαινίσσεται την αρχή του κηρύγματος του Ευαγγελίου από τον Χριστό²⁷³. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι όταν ψάλλονται Τυπικά, στους Μακαρισμούς παρεμβάλλονται τροπάρια της τρίτης και της έκτης Ωδής του Κανόνα και αυτό συμβαίνει διότι την Τρίτη Ώρα κατέβηκε το Άγιον Πνεύμα στο υπερώο που ήταν οι Μαθητές την ημέρα της Πεντηκοστής και την έκτη ώρα Σταυρώθηκε ο Χριστός, ο Οποίος είναι στη Θεία Λειτουργία ο προσφερόμενος Αμνός που θυσιάζεται²⁷⁴. Για το τρίτο Αντίφωνο εξηγεί ότι, αφού στα προηγούμενα αναφέρθηκε η δραστική μεσιτεία της Θεοτόκου και των Αγίων, σε αυτό παρακαλούμε απευθείας πλέον τον Υιό του Θεού να μας σώσει, με την ψαλμώδηση του εφυμνίου «Σῶσον ἡμᾶς Υἱὲ Θεοῦ...»²⁷⁵. Ο Καισάριος Δαπόντε κάνει μνεία για την ψαλμώδηση των Μακαρισμών, λέγοντας ότι στο σημείο αυτό που πρόκειται να φανεί το Ευαγγέλιο, φανερώνεται το πρώτο κήρυγμα του Χριστού που είναι το φῶς και αυτό το κήρυγμα είναι οι Μακαρισμοί, γι' αυτό ψάλλονται πρώτοι αμέσως μετά την ψαλμώδηση των ψαλμών.

²⁷⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 116 (κείμε. 53).

²⁷¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 103.

²⁷² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 44. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

²⁷³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 44.

²⁷⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 72.

²⁷⁵ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 92-93.

Μαζί με τους Μακαρισμούς ψάλλονται και τα τροπάρια της τρίτης και της έκτης Ωδής. Η επιλογή αυτών των τροπαρίων γίνεται διότι η Πεντηκοστή έγινε την τρίτη ώρα της ημέρας και την έκτη ώρα η Σταύρωση²⁷⁶. Στη συνέχεια αναφέρει το τροπάριο «*Ο Μονογενής Υιός...*», συνδέοντάς το με την επικείμενη κατάβαση του αρχιερέως από τον Θρόνο που δηλώνει την έλευση του Χριστού στον κόσμο. Γι' αυτό ο ύμνος αυτός περιγράφει όλο το μυστήριο της Θείας Οικονομίας. Ο Καισάριος διασώζει την άποψη του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως ότι τον ύμνο αυτόν τον συνέθεσαν οι ενταφιαστές του Χριστού. Διασώζει όμως και την άλλη εκδοχή ότι ποιητής του ύμνου αυτού είναι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός²⁷⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει και τις δύο περιπτώσεις ψαλμώδησης, όπου ψάλλεται είτε το τρίτο Αντίφωνο, είτε οι Μακαρισμοί²⁷⁸.

3. Η Είσοδος του Ευαγγελίου.

Για την Είσοδο του Ευαγγελίου ανοίγει η Ωραία Πύλη. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επισημαίνει ότι όταν ψάλλεται το τρίτο Αντίφωνο, τότε ανοίγεται η Ωραία Πύλη²⁷⁹. Διασώζει επίσης την πρακτική του Ναού των Ιεροσολύμων, να ανοίγει η Ωραία Πύλη όταν εκφωνήσει ο διάκονος το «*Σοφία, όρθοί*», για την είσοδο του Ευαγγελίου και για να εισέλθουν οι λειτουργοί²⁸⁰. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς διασώζουν την πρακτική, να ανοίγει ο ιερέυς τα βημόθυρα στο τρίτο Αντίφωνο (τα οποία έως εκείνη την ώρα ήταν κλειστά) και να στέκεται στην Ωραία Πύλη βλέποντας προς τον λαό για να δηλώσει την παρουσία του Χριστού στον κόσμο που κηρύττει το Ευαγγέλιο μπροστά στον λαό. Ο Μελέτιος προσθέτει

²⁷⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 46-47.

²⁷⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 53-54 (κείμ. 54).

²⁷⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 116.

²⁷⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 116.

²⁸⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 119 (κείμ. 55).

επιπλέον ότι στους Μακαρισμούς ανοίγουν οι θύρες του Αγίου Βήματος και παραμένουν ανοικτές έως την ώρα των Κατηχουμένων²⁸¹. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι ανοίγουν οι θύρες για την ετοιμασία της Μικρής Εισόδου και προσθέτει την πρακτική, όπως την αναφέρει και ο Μελέτιος, να στέκεται ο ιερέυς μπροστά στην Ωραία Πύλη για να δηλώσει την παρουσία του Χριστού που δίδασκε στον λαό το Ευαγγέλιο²⁸².

Όταν λειτουργεί αρχιερέυς, λίγο πριν την Είσοδο του Ευαγγελίου κατεβαίνει από τον Δεσποτικό Θρόνο για να σταθεί στο κέντρο του Σολέα για την Είσοδο του Ευαγγελίου. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι ο αρχιερέυς κατεβαίνει από τον Θρόνο του διότι έτσι αποτυπώνει την συγκατάβαση του Θεού που κατέβηκε από τον ουρανό στην γη²⁸³. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι η κατάβαση του αρχιερέως και η Μικρή Είσοδος του Ευαγγελίου δηλώνουν την κατάβαση του Χριστού από τους ουρανούς έως τον άδη και η ύψωση του Ευαγγελίου δηλώνει την Ανάσταση²⁸⁴. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επισημαίνει ότι όταν υπάρχει επίσκοπος στην Θεία Λειτουργία, γίνεται επισημότερη και λαμπρότερη η Είσοδος του Ευαγγελίου²⁸⁵.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι η Είσοδος του Ευαγγελίου ονομάζεται Μικρή Είσοδος για να ξεχωρίζει από την Μεγάλη Είσοδο, η οποία είναι η Είσοδος των Δώρων ως αρχή της τελεσιουργίας για την Θεία Κοινωνία²⁸⁶. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ στην περιγραφή του για την Είσοδο του Ευαγγελίου αναφέρει ότι το Ευαγγέλιο εισοδεύει ο διάκονος, ή ο ιερέυς εάν λειτουργεί δίχως διάκονο, συνοδευόμενο με δύο λαμπάδες και θυμια-

²⁸¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44-45* (κείμεν. 56). – Θεόφιλος Καμπανιάς, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

²⁸² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 47.

²⁸³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 46-47.

²⁸⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 54.

²⁸⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 120.

²⁸⁶ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 117.

τό²⁸⁷. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς περιγράφουν την Μικρή Είσοδο με χαρακτηριστική λιτότητα, λέγοντας ότι ο ιερέυς σηκώνει στα χέρια του το Ευαγγέλιο, βγαίνει έξω στον λαό και εκφωνεί το «*Σοφία όρθή*»²⁸⁸. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την αντίληψη παλαιότερων συγγραφέων για την Είσοδο του Ευαγγελίου, λέγοντας ότι το Άγιο Βιβλίο, το οποίο εμπεριέχει τις ευαγγελικές περικοπές, φυλασσόταν αρχικά στην Πρόθεση μαζί με τα υπόλοιπα Ιερά Σκεύη και μεταφερόταν στην Αγία Τράπεζα (όπως και τα άλλα Ιερά Σκεύη) για την ανάγνωση των ευαγγελικών αναγνωσμάτων. Αυτό διαπιστώνεται και από την πρακτική της Θείας Λειτουργίας των Προηγιασμένων Δώρων, στην οποία όταν δεν προβλέπεται ανάγνωση Ευαγγελίου, τότε δεν γίνεται η Είσοδος με το Ευαγγέλιο, αλλά με το Θυμιατό. Συνεπώς, η Είσοδος διασώζει την παλαιότερη πράξη, σύμφωνα με την οποία το Ευαγγέλιο βρισκόταν φυλαγμένο στην Πρόθεση²⁸⁹.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αιτιολογεί το γεγονός ότι το Ευαγγέλιο παραμένει κλειστό κατά την Είσοδο, για να δηλώνει την Φανέρωση του Χριστού, όπου ο Πατήρ αρχικά παρουσίαζε τον Υιό, ο Οποίος ήταν σιωπηλός²⁹⁰. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι προπορεύεται του Ευαγγελίου λαμπάδα, η οποία συμβολίζει τον Πρόδρομο, για τον οποίο έχει προφητευθεί ότι είναι ο λύχνος και μαζί οι Προφύτες των οποίων προηγήθηκε το κήρυγμα για τον ερχομό του Χριστού²⁹¹. Η λαμπάδα ερμηνεύεται και ως ο νόμος της Παλαιάς Διαθήκης, ο οποίος προηγήθηκε του Ευαγγελίου για να

²⁸⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 96.

²⁸⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 44-45. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

²⁸⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 117 κ' 119 (κειμ. 57).

²⁹⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 108: «*διατί πρώτον δείχνεται τό εύαγγέλιον σφαλισμένον, σημαίνοντας τήν φανέρωσιν τοῦ κυρίου ἐν ἧ ὁ πατήρ ἔδειχεν αὐτόν σιωπῶντα*».

²⁹¹ Ψαλμός 131.

οδηγήσει τα βήματά μας στον Χριστό. Δηλώνει επίσης την ρήση του Χριστού που είπε, να περπατάτε στο φώς όσο έχετε το φώς και πιστεύετε στο φώς²⁹² για να γίνετε παιδιά του φωτός²⁹³.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι επειδή ο Χριστός δεν παρέμενε στην Ιερουσαλήμ, αλλά μετέβαινε και σε άλλους τόπους και χωριά και έλεγε στους Αποστόλους να πορευθούν μαζί Του στις πόλεις και στα χωριά για να κηρύξει, επειδή ήρθε γι' αυτόν τον λόγο, γι' αυτό και ο ιερέυς λαμβάνει το Ευαγγέλιο και το περιφέρει για την Είσοδο, για να δηλώσει τις περιοδίες του Χριστού στις πόλεις και στα χωριά για το κήρυγμα του Ευαγγελίου²⁹⁴. Ο Νικόλαος Βούλγαρις ερμηνεύει την Είσοδο του Ευαγγελίου ως τον ερχομό του Χριστού και την είσοδό Του στον κόσμο. Στην Είσοδο ψάλλεται ο ύμνος της προσκύνησης, αφού σύμφωνα με τα αγιογραφικά χωρία, όταν εισάγει ο Θεός τον Υιό του στον κόσμο θα τον προσκυνήσουν όλοι οι Άγγελοι και όλη η γη θα προσκυνήσει και θα ψάλλει δοξολογία²⁹⁵ στον Ύψιστο²⁹⁶. Μαζί με την εισόδευση του Ευαγγελίου, ο Βούλγαρις εξηγεί και την ύψωση του Ευαγγελίου. Αυτή η ύψωση στο μέσον του Ναού εκφράζει τη νίκη της διδασκαλίας του Χριστού εναντίον των τυράννων και των διωκτών και το γεγονός ότι παρόλο που η Εκκλησία υπέστη τόσους διωγμούς, εν τούτοις το Ευαγγέλιο επικράτησε. Μια λεπτομέρεια που παραθέτει ο Βούλγαρις, είναι η συνήθεια να απλώνεται προς τα κάτω το Φαιλόνιο του ιερέως, για να δηλώνει τον Χριστό ερχόμενο στη γη και να αποκαλύπτει

²⁹² Ιωάν. 12.

²⁹³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45* (κείμεν. 58). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41-42. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

²⁹⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44-45* (κείμεν. 59). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

²⁹⁵ Ψαλμός 6: «Πᾶσα ἡ γῆ προσκυνησάτωσάν σοι, καὶ ψαλλάτωσάν σοι. ψαλλάτωσαν δὴ τῷ ὀνόματί σου Ὑψιστε».

²⁹⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 93.

την παρουσία Του, να είναι ενδεδυμένος με όλη την ανθρωπότητα και την ταπείνωση²⁹⁷.

Σύμφωνα με τον Καισάριο Δαπόντε, η Μικρή Είσοδος είναι η προετοιμασία για την ανάγνωση του Ευαγγελίου και δηλώνει την φανέρωση του Χριστού στον κόσμο²⁹⁸. Ο Χριστός δεν έμενε μόνο σε ένα τόπο για να διδάξει, αλλά μετέβαινε από τόπο σε τόπο, όπως ο Ίδιος έλεγε στους Μαθητές Του να μεταβούν σε χωριά και πόλεις για το κήρυγμα του Ευαγγελίου. Αυτήν την μετάβαση του Χριστού εικονίζει ο ιερέας όταν λαμβάνει στα χέρια του το Ευαγγέλιο και το φέρνει στο λαό. Ο Καισάριος παραθέτει και την άποψη άλλων ερμηνευτών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η Μικρή Είσοδος σημαίνει την Πρώτη Έλευση του Χριστού στον κόσμο και την φανέρωσή Του στον Ιορδάνη ποταμό όταν βαπτίσθηκε από τον Ιωάννη. Η αποτύπωση της φανέρωσης στον Ιορδάνη δηλώνεται στην Είσοδο και με την ύπαρξη λαμπάδας η οποία προπορεύεται του Ευαγγελίου και σημαίνει τον Ιωάννη τον Πρόδρομο και Βαπτιστή, σύμφωνα και με τους Ψαλμούς που χαρακτηρίζουν τον Πρόδρομο ως τον λύχνο που ετοιμάστηκε για να προπορευθεί του Χριστού. Επιπλέον η λαμπάδα αποτυπώνει την άποψη ότι το Ευαγγέλιο, ως Νόμος του Θεού, είναι το φώς το οποίο μας οδηγεί στην οδό και ακόμη ότι ο Χριστός έχει πει να πορεύεστε όσο έχετε το φως, να πιστεύετε στο φώς και να γίνετε παιδιά του φωτός²⁹⁹. Σε άλλο σημείο προσθέτει την άποψη ότι η ύψωση του Ευαγγελίου φανερώνει την Ανάσταση με την οποία ο Αναστάς Κύριος ανύψωσε όλη την ανθρωπότητα³⁰⁰. Την ώρα της εισόδευσης ο πρώτος στην τάξη λειτουργός απαγγέλει την ευχή της Εισόδου. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επισημαίνει ότι η ευχή της Μικρής Εισόδου αναφέρεται στους Αγγέλους για να δηλώσει ότι μέσα στο Ιερό Βήμα, εκεί που θα εισοδεύσει ο λειτουργός το Ευαγγέ-

²⁹⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 96.

²⁹⁸ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 26.

²⁹⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 47-48.

³⁰⁰ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 54.

λιο, βρίσκονται οι Άγιοι Άγγελοι, οι οποίοι συλλειτουργούν με τους ιερείς³⁰¹.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ διατυπώνει την εκφώνηση της υψώσεως του Ευαγγελίου στην Είσοδο ως: «σοφία όρθή», ερμηνεύοντας τη φράση αυτή ως την ορθή σοφία η οποία είναι το Ευαγγέλιο. Υποστηρίζει ότι αυτή η εκφώνηση λέγεται μέσα στο Ιερό Βήμα μπροστά στην Αγία Τράπεζα και όχι στον Σολέα μπροστά στην Ωραία Πύλη όπως τελείται στη σημερινή πρακτική³⁰². Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς γράφουν την εκφώνηση της υψώσεως του Ευαγγελίου ως: «Σοφία! όρθή», όπως και ο Ιωάννης Ναθαναήλ, δηλαδή το: «όρθή» με κατάληξη «-η» και όχι με «-οι» όπως είναι η συνηθισμένη γραφή. Την διατύπωση αυτή την εξηγούν λέγοντας ότι είναι η σοφία του Ευαγγελίου η οποία είναι η ορθή, η σωστή σοφία, η αληθινή, εκείνη που δεν έχει σφάλματα, όχι όπως η φιλοσοφία η οποία οδηγούσε τους ανθρώπους στην ειδωλολατρία³⁰³. Ο Νικόλαος Βούλγαρις καταγράφει με τον ίδιο τρόπο την εισοδευτική εκφώνηση, ως: «Σοφία όρθή», που σημαίνει ότι η ορθή σοφία και αληθινή, είναι ο Χριστός και επειδή το Ευαγγέλιο περιέχει την διδασκαλία του Χριστού, γι' αυτό είναι η ορθή και αληθινή σοφία. Ο Νικόλαος συμπληρώνει ότι συναντάμε και την εκδοχή να γράφεται σε πληθυντικό αριθμό, ως: «όρθοί», που δηλώνει την όρθια στάση των πιστών, για να μην δίδεται χώρος στην τεμπελιά και στην ευκολία, αλλά να καλλιεργείται η επαγρύπνηση και η προσοχή³⁰⁴. Ο Καισάριος Δαπόντε κινείται στην ίδια ερμηνευτική γραμμή λέγοντας ότι, ο ιερέας στην Μικρή Είσοδο εκφωνεί: «Σοφία όρθή», με «-η» το: «όρθή», όπως στους περισσότερους υπομνηματιστές της περιόδου αυτής, και

³⁰¹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 118.

³⁰² Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 96: «ἐρχόμενος μέσα εἰς τό θυσιαστήριον λέγει ὁ ἱερεύς μεγάλη φωνή σοφία ὀρθή».

³⁰³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὸν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 45 (κείμ. 60). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38.

³⁰⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 96 (κείμ. 61).

το υποστηρίζει λέγοντας πως έτσι δηλώνεται ότι το Ευαγγέλιο είναι η ορθή σοφία, η αληθινή και θεία, όχι όπως η δήθεν σοφία η ειδωλολατρική που οδηγούσε τους μαθητές της στην ανοησία³⁰⁵. Επιπλέον, σε άλλο σημείο του υπομνήματός του παραθέτει τις τρεις εκδοχές με τις οποίες αποδίδεται η εκφώνηση και τις καταγράφει παρενθετικά, «Ὁρθή, ὀρθοῖ, ὀρθοί», όπου ερμηνεύει ότι στη μία περίπτωση ο ιερέυς υπενθυμίζει να στεκόμαστε με φόβο Θεού δίχως οκνηρία. Έτσι προβάλλει την ὀρθία στάση την οποία οφείλουν οι πιστοί να έχουν στο Ναό. Η άλλη εξήγηση που παραθέτει είναι ότι οφείλουμε να έχουμε ὀρθία και σε εγρήγορση την διάνοιά μας και να σηκώσουμε την προσοχή μας από τα γήινα στα ανώτερα για την κατανόηση του Ευαγγελίου³⁰⁶. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επιγράφει την εκφώνηση ως· «Σοφία! ὀρθοί»³⁰⁷.

Οι πιστοί στην είσοδο του Ευαγγελίου απαντάμε με την ψαλμώδηση του· «Δεῦτε προσκυνήσωμεν καί προσπέσωμεν Χριστῷ...». Ο Ιωάννης Ναθαναήλ ερμηνεύει αυτόν τον εισοδικό ύμνο λέγοντας, ότι οφείλουμε να προσκυνήσουμε και να γονατίσουμε μπροστά στον Χριστό όπως οι τρεις Μάγοι με τα δώρα, όταν ήλθε ο Χριστός στον κόσμο για εμάς τους ανθρώπους και επειδή ήλθε για να μας σώσει, συμπληρώνουμε τον ύμνο με το· «Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ...»³⁰⁸. Ο Μελέτιος Συρίγος αναφέρει ότι στην Είσοδο του Ευαγγελίου ο λαός ψάλλει το· «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» για να δείξει ότι ως εθνικός λαός, δηλαδή πρώην ειδωλολατρικός, δεχθήκαμε το Ευαγγέλιο με χαρά³⁰⁹. Οἱ Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς κινούνται στο ύφος του Μελετίου λέγοντας ότι ο λαός ψάλλει με χαρά το· «Δεῦτε προσκυνήσωμεν». Προσθέτουν όμως την πληροφορία ότι κατά

³⁰⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 47.

³⁰⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 54-55: «Ὅτι ἐτοῦτο τὸ, ὀρθή, γράφεται, καὶ ἐξηγεῖται, Τριῶν λογίων, (Ὁρθή, ὀρθοῖ, ὀρθοί.) καθὼς ἐδῶ, φαίνεται θεωρεῖται».

³⁰⁷ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 120.

³⁰⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 96.

³⁰⁹ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 40.

την ψαλμώδηση αυτή, σε παλαιότερο καιρό οι πιστοί γονάτιζαν έως το έδαφος³¹⁰. Ο Νικόλαος Βούλγαρις εξηγεί ότι, ο ύμνος αυτός της προσκύνησης ψάλλεται σύμφωνα με τα αγιογραφικά χωρία που αναφέρουν ότι όταν εισάγει ο Θεός τον Υιό του στον κόσμο θα τον προσκυνήσουν όλοι οι Άγγελοι και όλη η γη θα προσκυνήσει και θα ψάλλει δοξολογία στον Ύψιστο³¹¹. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι, αφού με το Ευαγγέλιο φανερώθηκε ο Χριστός, εμείς για να τον υποδεχθούμε με χαρά και με όλη την καρδιά μας, ψάλλουμε τον ύμνο που δείχνει ότι απονέμουμε με ευλάβεια την αρμόζουσα δέηση στον Θεό, το «*Δεῦτε προσκυνήσωμεν...*»³¹². Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι με αυτό το άσμα, όσοι εισέρχονται στο Ιερό Βήμα, αλλά και όσοι έξω από το Ιερό Βήμα στέκονται, προετοιμάζονται ώστε να προσφέρουν με ευλάβεια την λατρεία στον Θεό, που μας αποκάλυψε τις ευαγγελικές αλήθειες. Όταν λειτουργεί αρχιερέως, τότε ψάλλεται αυτό το άσμα επίσημα από όλους του λειτουργούς³¹³.

Για την είσοδο του αρχιερέως στο Ιερό Βήμα οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι τελείται για να δηλώσει το γεγονός της ανάβασης του Κυρίου προς τον Θεό Πατέρα, όταν πλέον ολοκλήρωσε την διδασκαλία του Ευαγγελίου στον κόσμο, σύμφωνα με τα λόγια που είπε ο Ίδιος ο Κύριος προς τον Πατέρα, ότι ολοκλήρωσε το έργο που Του δόθηκε και πορεύεται προς τον Πατέρα. Γι' αυτό μετά την Είσοδο, ο αρχιερέως εισέρχεται στο Ιερό Βήμα. Επειδή αυτή η ανάβαση στο Ιερό Βήμα δηλώνει την Ανάληψη του Κυρίου, τότε που ο Κύριος σήκωσε τα χέρια του και ευλόγησε τους Μαθητές, γι' αυτό και ο αρχιερέως ευλογεί πρώτα τον λαό και κατόπιν εισέρχεται στο Άγιο Βήμα. Στο σημείο αυτό, οι υπομνηματιστές διασώζουν την πληροφορία, ότι κατά την είσοδο

³¹⁰ Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41: «ἐν τῷ παλαιῷ καιρῷ πάντες ἐπροσκύνουν ἕως ἐδάφους». – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 38: «Καί πρότερον ἐν τῷ παλαιῷ καιρῷ ἐπροσκύνουν πάντες ἄχρι ἐδάφους».

³¹¹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 93.

³¹² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 48.

³¹³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 120.

αυτή, ο αρχιερέυς προσκυνεί τις Ιερές Εικόνες για να δείξει ότι με την Ενανθρώπηση του Χριστού επετεύχθη η καταλαγή και η αγάπη με τον Θεό. Η είσοδος του αρχιερέως επιπλέον δηλώνει ότι ο Χριστός εισήλθε στον ουρανό και εμφάνισε ενώπιον του Θεού την ανθρωπότητα, σύμφωνα με τον απόστολο Παύλο³¹⁴. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι στην είσοδο ψάλλεται και η ευφημία του αρχιερέα, εννοώντας το «*εἰς πολλά ἔτη Δέσποτα*», το οποίο ψάλλεται ως αντάλλαγμα για την ευλογία που δίνει ο αρχιερέυς πριν την είσοδό του στο Άγιο Βήμα³¹⁵. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι η είσοδος του αρχιερέως στο Ιερό Βήμα δηλώνει την άνοδο του Χριστού προς τον Πατέρα όταν ολοκλήρωσε το κήρυγμα του Ευαγγελίου, δηλαδή το έργο που είχε δώσει ο Πατέρας στον Υιό και είπε ο Υιός ότι πηγαίνει προς τον Πατέρα. Γι' αυτό ο αρχιερέυς ευλογεί τον λαό πριν εισέλθει στο Άγιο Βήμα, για να δηλώσει την ευλογία που έδωσε ο Χριστός στους Αποστόλους όταν γινόταν η Ανάληψή Του στο όρος των Ελαιών. Ο Καισάριος διασώζει την πρακτική να προσκυνεί ο αρχιερέυς τις Άγιες Εικόνες εισερχόμενος στο Ιερό Βήμα για να δείξει την συμφιλίωση του Θεού με τους ανθρώπους μέσω του Κυρίου Ιησού Χριστού³¹⁶.

4. Ο Τρισάγιος Ύμνος.

Μεταξύ Εισόδου του Ευαγγελίου και Τρισαγίου Ύμνου παρεμβάλλονται τα Απολυτικά και το Κοντάκιο. Αρχικά η εισόδευση του Ευαγγελίου γινόταν με την ψαλμώδηση του Τρισαγίου Ύμνου. Οι ερμηνευτές της μεταβυζαντινής περιόδου, παρόλο που ήδη έχουν εισαχθεί στην Θεία Λειτουργία τα Απολυτικά, εν τούτοις δεν κάνουν ιδιαίτερη μνεία σε αυτά. Μόνο ο Καισάριος Δαπόντε επισημαίνει ότι στο σημείο αυτό, αφού με την Είσοδο

³¹⁴ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 46. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 42-43. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 40.

³¹⁵ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 93.

³¹⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 55-56.

του Ευαγγελίου φάνηκε ο Χριστός και ολοκληρώθηκαν οι προσδοκίες των Προφητών, αρχίζουν τα γεγονότα της Καινής Διαθήκης με το να εγκωμιάζονται (εννοείται με τα Απολυτικά) η Θεοτόκος, οι Άγιοι και τα γεγονότα της ζωής του Χριστού, ακόμη και το γεγονός ή το πρόσωπο το οποίο εορτάζει ο Ναός³¹⁷.

Σύμφωνα με τους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, ο Τρισάγιος Ύμνος συνδέεται με την είσοδο του αρχιερέως στο Ιερό Βήμα. Ο αρχιερέυς δηλώνει τον Χριστό, γι' αυτό εισέρχεται στο Ιερό Βήμα όπως ο Χριστός εισήλθε στον ουρανό και εκεί του δόθηκε από τον Πατέρα η εξουσία και η τιμή και η δόξα την οποία είχε και πριν την ενανθρώπιση. Τότε οι Άγγελοι Τον ύμνησαν και Τον προσκύνησαν με τον Τρισάγιο Ύμνο, γι' αυτό και όταν ο αρχιερέυς εισέλθει στο Ιερό Βήμα, το Οποίο δηλώνει τον ουρανό, ακολουθεί η ψαλμώδηση του Τρισαγίου Ύμνου³¹⁸.

Οι ερμηνευτές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι ο Τρισάγιος Ύμνος προέρχεται από την Παλαιά Διαθήκη και είναι σύνθεση των λόγων του οράματος του προφήτου Ησαΐα που είδε τα Σεραφείμ να υμνούν τον Θεό με το τρισάγιο «Άγιος, Άγιος, Άγιος» και των λέξεων του 41^{ου} ψαλμού του προφήτου Δαβίδ όπου προσφωνεί τον Θεό ως τον Θεό, τον Ισχυρό, τον Ζώντα. Από αυτή την φράση του ψαλμού προέρχονται, το «Θεός», το «Ίσχυρός» και το «Άθάνατος». Επιπλέον οι ερμηνευτές εξηγούν ότι, οι πιστοί χρησιμοποιούμε τον ύμνο των Αγγέλων για να δηλώσουμε ότι μαζί με τους Αγγέλους υμνούμε τον Θεό και για να δείξουμε ότι είμαστε μία Εκκλησία των Αγγέλων και των ανθρώπων, οπότε οφείλουμε να αναπέμπουμε σε συμφωνία την ίδια υμνωδία³¹⁹.

³¹⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 48.

³¹⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 46-47. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 43. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 40-41.

³¹⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 47 (κείμ. 62). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 43. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 41.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις εξηγεί ότι, ο Τρισάγιος Ύμνος ψάλλεται επειδή το μυστήριο της Αγίας Τριάδος φανερώθηκε από τον καιρό του κηρύγματος του Προδρόμου και Βαπτιστού, στην Βάπτιστη του Χριστού, που άκουσε τον Πατέρα να μαρτυρεί τον Χριστό ως Υιό Του αγαπητό και είδε το Άγιον Πνεύμα να κατεβαίνει και να μένει στον Χριστό³²⁰. Σημειώνει ακόμη ότι η Εκκλησία έλαβε τον ύμνο αυτό από τον ουρανό, εννοώντας ότι είναι ύμνος που ακούσθηκε από τους Αγγέλους. Συμπληρώνει ότι τον ίδιο ύμνο, όπως τον έχει διατυπώσει η Ορθόδοξη Εκκλησία, τον ψάλλει στην ελληνική γλώσσα και η δυτική Εκκλησία την Αγία και Μεγάλη Παρασκευή³²¹.

Ο Καισάριος Δαπόντε συνδέει την ψαλμώδηση του Τρισαγίου Ύμνου με την ολοκλήρωση της έλευσης του Ευαγγελίου λέγοντας ότι ο Τρισάγιος Ύμνος είναι ύμνος στον Τριαδικό Θεό και τον ψάλλουμε αμέσως μετά την Είσοδο του Ευαγγελίου για να δείξουμε ότι αφού ολοκληρώθηκαν οι προφητείες και ήρθε ο Χριστός, μας δίδαξε με την παρουσία Του το μυστήριο της Αγίας Τριάδος³²². Για τον Τρισάγιο Ύμνο αναφέρει ότι είναι ύμνος Αγγελικός, τον οποίο ψάλλουν οι Άγγελοι από πριν την Σάρκωση του Λόγου, όπως είδε σε όραμα ο προφήτης Ησαΐας, όπου τον έψαλλαν λέγοντες το «Άγιος». Οι όροι «Θεός», «Ίσχυρός» και «Άθάνατος» προέρχονται από τους ψαλμούς. Οι πιστοί συμψάλλουμε τον Αγγελικό αυτό ύμνο με τους Αγγέλους για να δείξουμε ότι εμείς οι άνθρωποι είμαστε μία Εκκλησία με τους Αγγέλους. Γι' αυτό ο ύμνος ψάλλεται και από τους ψάλτες στον κυρίως Ναό και από τους συλλειτουργούντες στο Ιερό Βήμα, για να δηλωθεί ότι ψάλλεται και στον ουρανό και στην γη³²³.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι το «έλέησον ἡμᾶς» του Τρισαγίου Ύμνου, αφορά όλους τους παρευρισκομένους στην Θεία Λειτουργία, τους πιστούς, αλλά και τους μετανοού-

³²⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 97.

³²¹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 145-146 (κείμεν. 63).

³²² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 48-49.

³²³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 56-57.

ντες και τους κατηχουμένους οι οποίοι βρίσκονταν παρόντες στην Θεία Λειτουργία εκείνη την στιγμή³²⁴.

Ο αρχιερέυς την ώρα του Τρισαγίου Ύμνου, επάνω στο Ευαγγέλιο ευλογεί τα Δικηροτρίκηρα και με αυτά ευλογεί τον λαό. Ο Μελέτιος Συρίγος παραθέτει μια σπάνια πληροφορία για την τελετουργική χρήση των Δικηροτρικήρων. Αναφέρει ότι, ο αρχιερέυς κρατά ένα Τρικέριο (και όχι δύο, Τρικέριο και Δικέριο), στο οποίο αρχικά είναι αναμμένα μόνο τα δύο κεριά από τα τρία, για να δηλώσει έτσι τις δύο φύσεις του Χριστού. Στη συνέχεια και συγκεκριμένα στο «*Δύναμις*», ανάβει και το τρίτο κεριό στο Τρικέριο για να δηλώσει ότι το Ευαγγέλιο μας διδάσκει να δοξάζουμε τον Χριστό μαζί με τον Πατέρα και το Άγιον Πνεύμα, αφού ο Χριστός μας δίδαξε και μας αποκάλυψε τον Τριαδικό Θεό³²⁵. Οι δύο υπομνηματιστές Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν την ύπαρξη δύο κηροπηγίων, του Δικερίου και του Τρικερίου λέγοντας ότι ο αρχιερέυς κρατεί τα Δικηροτρίκηρα επάνω στο Ευαγγέλιο, το μεν Δικέριο όταν ψάλλεται ο Τρισάγιος Ύμνος, το δε Τρικέριο στο «*Δύναμις*»³²⁶. Μετά την ευλογία των Δικηροτρικήρων, ο αρχιερέυς βγαίνει στην Ωραία Πύλη και ευλογεί τον λαό μεταδίδοντας τις Θείες Δωρεές από τις Τρεις Υποστάσεις της Αγίας Τριάδος. Οι Θεόφιλος και Νεόφυτος προσθέτουν την εκφώνηση του αρχιερέως κατά την ευλογία με τα Δικηροτρίκηρα, το «*Κύριε, Κύριε επίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ...*». Αυτή η ευλογία δίδεται για να δηλωθεί ότι ο Κύριος που βρίσκεται στους ουρανούς, είναι ο Ιησούς ο Οποῖος ανέβηκε στο ύψος του ουρανού, αφού πρωτύτερα αιχμαλώτισε τον θάνατο με τον Σταυρό και έδωσε θέση στους ανθρώπους και δώρισε τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος. Η δέηση λοιπόν αυτή απευθύνεται στον Κύριο να επιβλέψει τους πιστούς

³²⁴ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 121-122.

³²⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 47 (κείμ. 64).

³²⁶ Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 43. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 41.

από τον ουρανό³²⁷. Ο Καισάριος Δαπόντε ακολουθεί την πρακτική του Μελετίου Συρίγου, λέγοντας ότι, ο αρχιερέυς κρατά επάνω στο Ευαγγέλιο το Τρικέριο με αναμμένα αρχικά μόνο τα δύο κεριά, για να δηλώσει ότι ο Τρισάγιος Ύμνος αναπέμπεται στο Πρόσωπο του Χριστού και τα δύο κεριά δηλώνουν τις δύο Φύσεις του Χριστού, της Θεότητας και της Ανθρωπότητας. Στο «Δύναμις» ανάβει και το τρίτο κεριό για να φανερώσει ότι ο Χριστός μας δίδαξε το Μυστήριο της Αγίας Τριάδος. Στη συνέχεια ο αρχιερέυς ευλογεί με το Τρικέριο για να μεταδώσει στον λαό τις Θείες Δωρεές της Αγίας Τριάδος³²⁸. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει τον συμβολισμό των Δικηροτρικήρων στην Μικρή Είσοδο. Το Δικέριο σημαίνει τις δύο Φύσεις του Χριστού στη μία Υπόσταση. Το Τρικέριο σημαίνει τον Τριαδικό Θεό και το ενιαίο της Θεότητας³²⁹.

Την ώρα της ψαλμώδησης του Τρισαγίου Ύμνου, ο αρχιερέυς ανέρχεται στο Σύνθρονο. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ ο αρχιερέυς αποτυπώνει τον Χριστό³³⁰ και το Σύνθρονο όπου κάθεται ο αρχιερέυς δηλώνει την ύψωση του Χριστού πάνω από κάθε αρχή και εξουσία μαζί με την σάρκα που έλαβε. Τα σκαλοπάτια του Συνθρόνου δηλώνουν τις ουράνιες βαθμίδες των Αγγελικών Ταγμάτων τα οποία μιμούμαστε οι άνθρωποι³³¹. Σύμφωνα με τους υπομνηματιστές Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, ο αρχιερέυς όταν καθίσει στο Σύνθρονο, βγάζει το Ωμοφόριο και το αποθέτει για να δείξει έτσι ότι όταν ανέβηκε στον ουρανό, ο Πατήρ έδωσε Θρόνο στον Υιόν Του να καθίσει στα δεξιά Του, δίδοντάς Του εξουσία, επειδή πρόσφερε τον άνθρωπο που ως πρόβατο είχε στον ώμο Του. Η εξουσία αυτή είχε προφητευθεί από τον προφήτη Δαβίδ. Ο

³²⁷ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 47.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 43. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 41-42.

³²⁸ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 75-58.

³²⁹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 94.

³³⁰ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 26.

³³¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 33-34.

αρχιερέως όταν καθίσει στο Σύνθρονο εικονίζει την προσφορά του ανθρώπου από τον Υιό στον Πατέρα, γι' αυτό ο αρχιερέως αποθέτει το Ωμοφόριο το οποίο δηλώνει τον άνθρωπο που έφερε ο Χριστός στους ώμους Του και λαμβάνει θέση στον Θρόνο του Συνθρόνου³³². Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι η ανάβαση του αρχιερέως στο Σύνθρονο δηλώνει την ανάβαση του Χριστού στον Θρόνο του Θεού, όπου εκάθισε στα δεξιά του Πατρός, όπως είχε προφητεύσει ο προφήτης Δαβίδ. Τότε βγάζει το Ωμοφόριο για να εικονίσει ότι, όταν ο Χριστός ανέβηκε στον ουρανό έφερε στον Θεό το απολωλός πρόβατο που είχε σηκώσει στους ώμους Του, δηλαδή τον άνθρωπο³³³.

Στη συνέχεια ψάλλεται η φήμη του αρχιερέως. Στην παλαιότερη πράξη ψαλλόταν και η φήμη των βασιλέων. Για την ψαλμώδηση της φήμης, οι υπομνηματιστές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι, όταν λέγεται η φήμη των βασιλέων, τότε στέκεται ο Πατριάρχης προσευχόμενος. Όταν λέγεται η φήμη του Πατριάρχου ή άλλου αρχιερέως, τότε ο Πατριάρχης ή ο αρχιερέως είναι καθήμενος και οι υπόλοιποι στέκονται σε σχήμα προσευχής. Ο Μελέτιος και ο Θεόφιλος αναφέρουν ότι η φήμη λέγεται τρεις φορές από τους λειτουργούς του Ιερού Βήματος και τρεις φορές από τους ψάλτες. Ο Νεόφυτος, ο οποίος διασώζει νεότερη πρακτική, διαφοροποιείται λέγοντας ότι η φήμη λέγεται μία φορά από τους λειτουργούς στο Ιερό Βήμα και τρεις φορές από τους ψάλτες³³⁴.

³³² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 47-48*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 43-44. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 42.

³³³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 58-59.

³³⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 48* (κείμ. 65). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 44: «τήν δέ φήμην λέγουσι, τρεῖς φοραῖς ἔνδον τοῦ Βήματος, καί τρεῖς οἱ ψάλλται ἔξω». – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 42: «τήν δέ, φήμην λέγουσιν ἅπαξ ἔνδον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, καί ἔξω οἱ ψάλλται τρεῖς».

5. Τα Αναγνώσματα και τα Κατηχούμενα.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ τα αναγνώσματα σημαίνουν τον καιρό της δημόσιας δράσεως του Χριστού, τον καιρό που δίδασκε και θαυματουργούσε. Είναι ο καιρός μετά τα πρώτα χρόνια, ο «μετέπειτα καιρός» όπως τον αποκαλεί. Τα αναγνώσματα, παράλληλα με την διδασκαλία και την κατήχηση, έχουν και αγιαστικό σκοπό, αφού αγιάζονται εκείνοι που τα διαβάζουν³³⁵. Πρώτα αναγινώσκεται το αποστολικό ανάγνωσμα και έπειτα το ευαγγελικό. Η ανάγνωση του Ευαγγελίου έπεται του Αποστόλου διότι το Ευαγγέλιο είναι σημείο τελειότερης φανερώσεως, αφού είναι τα λεγόμενα από τον Κύριο, ενώ ο Απόστολος είναι τα λεγόμενα των Αποστόλων³³⁶. Ο Καισάριος Δαπόντε σημειώνει ότι οι αναγνώσεις των Ιερών Γραφών σημαίνουν τον καιρό της ζωής του Χριστού³³⁷. Ο Νεόφυτος Μεταξάς εξηγεί ότι προηγείται η ανάγνωση του Αποστόλου, αφού ο Χριστός όταν κήρυττε το Ευαγγέλιο, πρώτα συγκέντρωσε τους Αποστόλους και έπειτα τους έστειλε να κηρύξουν στον κόσμο. Γι' αυτόν τον λόγο διαβάζεται πρώτα ο Απόστολος³³⁸. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επισημαίνει ότι το παράγγελμα του διακόνου, το «πρόσχωμεν», εντείνει την προσοχή των παρευρισκομένων για την ανάγνωση των αποστολικών επιστολών³³⁹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι πρώτα αναγινώσκεται ο Απόστολος και ακολουθεί η ανάγνωση του Ευαγγελίου, αφού όταν ο Χριστός κήρυττε το Ευαγγέλιο, συνάθροιζε τους αποστόλους και τους έδωσε εντολή να πορευθούν σε όλο τον κόσμο για να κηρύξουν τον λόγο Του. Αφού λοιπόν ο κόσμος άκουσε πρώτα το κήρυγμα των Αποστόλων και έπειτα από το κήρυγμά τους έμαθε το

³³⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 97.

³³⁶ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 108.

³³⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 25.

³³⁸ Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39.

³³⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 122.

Ευαγγέλιο, γι' αυτόν τον λόγο προτάσσεται η ανάγνωση του Αποστόλου και ακολουθεί του Ευαγγελίου³⁴⁰. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι στο κήρυγμά Του, ο Χριστός, έλεγε στους Μαθητές Του να πηγαίνουν σε χωριά και τόπους να κηρύττουν κι εκείνοι το Ευαγγέλιο. Γι' αυτό αναγινώσκεται πρώτα το αποστολικό ανάγνωσμα. Λέγεται λοιπόν ο Απόστολος πριν το Ευαγγέλιο αφού έτσι προμηνύει το Ευαγγέλιο, ως κήρυκας που προμηνύει τον Κύριο³⁴¹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας παραπέμπει στον Ιερό Χρυσόστομο ο οποίος αναφέρει ότι έχει θεσπισθεί από τους Πατέρες να αναγινώσκονται περικοπές από το βιβλίο οι Πράξεις των Αποστόλων, από το Πάσχα έως την Πεντηκοστή. Οι Πράξεις των Αποστόλων και οι Επιστολές χωρίζονται σε τμήματα ώστε να είναι περικοπές αναγνωσμάτων³⁴².

Μεταξύ αποστολικού και ευαγγελικού αναγνώσματος ψάλλεται το «Αλληλούια» με στίχους από τους ψαλμούς. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ σχετικά με την ψαλμώδηση του Αλληλουαρίου αναφέρει ότι, για το Ευαγγέλιο λέμε την ψαλμωδία «Αλληλούια», το οποίο είναι λέξη της εβραϊκής γλώσσας και σημαίνει υμνείτε, δοξάζετε, επαινείτε, προσκυνείτε τον Κύριον. Συνδέεται με το Ευαγγέλιο για να δηλωθεί ότι ο Χριστός σημαίνεται με το Ευαγγέλιο το οποίο κρατούν εκείνοι που τον αναζητούν³⁴³. Οι Μελέτιος Συρίγος και Θεόφιλος Καμπανίας παρεμβάλλουν μεταξύ των δύο αναγνωσμάτων, δηλαδή κατά την ψαλμώδηση του Αλληλουαρίου, την προσφορά θυμιάματος, εξηγώντας ότι αυτό αναφέρεται στην Αγία Γραφή όπου λέγει ότι όταν διδάσκουμε τον λαό, αυτή η διδασκαλία είναι ευωδία Θεού, «Χριστοῦ εὐωδία ἐσμέν τῷ Θεῷ, διδάσκοντες τὸν λαόν αὐτοῦ»³⁴⁴. Ο

³⁴⁰ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39.

³⁴¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 49-51.

³⁴² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 123-124.

³⁴³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 107.

³⁴⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41.

Νεόφυτος Μεταξάς τοποθετεί την προσφορά θυμιάματος την ώρα της αναγνώσεως του Αποστόλου και το εξηγεί λέγοντας ότι η ανάγνωση, η διδασκαλία αυτή είναι ευωδία Θεού, γι' αυτό γίνεται θυμίαση την ώρα της αναγνώσεως³⁴⁵.

Ο Καισάριος Δαπόντε παραθέτει την ετυμολογία της λέξης «*Ἀλληλούϊα*». Εξηγεί ότι η κάθε συλλαβή προέρχεται από μια λέξη της εβραϊκής γλώσσας. Έτσι, το «*ΑΛ*-» σημαίνει την φανέρωση, το «*-ΗΛ*-» σημαίνει ο Θεός και το «*-ΟΥΙΑ*» σημαίνει τον αίνο, την δοξολογία. Συνεπώς το «*Ἀλληλούϊα*» σημαίνει «*Αινείτε τον φανερωθέντα Θεόν*». Προσθέτει στην ερμηνεία του ότι το «*ΑΛ*-» εκλαμβάνεται για τον Πατέρα, το «*-ΗΛ*-» για τον Υιό και Λόγο και το «*-ΟΥΙΑ*» για το Άγιον Πνεύμα. Αυτόν τον ύμνο τον άκουσαν οι Προφῆτες από τους Αγγέλους, γι' αυτό και ονομάζεται Αγγελικός. Την ώρα την ψαλμώδησης του Αλληλουαρίου, το θυμίαμα το οποίο προσφέρεται, συνδέεται με την ανάγνωση του Ευαγγελίου, αφού η διδασκαλία του Ευαγγελίου είναι ευωδία Χριστού³⁴⁶. Ο Νικόλαος Βούλγαρις ερμηνεύει την λέξη «*Ἀλληλούϊα*» και εξηγεί ότι το «*Αλ*» σημαίνει την φανέρωση, το «*Ηλ*» σημαίνει ο Θεός, το «*Ου*» σημαίνει αινείτε και το «*Ια*» σημαίνει τον Θεόν. Ψάλλεται, λοιπόν, το «*Ἀλληλούϊα*» μεταξύ του αποστολικού και ευαγγελικού αναγνώσματος, διότι έτσι δηλώνεται η φανέρωση του Θεού και Λόγου. Γι' αυτό ο χορός υμνεί δοξολογικά τον ερχόμενο Θεό που φανερώθηκε. Σύμφωνα με τον Νικόλαο, το θυμίαμα το οποίο προσφέρεται αυτή την ώρα δηλώνει την ευωδία του Αγίου Πνεύματος και συνδέεται με την διδαχή και την σοφία του Ευαγγελίου³⁴⁷.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις ερμηνεύοντας το «*Σοφία, ὀρθοί*», εξηγεί ότι την ώρα που μετέχουμε στην διδαχή του Ευαγγελίου, που είναι η αληθινή σοφία, πρέπει να ακούμε με ὀρθοί και σε

³⁴⁵ Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39.

³⁴⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 51: «*ΑΛ*, ἔρχεται θέλει νὰ πῇ, καὶ ἐφάνη, ἐξηγεῖται, *ΗΛ*, ὀνομάζεται ὁ Θεός, *ΟΥΙΑ* δὲ αἰνεῖται. *ΑΛ*, ὁ Πατὴρ λαμβάνεται, *ΗΛ*, ὁ υἱὸς καὶ λόγος, *ΟΥΙΑ*, ὁ Παράκλητος, ἐβραϊκὸς δὲ λόγος».

³⁴⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις* *Ιερά*, σ. 100: «*τὸ ΑΛ θέλει νὰ εἰπῇ, ἔρχεται, ἐφάνη. τὸ ΗΛ. ὁ Θεός. τὸ ΟΥ αἰνεῖτε, δοξάσατε τὸ Ια τὸν Θεόν*».

υψηλό επίπεδο τον νου. Ο λόγος του Ευαγγελίου είναι η Σοφία του Θεού, ο οποίος προειπώθηκε από τους Προφήτες και φανερώθηκε στο Ευαγγέλιο³⁴⁸. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι αυτή η παραινετική εκφώνηση γίνεται για να ακούσουν οι πιστοί την Σοφία του Αγίου Ευαγγελίου, έχοντας σε εγρήγορση την ψυχή και το σώμα, να προσέξουν ώστε με τα αυτιά τους να ακούσουν τη σωστή διδασκαλία και να στέκονται στα πόδια τους όρθιοι³⁴⁹.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας επισημαίνει ότι η φράση «*Εἰρήνη πᾶσι*» από τον ιερέα, ή τον αρχιερέα εάν λειτουργεί, είναι αυτό που είπε ο Σωτήρας μας Χριστός, ο Οποῖος πριν από τον Θάνατό Του και μετά την Ανάστασή Του στάθηκε μπροστά στους Μαθητές Του και τους δώρισε την δική Του ειρήνη. Αυτό το παράδειγμα παρέλαβαν να διατηρούν οι Απόστολοι και οι διάδοχοί Τους και πάντοτε η Εκκλησία, αυτήν την φράση χρησιμοποιεί για να δίνει την ευλογία του Θεού την οποία αποδέχονται οι πιστοί³⁵⁰. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφερόμενος γενικά στην ειρήνευση, εξηγεί ότι το «*Εἰρήνη πᾶσι*» το οποίο εκφωνείται συνεχώς στην Θεία Λειτουργία, σημαίνει ότι ο Θεός που είναι πολυέλαιος και εύσπλαχνος δέχεται τις ικεσίες μας³⁵¹.

Όταν συμμετέχει διάκονος, εκείνος απαγγέλει το Ευαγγέλιο από τον Άμβωνα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ, ο Άμβωνας φανερώνει το σχήμα της πέτρας του Μνήματος του Χριστού, την οποία μετακίνησε ο Άγγελος από την θύρα του Μνήματος και εκεί στάθηκε για να αναγγείλει στις μυροφόρες την Ανάσταση του Κυρίου. Γι' αυτό όταν οι λειτουργοί αναγινώσκουν το Ευαγγέλιο από τον Άμβωνα, αποτυπώνουν τους Αγγέλους που κηρύττουν την Ανάσταση του Χριστού από τον λίθο του Μνήματος³⁵². Η ανάγνωση του Ευαγγελίου είναι τελειότερη

³⁴⁸ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 100.

³⁴⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 125-126.

³⁵⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 122-123.

³⁵¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 15.

³⁵² Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 31 (κείμεν. 66).

φανέρωση, κατά την οποία ο Χριστός δίδασκε φανερά τους Αποστόλους και όλον τον λαό³⁵³. Ο Ναθαναήλ χαρακτηρίζει την διδασκαλία του Ευαγγελίου, το οποίο βρίσκεται επάνω στην Αγία Τράπεζα, ως πολύτιμα μαργαριτάρια³⁵⁴.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι επειδή ο Ίδιος ο Χριστός όταν δίδασκε το Ευαγγέλιο, συνάμα και θαυματουργούσε, γι' αυτό όταν διαβάζεται το Ευαγγέλιο, δηλώνει παράλληλα και την διδασκαλία του Κυρίου και τα θαύματα, αφού στις ευαγγελικές περικοπές παρουσιάζονται και τα δύο. Ο Μελέτιος το αποσαφηνίζει λέγοντας ότι το κείμενο του Ευαγγελίου περιέχει άλλοτε την διδαχή του Κυρίου και άλλοτε τα θαύματα. Επιπλέον οι υπομνηματιστές εξηγούν ότι, όταν το Ευαγγέλιο λέγεται από τον διάκονο δηλώνει τους αποστόλους, ενώ όταν διαβάζεται από τον ιερέα, τότε δηλώνει τον Χριστό³⁵⁵. Ο Καισάριος Δαπόντε ερμηνεύει την ώρα της ανάγνωσης του Ευαγγελίου με εσχατολογική προοπτική και την συνδέει με την κατάβαση του αρχιερέως από το Σύνθρονο. Εξηγεί ότι, η ανάγνωση του Ευαγγελίου σημαίνει την συντέλεια του κόσμου. Γι' αυτό ο αρχιερέως κατεβαίνει από το Σύνθρονο και κατόπιν γίνεται η αποχώρηση όσων δεν είναι άξιοι να συμμετάσχουν στην Θεία Λειτουργία. Αυτό συμβαίνει διότι όταν κηρυχθεί το Ευαγγέλιο στον κόσμο τότε θα έρθει ο Χριστός να κρίνει τον κόσμο. Η κατάβαση του αρχιερέως από το Σύνθρονο δηλώνει την Δευτέρα Έλευση του Χριστού για να κρίνει τον κόσμο. Η δε αποχώρηση των αναξίων από τον Ναό σημαίνει την Κρίση του Χριστού, η οποία θα γίνει με δόξα και

³⁵³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 108.

³⁵⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 21: «καί ἐπάνω αὐτῆς τά μαργαριτάρια, ἧγουν τά θεῖα παραγγέλματα τῆς διδασκαλίας τοῦ κυρίου».

³⁵⁵ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45*: «ἀναγινώσκεται τό Εὐαγγέλιον, ἥ ἀπό τόν διάκονον, ὅπου δηλοῖ τοὺς Ἀποστόλους, ἥ ἀπό τόν ιερέα, ὅπου δηλοῖ τόν Χριστόν». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 41. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 39.

εξουσία³⁵⁶. Επιπλέον αναφέρει ότι, όταν το Ευαγγέλιο αναγινώσκεται από τον διάκονο, δηλώνεται ότι λέγεται από τους Μαθητές του Χριστού. Όταν διαβάζεται από τον ιερέα εικονίζει ότι λέγεται από τον Ίδιο τον Χριστό. Και άλλοτε φανερώνεται η διδασκαλία του Χριστού, άλλοτε τα θαύματα³⁵⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι η ανάγνωση του Ευαγγελίου από τον Άμβωνα είναι η Ευαγγελική διδασκαλία η οποία προέρχεται από τον Θεό³⁵⁸. Μια λεπτομέρεια που επισημαίνει ο Νικόλαος Βούλγαρις για την ώρα της αναγνώσεως του Ευαγγελίου είναι η απόθεση του Ωμοφορίου από τον αρχιερέα, για να δηλώσει την ταπείνωση και την υπηρεσία την οποία προσφέρει ως δούλος του Θεού στον Χριστό, τον Οποίο ευαγγελίζεται η ανάγνωση του Ευαγγελίου³⁵⁹.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι η ανάπτυξη του κηρύγματος γινόταν με αφορμή το θέμα των αποστολικών επιστολών ή του Ευαγγελίου και το οποίο απευθυνόταν όχι μόνο στους πιστούς, αλλά και στους κατηχουμένους και στους ευρισκομένους εν μετανοία³⁶⁰. Γι' αυτό και αμέσως μετά, τα Αναγνώσματα συνδέονται με τις δεήσεις των πιστών και των κατηχουμένων. Οι τρεις υπομνηματιστές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς κάνουν επιγραμματική αναφορά στις δεήσεις των κατηχουμένων και των πιστών. Αναφέρουν απλώς ότι στο σημείο αυτό της Θείας Λειτουργίας ακολουθεί εκτενής προσευχή η οποία είναι κοινή για όλους τους Χριστιανούς και ξεχωριστή για τους κατηχουμένους. Ο Μελέτιος εξηγεί ότι οι κατηχούμενοι είναι εκείνοι οι οποίοι ακόμη δεν βαπτίσθηκαν, ενώ ο Θεόφιλος και ο Νεόφυτος εξη-

³⁵⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 15-16: «*Ἡ τοῦ Εὐαγγελίου δὲ ἀνάγνωσις σημαίνει, Τοῦ κόσμου τὴν συντέλειαν, καθολικὰ ἐμφαίνει*».

³⁵⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 51: «*Διὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἢ ἐκ τοῦ διακόνου, ὅπου δηλοῖ τοὺς μαθητάς Χριστοῦ τοῦ ὑψιθρόνου, ἢ διαβάζεται αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἱερέα, τὸν εἰκονίζοντα Χριστόν, κόσμον τὸν βασιλέα*».

³⁵⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 117.

³⁵⁹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 101.

³⁶⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 127.

γούν ότι οι κατηχούμενοι ήταν παλαιότερα πολλοί στον αριθμό (γι' αυτό προφανώς γινόταν ξεχωριστή δέηση για εκείνους) και είναι εκείνοι οι οποίοι έχουν πιστεύσει και διδάσκονται για την Πίστη, όμως ακόμη δεν έχουν βαπτισθεί και γι' αυτόν τον λόγο στέκονται μακριά από το Ιερό Βήμα³⁶¹. Ο Νικόλαος Βούλγαρις κάνει λόγο για την επανάληψη του αιτήματος της ειρήνης στις δεήσεις των πιστών. Αναφέρει ότι, όπως στο προοίμιο του πρώτου μέρους της Θείας Λειτουργίας προβάλλεται το αίτημα της ειρήνης με τα Ειρηνικά, έτσι και στο προοίμιο του δευτέρου μέρους, στις Δεήσεις των πιστών, πάλι ως αίτημα προέχει της ειρήνης³⁶². Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αποκαλεί την εκτενή αυτή δέηση «Διττή», διότι είναι επανάληψη της προηγούμενης δεήσεως, αφού μεγαλώνει την ανάγκη για ικεσία στον Θεό. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την πρακτική της τριπλής ψαλμώδησης του· «Κύριε, ἐλέησον» μετά από κάθε αίτημα της δεήσεως, όπως στις λιτανεύσεις, για τις οποίες μας πληροφορεί ότι και εκεί ψάλλεται τρεις φορές και όχι μία³⁶³.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ αναφέρει ότι την ώρα της Θείας Λειτουργίας όπου τελείται Θυσία δεν πρέπει να βρίσκονται όσοι δεν έχουν ακόμη βαπτισθεί, όσοι δεν έχουν δεχθεί την μύηση, οι αμύητοι, οι οποίοι ονομάζονται κατηχούμενοι, διότι αφού δεν έχουν δεχθεί ακόμη το Βάπτισμα, έχουν δεχθεί τον χριστιανισμό μόνο σε ότι αφορά την ακοή, την διδασκαλία³⁶⁴. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας υποστηρίζει ότι με τον όρο «κατηχούμενοι» εννοούνται όχι μόνο εκείνοι που οδηγούνται στο μυστήριο του Βαπτίσματος, αλλά και όσοι βρίσκονται σε διάρκεια μετανοίας, ή σε κάποιο επιτίμιο, ή κάποια άλλη εκκλησιαστική ποινή. Επιπλέον, μαζί με τους κατηχουμένους κατατάσσονται και όσοι δεν έχουν προετοιμαστεί να κοινωνήσουν. Ο Γαβριήλ τονίζει ότι με

³⁶¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 48.* – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 44. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 42.

³⁶² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 105.

³⁶³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 128.

³⁶⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 109.

την Εκτενή Δέηση των κατηχουμένων, τερματίζεται η παρουσία των κατηχουμένων στον Ναό και τους δίδεται η εντολή να εξέλθουν. Αυτό συμβαίνει διότι το τελευταίο μέρος της Θείας Λειτουργίας, μετά τα Κατηχούμενα δηλαδή, τελείται για εκείνους οι οποίοι πρόκειται να κοινωνήσουν με την Μετάληψη της Θείας Κοινωνίας. Γι' αυτό και το παράγγελμα να εξέλθουν, απευθύνεται όχι μόνο στους κατηχούμενους, αλλά και σε εκείνους που δεν θα κοινωνήσουν, ώστε να απέλθουν³⁶⁵.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις επισημαίνει την αναγκαιότητα να λέγονται τα Κατηχούμενα στη Θεία Λειτουργία. Υποστηρίζει ότι επειδή δεν υπάρχουν κατηχούμενοι όπως στα παλαιότερα χρόνια, όμως δεν είναι μάταιο να εκφωνούνται, αφού τα Κατηχούμενα εκτείνονται και στους πιστούς οι οποίοι παραβαίνουν τους όρους της Εκκλησίας, υπονοώντας ότι και εκείνοι που υποπίπτουν σε αμαρτήματα και δεν μπορούν να προσέλθουν στην Θεία Κοινωνία, κατατάσσονται στην τάξη των μετανοούντων που θεωρούνται περίπου ισόβαθμοι με τους κατηχούμενους έως την ολοκλήρωση της μετανοίας τους³⁶⁶. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας υποστηρίζει ότι οι ευχές υπέρ των κατηχουμένων, οι οποίοι πρόκειται να ενταχθούν στην Εκκλησία, αναφέρονται και σε εκείνους οι οποίοι κατηχούνται και σε άλλες Εκκλησίες³⁶⁷.

³⁶⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 129-130.

³⁶⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 105 (κείμ. 67).

³⁶⁷ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 130-131: «ἀναφέρονται καὶ πρὸς τοὺς ἐν ἐτέραις ἂν Ἐκκλησίαις ἔτι ὑπὸ κατηχήσει τυγχάνοντας».

Ε'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

1. Ο Χερουβικός Ύμνος.

Αμέσως μετά τις δεήσεις των κατηχουμένων, λέγονται οι δεήσεις των πιστών, ώστε να προετοιμαστούν οι πιστοί για το δεύτερο μέρος της Θείας Λειτουργίας και για την Θεία Κοινωνία. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας προσδιορίζει το σημείο τούτο της Θείας Λειτουργίας ως την αρχή του μέρους εκείνου που αφορά τους πιστούς οι οποίοι μετέχουν στην Θεία Κοινωνία. Γι' αυτό και ήδη το Αντιμήνσιο είναι απλωμένο και έτοιμο επάνω στην Αγία Τράπεζα. Ο Γαβριήλ στο σημείο αυτό, παρεμβάλλει στην διάταξή του, το κλείσιμο της Ωραίας Πύλης, επειδή το Θυσιαστήριο είναι τόπος ιερός στον οποίο, με τον Καθαγιασμό τελειοποιούνται τα Δώρα. Αυτό το μέρος της Θείας Λειτουργίας περιέχει δεήσεις οι οποίες προσφέρονται κοινά για όλο το πλήρωμα της Εκκλησίας, γι' αυτό θεωρεί σωστό να κλείνουν οι θύρες³⁶⁸.

Την ώρα της ψαλμώδησης του Χερουβικού Ύμνου, πρώτη κίνηση των λειτουργών είναι το ξεδίπλωμα και άπλωμα του Αντιμηνσίου ή Ειλητού επάνω στην Αγία Τράπεζα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ, το Ειλιτόν τοποθετείται διπλωμένο επάνω στην Αγία Τράπεζα για να αποτυπώνει το σουδάριο στον τάφο του Χριστού, το οποίο ήταν τυλιγμένο σε ένα τόπο. Το ίδιο Ειλητό απλώνεται επάνω από το Ευαγγέλιο για να είναι εμφανή τα μυστήρια τα οποία επιτελούνται (δεδομένου ότι την εποχή αυτή το Ειλητό και το Αντιμήνσιο φέρουν επάνω τις παραστάσεις της ζωής του Χριστού). Επιπλέον σημαίνει και το σεντόνι με το οποίο τύλιξαν το σώμα του Χριστού όταν Το κατέβασαν από τον Σταυρό³⁶⁹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν για το Αντιμήνσιο ότι απλώνεται την

³⁶⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 127-131.

³⁶⁹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 26 κ' 61.

ώρα που λέγεται η εκφώνηση των κατηχουμένων· «Ἵνα καὶ αὐτοὶ σύν ἡμῖν δοξάζωσιν...», αφού το Αντιμήνσιο σημαίνει τον Τάφο του Κυρίου, τον Οποῖο ἐφτιαξε ο Ιωσήφ αρχικά για δικό του, ὅμως Τον ἀφιέρωσε για την Ταφή του Κυρίου. Η σύνδεση του Αντιμηνσίου ως Τάφου του Κυρίου με την εκφώνηση των κατηχουμένων αιτιολογείται επακριβῶς μόνο ἀπὸ τον Μελέτιο, ο οποίος υποστηρίζει ὅτι ο Ιωσήφ ὅταν ἐφτιαξε τον Τάφο, ἦταν ἀκόμη κατηχούμενος καὶ ὄχι τέλειος μαθητής. Γι' αὐτόν τον λόγο, το Αντιμήνσιο ως Τάφος του Κυρίου ἀπλώνεται στην Αγία Τράπεζα την ὥρα των Κατηχουμένων³⁷⁰. Στο κείμενο της ἐρμηνείας τους, μετὰ την Μεγάλη Εἴσοδο, οἱ τρεῖς υπομνηματιστές ἐπαναλαμβάνουν ὅτι το Αντιμήνσιο δηλώνει τον Τάφο του Κυρίου καὶ προεκτείνουν την ἀποψή τους για την Αγία Τράπεζα σε μια, πρωτότυπης ἐρμηνείας ἀπόδοση, λέγοντας ὅτι η Αγία Τράπεζα που φέρει το Αντιμήνσιο δηλώνει τον κήπο, καὶ το Αντιμήνσιο το οποίο βρίσκεται στην Αγία Τράπεζα (ὡς κήπο), δηλώνει τον Τάφο³⁷¹. Οἱ δύο υπομνηματιστές Θεόφιλος Καμπανίας καὶ Νεόφυτος Μεταξάς παρεμβάλλουν παρενθετικά στο κείμενό τους την ἐρμηνεία του Ιωάννου Κύτρου για τον ὅρο «Αντιμήνσιο», ο οποίος υποστηρίζει ὅτι η λέξη εἶναι ρωμαϊκῆς προελεύσεως καὶ ἀνάλογα με τον τρόπο γραφῆς σημαίνει την τράπεζα ἢ το κἀνιστρο³⁷². Ἐάν η λέξη Αντιμήνσιο γραφεί με «η» («Αντιμήνσιο») προέρχεται ἀπὸ το «μήνσο» που σημαίνει την

³⁷⁰ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 48 (κείμεν. 68). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, σ. 44. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 42-43.

³⁷¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 40: «τὸ ἀντιμίνσιον δηλοῖ τὸν τάφον... ἢ δὲ ἁγία Τράπεζα τὸν κήπον». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, σ. 39. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 34.

³⁷² Ιωάννου του Κίτρου, *Αποκρίσεις πρὸς Κωνσταντῖνον Ἀρχιεπίσκοπον Δυρραχίου τον Καβάσιλαν*, στό: Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα των Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. Ε', σ. 413-415.

τράπεζα, εάν γραφεί με «ι» («Αντιμίνσιο») προέρχεται από τον «μίνσο» που σημαίνει το κάνιστρο³⁷³.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις, σχετικά με το Αντιμήνσιο και το άπλωμά του επάνω στην Αγία Τράπεζα αναφέρει ότι, πριν την Μεγάλη Είσοδο, ο ιερέυς ξεδιπλώνει επάνω στην Αγία Τράπεζα το Ειλητό ή Αντιμήνσιο για να αποθέσει επάνω σε αυτό τα Άγια, τα Οποία θα φέρει με την Μεγάλη Είσοδο. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι το Αντιμήνσιο αποκαλείται Θρόνος. Λέγεται και Ειλητό από το «είλίσσω», που σημαίνει τυλίγω και Αντιμήνσιο που σημαίνει ότι τοποθετείται αντί της «μήνης» που σημαίνει τράπεζα, επειδή είναι αγιασμένη Αγία Τράπεζα. Ονομάζεται και Καθιέρωσις, επειδή το Αντιμήνσιο είναι καθιερωμένη Αγία Τράπεζα από τον αρχιερέα. Για την ετυμολογία του όρου «Αντιμήνσιο» παραθέτει την γνώμη του Ιωάννου Κύτρους (όπως και οι Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς) ο οποίος υποστηρίζει ότι, εάν γραφεί με ιώτα «ι» («Αντιμίνσιο»), σημαίνει τον μίνσο, δηλαδή το πανέρι³⁷⁴. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι το Αντιμήνσιο, το οποίο σημαίνει το Τάφο του Κυρίου, απλώνεται όταν οι ιερείς εκφωνούν το «Ίνα καὶ αὐτοὶ σὺν ἡμῖν δοξάζουσιν», για να δείξουν ότι ο Ιωσήφ ως κατηχούμενος ακόμη, καθότι κρυφός μαθητής του Χριστού και όχι ολοκληρωμένος, αφιέρωσε στον Χριστό τον Τάφο τον οποίο αρχικά είχε ετοιμάσει για δικό του³⁷⁵. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει κι εκείνος την πρακτική να απλώνεται το Αντιμήνσιο στην εκφώνηση «Ίνα καὶ αὐτοὶ σὺν ἡμῖν», ώστε να είναι έτοιμο για την Λειτουργία των πιστών³⁷⁶.

³⁷³ Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 44: «ἡ λέξις αὐτὴ εἶναι ῥωμαϊκὴ, καὶ σημαίνει τράπεζαν ἢ κάνιστρον, ἃν σημειωθῇ μὲ ι καὶ ὄχι με η, κατὰ τὸν Ἰωάννην Κύτρους, ἢ γὰρ ἀπὸ τοῦ μήνσου, δηλοῖ τράπεζα, ἢ ἀπὸ τοῦ μίνσου, ὃ δηλοῖ κάνιστρον». – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 42-43: «ἡ λέξις αὐτὴ εἶναι ῥωμαϊκὴ, καὶ σημαίνει Τράπεζαν, ἢ Κάνιστρον, ἃν μὲ ι. σημειωθῇ, καὶ οὐχὶ με η. κατὰ τὸν Ἰωάννην Κύτρους, ἢ ἀπὸ τοῦ μήνσου, ὃ δηλοῖ Τράπεζα, ἢ ἀπὸ τοῦ μίνσου, ὅπερ σημαίνει Κάνιστρον».

³⁷⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις* Ιερά, σ. 103-104 (κείμ. 69).

³⁷⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 59-60 κ' 68.

³⁷⁶ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία* Ιερά, σ. 129-131.

Σχετικά με τον Χερουβικό Ύμνο, ο Ιωάννης Ναθαναήλ επισημαίνει ότι, ο ύμνος αυτός είναι ύμνος των Αγγέλων και ψάλλεται επειδή η Εκκλησία εικονίζει τον ουρανό και αποκαλείται επίγειος ουρανός. Με τη σειρά τους οι πιστοί οι οποίοι βρίσκονται μέσα στην Εκκλησία εικονίζουν του Αγγέλους που θα δορυφορήσουν τα Δώρα τα οποία αναμένονται να έρθουν από το Ιερό Βήμα για το Μυστήριο³⁷⁷. Ο Νικόλαος Βούλγαρις σημειώνει ότι, ο ύμνος που ψάλλεται την ώρα της Μεγάλης Εισόδου, το «Οἱ τὰ Χερουβίμ», ονομάζεται Χερουβικός Ύμνος³⁷⁸. Στη συνέχεια αναφέρει στην προσφορά του θυμιάματος την ώρα του Χερουβικού Ύμνου και το διακρίνει από εκείνο το οποίο προσφέρεται μετά την απόθεση των Δώρων. Εξηγεί ότι, το θυμιάμα πριν την Είσοδο δηλώνει τα αρώματα για τον ενταφιασμό του Χριστού από τον Ιωσήφ και το Νικόδημο, ενώ το θυμιάμα μετά την απόθεση, δηλώνει τα αρώματα των Μυροφόρων, τα οποία έφεραν μετά την ασφάλιση του λίθου του Μνήματος. Οι ευχές που ακολουθούν είναι στη διακριτική ευχέρεια του λειτουργού να λέγονται μυστικά. Μπορεί επιπλέον, οι λειτουργοί να προφέρουν τον 50ο ψαλμό ή τον Εξάψαλμο ή και άλλες ευχές, ή (όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νικόλαος) ότι τους φωτίσει ο Θεός να πουν³⁷⁹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι, ο αρχιερέυς θυμιάζει το Ιερό Βήμα εις ένδειξιν ευχαριστίας στον Θεό, λέγοντας τον 50^ο ψαλμό, «Ἐλέησόν με ὁ Θεός...», έως τον προ τελευταίο στίχο, αφού τον τελευταίο τον προφέρει μετά την απόθεση των Δώρων στην Αγία Τράπεζα και έτσι ολοκληρώνει τον ψαλμό. Επιπλέον, την ώρα του Χερουβικού Ύμνου ο αρχιερέυς δεν φέρει το κάλυμμα της κεφαλής, αλλά παραμένει ασκεπής μέχρι να δεχθεί τα Άγια³⁸⁰.

³⁷⁷ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 110.

³⁷⁸ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 146.

³⁷⁹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 112-113 (κείμεν. 70).

³⁸⁰ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 48: «λέγων τό, Ἐλέησόν με ὁ Θεός, ἕως τό, Ἀγάθυνον Κύριε, τό δέ ἐπίλοιπον τό λέγει μετά τήν ἀπόθεσιν τῶν θείων δώρων εἰς τήν ἁγίαν Τράπεζαν». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 44. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 43.

Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι την ώρα του Χερουβικού Ύμνου γίνεται πάλι ανάμνηση της Σταυρώσεως, αφού ο Χριστός βρίσκεται Εσταυρωμένος στην Πρόθεση η οποία δηλώνει τον Γολγοθά. Ο αρχιερέυς θυμιάζει το Ιερό Βήμα λέγοντας τον 50^ο ψαλμό έως τον προ τελευταίο στίχο, το «*Ἀγάθυνον*» και τον τελευταίο στίχο τον προφέρει μετά την απόθεση των Δώρων στην Αγία Τράπεζα³⁸¹.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας παραθέτει την πληροφορία ότι, όταν τελεί την Θεία Λειτουργία αρχιερέυς, τότε, την ώρα της ψαλμώδησης του Χερουβικού Ύμνου τελεί ο ίδιος και την Προσκομιδή³⁸². Επιπλέον παραθέτει τις παραλλαγές του Χερουβικού Ύμνου, λέγοντας ότι, το Μέγα Σάββατο ψάλλεται αντί Χερουβικού Ύμνου, το «*Σιγησάτο πᾶσα Σάρξ...*» και την Μεγάλη Πέμπτη το τροπάριο το σχετικό με τον Μυστικό Δείπνο, το «*Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*»³⁸³. Ο Νικόλαος Βούλγαρις σημειώνει ότι, ο ύμνος που ψάλλεται το Μέγα Σάββατο, το «*Σιγησάτω πᾶσα σάρξ*», ονομάζεται και αυτός Χερουβικός και υποστηρίζει ότι αυτός ο ύμνος ψαλλόταν παλαιότερα στην Θεία Λειτουργία³⁸⁴.

Ο Καισάριος Δαπόντε τοποθετεί τη νύψη των χειρών του αρχιερέως στον Χερουβικό Ύμνο μετά την θυμίαση και συνδέει τη νύψη αυτή με τον 50^ο ψαλμό, η οποία προετοιμάζει τον αρχιερέα για την καθαρότητα της ψυχής, την οποία οφείλουν να έχουν οι λειτουργοί για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας³⁸⁵. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την πρακτική να νίπτει ο αρχιερέυς τα χέρια του την ώρα του Χερουβικού Ύμνου, μια πρακτική η οποία προήλθε από παλαιό έθος, να πλένονται όσοι ετοιμάζονταν να κοινωνήσουν. Επιπλέον αναφέρει ότι παλαιό-

³⁸¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 61.

³⁸² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 139-140.

³⁸³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 132.

³⁸⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 146: «Ύμνος Χερουβικός ἔχουμεν νὰ ἐλέγετον καὶ αὐτὸ τὸ, Σιγησάτω πᾶσα σάρξ, ὅπου παλαιόθεν ἐψάλλετον εἰς τὴν Λειτουργίαν».

³⁸⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 61.

τερα, επειδή δεν επαρκούσαν οι κολυμβήθρες για την νίψη, εξ αιτίας του πλήθους του λαού, όσοι επρόκειτο να κοινωνήσουν ένιπταν τα χέρια και το πρόσωπο από το σκεύος που είχε νίψει τα χέρια του ο αρχιερέυς³⁸⁶.

2. Η Είσοδος των Δώρων.

Σκοπός της Μεγάλης Εισόδου, σύμφωνα με τον Καισάριο Δαπόντε, είναι να τελεσθεί η Θυσία στην Αγία Τράπεζα³⁸⁷. Η Είσοδος των Δώρων, η Μεγάλη Είσοδος προετοιμαζόταν με το άνοιγμα της Ωραίας Πύλης. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι την ώρα του Χερουβικού Ύμνου ανοίγεται η Ωραία Πύλη, διότι πρόκειται να μεταφερθούν τα προσκομισθέντα Δώρα στην Αγία Τράπεζα. Τα Δώρα έχουν ήδη προετοιμαστεί στην Πρόθεση και με την Μεγάλη Είσοδο κομίζονται στο Θυσιαστήριο, στην Αγία Τράπεζα. Αυτή η πρακτική προήλθε από παλαιότερες εποχές, όπου η Πρόθεση βρισκόταν σε διαφορετικό χώρο από το Ιερό Βήμα. Εκείνη την εποχή η μεταφορά των Δώρων από την Πρόθεση στην Αγία Τράπεζα γινόταν με πομπή ενώπιον του λαού. Έτσι επικράτησε και μεταγενέστερα η ίδια πρακτική, να περιέρχονται τα Δώρα μέσα στον κυρίως Ναό ενώπιον των πιστών³⁸⁸. Επιπλέον ονομάζει την Είσοδο των Δώρων ως Μεγάλη Είσοδο, διότι η είσοδος αυτή είναι η αρχή της τελεσιουργίας για την Κοινωνία του παναχράντου Μυστηρίου³⁸⁹.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο εισοδεύονται τα Δώρα, λέγοντας ότι ο ιερέυς εξέρχεται από το Άγιο Βήμα και Τα φέρνει στο Θυσιαστήριο, αφού περπατά στο Ναό ανάμεσα στον λαό αργά και σιγά. Την Είσοδο των Δώρων

³⁸⁶ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 133 (κείμεν. 71).

³⁸⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 26.

³⁸⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 132-133.

³⁸⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 117 «Είσοδος Μεγάλη διὰ τοῦτο καλεῖται, ὡς ἀρχή τις οὕσα τῆς πρὸς κοινωνίαν τοῦ παναχράντου Μυστηρίου, τελετουργίας».

συντροφεύουν λαμπάδες και θυμιατό³⁹⁰. Οἱ Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, στην περιγραφή τους για τη Μεγάλη Είσοδο αναφέρουν ὅτι ἡ Εἴσοδος αὐτή τελείται ἀπὸ τὸν ιερέα καὶ τὸν διάκονο, οἱ ὁποῖοι δηλώνουν τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸν Νικόδημο, τοὺς ἐνταφιαστὲς τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἀρχιερεὺς ὅταν λειτουργεῖ, δὲν εἰσοδεύει με τὰ Ἅγια, διότι ἐκεῖνος εἶναι εἰς τύπον Χριστοῦ, γι' αὐτὸ τὰ δίνει στὸν ιερέα καὶ στὸν διάκονο νὰ τὰ εἰσοδεύσουν. Στὴ Μεγάλη Εἴσοδο, τὰ Δώρα τὰ συνοδεύουν λαμπάδες οἱ ὁποῖες, ἄλλες προηγούνται καὶ ἄλλες ἔπονται³⁹¹.

Ὁ Καισάριος Δαπόντε ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς δὲν εἰσοδεύει τὰ Ἅγια, ἀφοῦ σημαίνει ὅτι εἶναι ὁ Χριστός, ἀλλὰ τὰ δίνει στὸν ιερέα καὶ στὸν διάκονο, οἱ ὁποῖοι δηλώνουν τὸν Νικόδημο καὶ τὸν Ἰωσήφ καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐνταφιαστὲς δὲν ἐνταφίασαν τὸν Χριστό στὸν τόπο πού ἐγίνε ἡ Σταύρωση, δηλαδή στὸν Γολγοθά, ἀλλὰ Τὸν μετέφεραν καὶ Τὸν ἐνταφίασαν στὸν κήπο ὅπου βρισκόταν τὸ Μνημεῖο, γι' αὐτὸ οἱ λειτουργοὶ εἰσοδεύουν τὰ Δώρα ἀπὸ τὴν Πρόθεση στὴν Ἀγία Τράπεζα σαν ἀπὸ τὸν Γολγοθά στὸν Τάφο. Τὰ Δώρα συνοδεύονται ἀπὸ λαμπάδες οἱ ὁποῖες, ἄλλες προηγούνται καὶ ἄλλες ἀκολουθοῦν καὶ δηλώνουν τοὺς Προφῆτες καὶ τοὺς Αποστόλους ἀντίστοιχα³⁹². Στὴν περιγραφή τῆς πομπῆς τῆς Μεγάλῃς Εἰσόδου, ὁ Γαβριήλ Νοβογραδίας ἀναφέρει ὅτι τὰ Δώρα τὰ λιτανεύουν οἱ λειτουργοὶ φέρνοντάς Τα ἐπάνω στὴν κεφαλὴ τοὺς καὶ τὰ περιφέρουν στὸ Ναό³⁹³.

Για τὸν συμβολισμό τῆς Μεγάλῃς Εἰσόδου, ὁ Ἰωάννης Ναθαναήλ υποστηρίζει ὅτι σημαίνει τὴν πορεία τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Βηθανία στὴν Ἱερουσαλήμ, μετὰ πού ἀνέστησε τὸν Λάζαρο, καθισμένος ἐπάνω στὸ γαῖδουράκι, ὅπου ὁ λαὸς τὸν

³⁹⁰ Ἰωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 111.

³⁹¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 48-49. – Θεόφιλος Καμπανίας, Ταμείον Ὁρθοδοξίας, σ. 44-45. – Νεόφυτος Μεταξάς, Εγχειρίδιον, σ. 43.*

³⁹² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 61-62.

³⁹³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ἱερά*, σ. 134.

υποδέχεται με βάρια και κλαδιά και η οποία είναι η τελευταία εμφάνιση του Χριστού, αφού μετά ακολουθεί το Πάθος. Παράλληλα καταθέτει και την άποψη άλλων διδασκάλων, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η Μεγάλη Είσοδος δηλώνει το κατέβασμα του Σώματος του Χριστού από τον Σταυρό, το Οποίο έλαβαν ο Ιωσήφ και ο Νικόδημος και το μετέφεραν στο Μνημείο όπου Το ενταφίασαν, γι' αυτό η Αγία Τράπεζα αποτυπώνει τον Τάφο του Χριστού³⁹⁴.

Οι υπομνηματιστές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, επισημαίνουν ότι η Μεγάλη Είσοδος τελείται εις ανάμνησιν του ενταφιασμού του Κυρίου. Κατά τους υπομνηματιστές, εκείνη την ώρα η Πρόθεση δηλώνει τον Γολγοθά όπου βρίσκεται ο Χριστός Εσταυρωμένος. Και επειδή τον Χριστό δεν Τον έθαψαν στον ίδιο τόπο που Τον είχαν σταυρώσει, αλλά Τον μετέφεραν σε κήπο όπου βρισκόταν ο Τάφος, γι' αυτό φεύγει ο λειτουργός από την Πρόθεση, ως να μεταφέρει τον Χριστό από τον Γολγοθά στον Τάφο, δηλαδή από την Πρόθεση και μέσω του κυρίως Ναού στην Αγία Τράπεζα. Ο Αέρας και τα καλύμματα, στο σημείο αυτό της Θείας Λειτουργίας ερμηνεύονται σε συνάρτηση με τον συμβολισμό της Μεγάλης Εισόδου ως μεταφοράς του Χριστού στον Τάφο. Για τον λόγο αυτό, ο Αέρας ερμηνεύεται ως το σεντόνι με το οποίο τύλιξαν το σώμα του Χριστού και τα καλύμματα δηλώνουν το σουδάριο με το οποίο ενετύλιξαν το Κεφάλι και τα υπόλοιπα σπάργανα και σάβανα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό. Το θυμίαμα δηλώνει τα αρώματα με τα οποία άλειψαν το Σώμα του Χριστού. Οι λαμπάδες που συνοδεύουν τα Δώρα σημαίνουν τους Προφήτες και τους Αποστόλους. Οι λαμπάδες που προηγούνται των Δώρων σημαίνουν τους Προφήτες οι οποίοι προηγήθηκαν χρονικά του Χριστού και οι λαμπάδες που ακολουθούν τα Δώρα σημαίνουν του Αποστόλους που ακολούθησαν τον Χριστό³⁹⁵.

³⁹⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 111-112.

³⁹⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 48-49 (κειμ. 72). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 44. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 43.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις παραθέτει δύο εκδοχές για τον συμβολισμό της Μεγάλης Είσοδου. Η μία εκδοχή θέλει την Μεγάλη Είσοδο να σημαίνει την μεταφορά του Σώματος του Χριστού από τον Γολγοθά στο Μνημείο για τον ενταφιασμό από τον Ιωσήφ και τον Νικόδημο και η δεύτερη εκδοχή θέλει να δηλώνει την πορεία του Χριστού από την Βηθανία στα Ιεροσόλυμα. Ο Νικόλαος φαίνεται να υποστηρίζει την πρώτη εκδοχή, την οποία και ερμηνεύει λέγοντας ότι αυτός ο συμβολισμός του ενταφιασμού του Χριστού είναι ο λόγος όπου η Αγία Τράπεζα αποτυπώνει τον Τάφο του Χριστού και η Πρόθεση τον Γολγοθά. Σημειώνει ότι γι' αυτόν τον λόγο, όταν αποτίθενται τα Δώρα στην Αγία Τράπεζα, ο ιερέας προφέρει το τροπάριο το οποίο περιγράφει την Ταφή του Χριστού, λέγοντας ότι ο Ιωσήφ όταν έλαβε το Σώμα του Ιησού από τον Σταυρό, το τύλιξε σε καθαρό σεντόνι και το κήδευσε σε καινούριο Μνημείο³⁹⁶. Γι' αυτό και το θυμίαμα το οποίο προσφέρεται μετά την απόθεση δηλώνει τα αρώματα τα οποία κόμισαν οι Μυροφόρες³⁹⁷. Ο Καισάριος Δαπόντε υποστηρίζει ότι η Μεγάλη Είσοδος σημαίνει την ανάδειξη και φανέρωση του Σωτήρος, την μεγάλη και φρικτή φανέρωση³⁹⁸. Σε άλλο σημείο του υπομνήματός του αναφέρει ότι η Μεγάλη Είσοδος σημαίνει την είσοδο του Χριστού στην Ιερουσαλήμ όπου εισήλθε εποχούμενος και Τον υποδέχθηκε ο λαός μετά βαΐων και κλάδων. Επιπλέον δηλώνει και την Δευτέρα Παρουσία όπου ο Χριστός θα έλθει ως Κριτής με θαυμαστή δόξα³⁹⁹.

Οι ερμηνευτές κάνουν λόγο και για την μνημόνευση, την οποία εκφωνούν οι λειτουργοί την ώρα της Μεγάλης Είσοδου.

³⁹⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 107 (κείμενο 73).

³⁹⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 113.

³⁹⁸ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 26.

³⁹⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 63: «Σημαίνει δὲ ἡ εἴσοδος τῶν Δώρων τῶν τιμίων, Καὶ τὴν εἰς Ἱερουσαλήμ Χριστοῦ μετὰ βαΐων, Ὅποτεν ἐποχούμενος, μῆκε μὲ παρρῆσιαν, Καὶ μὲ τοῦ ὄχλου τὴν λαμπρὰν ἐκείνην συντροφίαν. Σημαίνει δὲ καὶ τὴν φρικτὴν δευτέραν παρουσίαν, Ἐν ἣ κριτὴς ἐλεύσεται μὲ δόξαν θαυμασίαν».

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας περιγράφοντας την περιφορά των Δώρων, επισημαίνει ότι όταν ο ιερέυς και ο διάκονος περιέρχονται τον Ναό για να μεταφέρουν τα Δώρα στο Θυσιαστήριο για να αγιασθούν, τότε μνημονεύουν τον βασιλέα και την βασιλική οικογένεια, την Σύνοδο, τον τοπικό αρχιερέα και όλους τους χριστιανούς. Για την μνημόνευση αυτή, ο Γαβριήλ εξηγεί ότι υπήρχε έθιμο να μνημονεύονται τα ονόματα των προσφερόντων τα Δώρα και των ευεργετών. Επειδή όμως υπήρξε πλήθος ονομάτων και για οικονομία χρόνου, σε μεταγενέστερη εποχή επικράτησε να γίνεται γενική μνημόνευση και η μνημόνευση του κάθε ονόματος ξεχωριστά μεταφέρθηκε να γίνεται την ώρα της Προσκομιδής. Στη Μεγάλη Είσοδο παρέμεινε να μνημονεύεται μόνο ο βασιλιάς ως κηδεμόνας της Εκκλησίας και υπερασπιστής της Ορθοδόξου Πίστεως, η Ιερά Σύνοδος και ο αρχιερέας, επειδή έχουν την ευθύνη της τηρήσεως των εκκλησιαστικών θεσπισμάτων και διατάξεων. Οι παρευρισκόμενοι χριστιανοί μνημονεύονται γενικά⁴⁰⁰.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς δεν αναφέρουν μνημόνευση ονομάτων, παραθέτουν όμως την μνημόνευση η οποία εκφωνείται κατά την περιφορά της Μεγάλης Εισόδου και η οποία είναι η επίκληση του ληστή επάνω στον Σταυρό. Σύμφωνα με τον Μελέτιο, επειδή η Μεγάλη Είσοδος είναι ανάμνηση του Εσταυρωμένου Χριστού που οδεύει στον ενταφιασμό, γι' αυτό ο λειτουργός ενθυμούμενος τον ληστή που ζήτησε από τον Χριστό να τον θυμηθεί στην Βασιλεία του, λέγοντας «*Μνήσθητί μου, Κύριε, όταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου*», προσεύχεται λέγοντας εκφώνως την μνημόνευση «*Μνησθείη πάντων ὑμῶν Κύριος ὁ Θεός ἐν τῇ Βασιλείᾳ αὐτοῦ*»⁴⁰¹. Σύμφωνα με τους Θεόφιλο και Νεόφυτο, ο λειτουργός εκφωνεί

⁴⁰⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 134-136 (κείμ. 74).

⁴⁰¹ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 48-49*: «ἐνθυμούμενος τοῦ Ληστοῦ ὁποῦ ὀλίγον πρότερον ἤθελεν εἰπῆ τό, “Μνήσθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου” παρακαλεῖ διὰ τὸν λαόν ὅλον τὸν περιεστῶτα λέγων, *Μνησθείη πάντων ὑμῶν Κύριος ὁ Θεός ἐν τῇ Βασιλείᾳ αὐτοῦ*».

«*Μνησθείη Κύριος ὁ Θεός πάντων ὑμῶν*» καὶ *τά ἐξῆς*»⁴⁰². Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι ο ιερέυς που εισοδεύει τα δώρα ενθυμείται τον ληστή στον Σταυρό που ζήτησε από τον Χριστό να τον θυμηθεί στην Βασιλεία Του, γι' αυτό και ο ιερέυς παρακαλεί για τον λαό να θυμηθεί ο Κύριος όλους μας στην Βασιλεία του. Το ίδιο εύχεται και ο λαός⁴⁰³.

Στους ερμηνευτές της μεταβυζαντινής περιόδου συναντάμε το ζήτημα του γονατίσματος ή της υπόκλισης την ώρα της Μεγάλης Εισόδου. Στο σημείο αυτό δεν υπάρχει διάκριση εάν το γονάτισμα γίνεται Κυριακή ή άλλη ημέρα. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ διευκρινίζει ότι το γονάτισμα της Θείας Λειτουργίας έχει άλλη έννοια από εκείνο της Προηγιασμένης Θείας Λειτουργίας. Έτσι προτρέπει τους πιστούς να υποδέχονται τα Δώρα με το να σκύβουν με ευλάβεια και να παρακαλούν τον ιερέα να τους θυμηθεί στη μνημόνευση. Επισημαίνει ότι υπάρχουν κάποιοι πιστοί οι οποίοι γονατίζουν έως κάτω στο πάτωμα, όπως γίνεται στην είσοδο των δώρων της Προηγιασμένης Θείας Λειτουργίας. Ο Ναθαναήλ όμως εξηγεί ότι αυτό το γονάτισμα την ώρα της Μεγάλης Εισόδου δεν είναι η σωστή πρακτική, διότι αποδεικνύει ότι εκείνοι που εφαρμόζουν το γονάτισμα έως εδάφους δεν διακρίνουν την διαφορά της Θείας Λειτουργίας με την Προηγιασμένη, αφού στην Θεία Λειτουργία, τα Δώρα δεν έχουν ακόμη καθαγιασθεί, ενώ στην Προηγιασμένη είναι ήδη καθαγιασμένα και ήδη βρίσκεται εντός του Ποτηρίου και του Δισκαρίου το Σώμα και το Αίμα του Χριστού⁴⁰⁴.

Οι υπομνηματιστές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς παραθέτουν την πρακτική του λαού κατά την εισόδευση των Δώρων να γονατίζει, να προσκυνεί έως το έδαφος, με ευλάβεια και κατάνυξη. Εξηγούν όμως ότι το γονάτισμα αυτό συμβαίνει, όχι τόσο για τα εισοδευόμενα Άγια,

⁴⁰² Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 44-45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 43.

⁴⁰³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 62.

⁴⁰⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 111-112 (κείμ. 75).

αφού όπως ξεκαθαρίζουν, τα Δώρα δεν είναι ακόμη ολοκληρωμένα, δηλαδή δεν έχει έρθει ακόμη η ώρα της μεταβολής, αλλά το γονάτισμα αυτό γίνεται επειδή ο λαός ζητά συγχώρεση για τα Άγια Πάθη και τον Θάνατο, τα οποία έπαθε ο Χριστός για χάρη των αμαρτωλών. Ο Μελέτιος επιπλέον συνδέει το γονάτισμα αυτό της μετάνοιας με εκείνο του ληστού στον Σταυρό, αφού την ώρα της Μεγάλης Εισόδου, η μετάνοια που δηλώνει ο λαός είναι όμοια με εκείνη του ληστού⁴⁰⁵. Το ίδιο αναφέρει και ο Καισάριος Δαπόντε λέγοντας ότι ο λαός γονατίζει έως το έδαφος, όχι τόσο για την έλευση των Δώρων, αφού δεν είναι ακόμη ολοκληρωμένα, αλλά διότι ο κάθε ένας θυμάται τις αμαρτίες του και ζητάει συγχώρηση από τον Θεό⁴⁰⁶.

Η Μεγάλη Είσοδος ολοκληρώνεται με την απόθεση των Δώρων στο Θυσιαστήριο, στην Αγία Τράπεζα. Ο Ιωάννης Ναθανήλ εξηγεί ότι το Θυσιαστήριο είναι ο χώρος όπου συγχωρούνται οι αμαρτίες των ανθρώπων, αφού δηλώνει το Μνήμα στο οποίο έφερε ο Χριστός το Σώμα Του ως πρόβατο για θυσία και παράλληλα ως Αρχιερέυς πρόσφερε την θυσία δίχως αίμα για να μετέχουν οι πιστοί στην Αιώνια Ζωή. Επιπλέον εξηγεί ότι το Θυσιαστήριο είναι παράλληλα και Φάτνη και Τάφος του Κυρίου⁴⁰⁷.

Σύμφωνα με τους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, η ώρα της έλευσης των Δώρων στο Ιερό Βήμα και της απόθεσης στην Αγία Τράπεζα είναι ανάμνηση των γεγονότων της Ταφής⁴⁰⁸. Γι' αυτό και τα καλύμματα λαμβάνουν

⁴⁰⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 49 (κείμεν. 76). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 43-44.

⁴⁰⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 62.

⁴⁰⁷ Ιωάννης Ναθανήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 28-29 κ' 112.

⁴⁰⁸ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 49: «Ἐρχόμενον δὲ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ εἰς τὸ ἅγιον Βῆμα, μᾶς δίδει νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὰ τῆς Ταφῆς μυστήρια». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45: «Ἐρχόμενον δὲ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ βήματι, δίδει ἐνθύμησιν εἰς ἡμᾶς τῶν μυστηρίων τῆς Ταφῆς». – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 44: «Ἀφ' οὗ δ' ἔλθῃ τὸ Σῶμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ Βῆμα, δίδει ἐνθύμησιν τῶν Μυστηρίων τῆς ταφῆς».

θέση των καλυμμάτων εκείνων με τα οποία ενταφίασαν το Σώμα του Χριστού. Έτσι, τα μεν καλύμματα του Ποτηρίου και του Δισκαρίου μένουν επάνω στο Αντιμήνσιο για να δηλώνουν το σουδάριο το οποίο έμεινε στον Τάφο, ο δε Αέρας δηλώνει το σεντόνι με το οποίο ενετύλιξαν το Σώμα του Χριστού. Επιπλέον, ο Αέρας, σύμφωνα με τους τρεις υπομνηματιστές, είναι σημάδι του λίθου με τον οποίο έκλεισε ο Ιωσήφ τον Τάφο και το θυμιάμα, το οποίο προσφέρεται στην κάλυψη των Δώρων, δηλώνει τα αρώματα με τα οποία άλειψαν το Σώμα του Χριστού. Ο Αστερίσκος, ο οποίος δεν διπλώνεται στην απόθεση των Δώρων, αλλά παραμένει στο Δισκάριο, είναι σημάδι της σφραγίδας του Τάφου. Ο Μελέτιος συμπληρώνει ότι ο Αστερίσκος είναι η σφραγίδα που τέθηκε στο μνημείο από την κουστωδία. Οι Θεόφιλος και Νεόφυτος παρεμβάλλουν στο κείμενό τους ερμηνεία των όρων «ούάριον» και «σουδάριον», όπου εξηγούν ότι και οι δύο όροι σημαίνουν το μανδήλιο⁴⁰⁹. Ο Νικόλαος Βούλγαρις επισημαίνει ότι μετά την απόθεση των Δώρων, ο Αέρας με τον οποίον καλύπτονται τα Δώρα, δηλώνει στο σημείο αυτό της Θείας Λειτουργίας, τον λίθο με τον οποίο ασφαλίστηκε ο Τάφος του Χριστού⁴¹⁰.

Ο Καισάριος Δαπόντε περιγράφει τον συμβολισμό που λαμβάνουν τα λατρευτικά σκεύη μετά την απόθεση των Δώρων. Εξηγεί ότι το κάλυμμα του Ποτηρίου που τοποθετείται διπλωμένο επάνω στο Αντιμήνσιο δηλώνει την σινδόνα, το κάλυμμα του Δισκαρίου σημαίνει το σουδάριο με το οποίο ενετύλιξαν την κεφαλή του Κυρίου, ο Αέρας ο οποίος έως την Είσοδο των Δώρων δήλωνε την σινδόνα, στο σημείο αυτό λαμβάνει διαφορετική ερμηνεία και σημαίνει τον λίθο με τον οποίο σφράγισαν την θύρα του Μνημείου. Το θυμιάμα το οποίο προσφέρεται μετά την κάλυψη των Δώρων δηλώνει τα μύρα για τον εντα-

⁴⁰⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 49-50*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45: «Ουάριον, καί σουδάριον είναι ταυτοσήμαντα, δηλοῦσι μανδήλιον». – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 44: «Ουάριον καί Σουδάριον είναι ταυτοσήμαντα δηλοῦσι μανδήλιον».

⁴¹⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 113.

φιασμό. Ο Αστερίσκος δεν διπλώνεται, αλλά παραμένει επάνω στο Δισκάριο και δηλώνει την σφραγίδα με την οποία οι ασεβείς σφράγισαν το Μνήμα⁴¹¹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας παραθέτει την πρακτική, κατά την απόθεση των Δώρων να προφέρονται από τον ιερέα τροπάρια της ταφής⁴¹².

3. Η Αγία Αναφορά.

Οι υπομνηματιστές Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι μετά την Μεγάλη Είσοδο και την απόθεση των Δώρων, παράλληλα με την κάλυψη των Δώρων, γίνεται και το κλείσιμο της Ωραίας Πύλης, το κλείσιμο των βημοθύρων και του παραπέτασματος, για να δηλώσουν τα βημόθυρα την κρυφή κατάβαση του Χριστού στον άδη και το παραπέτασμα να δηλώσει την κουστωδία που φύλαξε τον Τάφο, για να μην έλθουν οι Μαθητές και κλέψουν τον Ιησού, όπως συμπληρώνει ο Μελέτιος. Οι επάνω θύρες, δηλαδή το καταπέτασμα ανοίγει πάλι με το Σύμβολο της Πίστεως για να δηλώσει το άνοιγμα του Τάφου, τον σεισμό και την φυγή των φυλάκων⁴¹³. Ο Καισάριος Δαπόντε τοποθετεί στο σημείο αυτό το κλείσιμο της Ωραίας Πύλης περιγράφοντας τα δύο καλύμματα, δηλαδή τα βημόθυρα και το παραπέτασμα, λέγοντας ότι κλείνονται και τα δύο, οι κάτω πύλες και οι επάνω, όπου οι κάτω, δηλαδή τα βημόθυρα σημαίνουν την κάθοδο του Χριστού στον άδη και η επάνω θύρα, το παραπέτασμα, σημαίνει την κουστωδία⁴¹⁴.

Για την πρακτική του ασπασμού δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά. Μόνο ο Καισάριος Δαπόντε και ο Γαβριήλ Νοβογραδίας

⁴¹¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 68-69.

⁴¹² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 137.

⁴¹³ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 49. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 44.

⁴¹⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 69.

κάνουν μνεία. Ο Καισάριος Δαπόντε βλέπει στον ασπασμό την ενότητα, την ομόνοια και την αγάπη, η οποία θα υπάρχει στους ουρανούς. Εξηγεί ότι αυτός ο ασπασμός γινόταν παλαιότερα, όμως έχει πάψει πλέον να συμβαίνει και έχει περιοριστεί μόνο στους ιερείς που συλλειτουργούν⁴¹⁵. Σε άλλο σημείο όπου εξηγεί το παράγγελμα του λειτουργού, εξαίρει την αγάπη, απαριθμεί τα οφέλη της αγάπης και την προβάλλει ως προϋπόθεση για την κοινή ομολογία Πίστεως και για την συμμετοχή στην Θεία Κοινωνία⁴¹⁶. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας, ερμηνεύοντας τον ασπασμό, λέει ότι η πράξη ήταν να ασπάζονται οι πιστοί με το φίλημα της ειρήνης. Επειδή σε μεταγενέστερες εποχές μειώθηκαν οι πιστοί οι οποίοι προσερχόταν στην Θεία Κοινωνία, γι' αυτό και μειώθηκε η πρακτική του ασπασμού και τελικώς καταργήθηκε⁴¹⁷.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφερόμενος στο παράγγελμα της Θείας Λειτουργίας, στο «*Τῶς θύρας, τῶς θύρας*», σημειώνει ότι στο σημείο αυτό της Θείας Λειτουργίας είχαν ήδη εξέλθει από το Ναό οι κατηχούμενοι και οι μετανοούντες και είχαν κλείσει οι πύλες, ώστε και εάν κανείς πιστός ήθελε να εισέλθει στο Ναό δεν επιτρεπόταν. Παρόμοια, δεν επιτρεπόταν και κάποιος πιστός να εξέλθει κατά την διάρκεια της Αγίας Αναφοράς. Την επιμέλεια της φύλαξης των θυρών είχαν οι διάκονοι και οι υποδιάκονοι. Οι διάκονοι στέκονταν στις θύρες των ανδρών και οι υποδιάκονοι στις θύρες των γυναικών⁴¹⁸. Ο Καισάριος Δαπόντε ερμηνεύει ως θύρες τις αισθήσεις, τα ὦτα, τα στόματα, το πνεύμα και εξηγεί ότι το παράγγελμα προτρέπει στο άνοιγμα των αισθήσεων για να εντείνουν την προσοχή στην αληθινή σοφία την οποία ομολογεί το Σύμβολο της Πίστεως⁴¹⁹. Για το παράγγελμα αυτό του διακόνου, ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι

⁴¹⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 17-18.

⁴¹⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 71-72.

⁴¹⁷ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 141.

⁴¹⁸ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 106-107.

⁴¹⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 73: «Τὰς θύρας τὰς αἰσθήσεις μας, θύρας τὰ στόματά μας, θύρας τὰ ὦτα μας αὐτὰ, ὅλα τὰ πνεύματά μας, ἀνοίγοντες, προσέχοντες εἰς ταύτην τὴν σοφίαν, Εἰς τὸ, Πιστεύω δηλαδή, εἰς τὴν ὁμολογίαν».

λέγεται διότι, επειδή οι κατηχούμενοι ως αμήνητοι στο μυστήριο και εκείνοι που βρίσκονται σε κατάσταση μετανοίας, αλλά και εκείνοι που δεν έχουν προετοιμαστεί για να μεταλάβουν των Αγίων Μυστηρίων, έχει θεσπισθεί να μην μένουν στην Εκκλησία και επιπλέον για την αποφυγή ταραχής από τους ειδωλολάτρες και απίστευτους, ο διάκονος έδινε εντολή στους θυρωρούς να μην βρίσκεται κανείς από τους προαναφερθέντες στο Ναό, αλλά με επείγουσα διαδικασία να βρεθούν εκτός του Ναού⁴²⁰.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί και το παράγγελμα: «*Ὑν Σοφία, πρόσχωμεν*» και υποστηρίζει ότι αυτό το παράγγελμα απευθύνεται σε εκείνους που έχουν μείνει μέσα στον Ιερό Ναό, να εντείνουν την προσοχή τους στο Σύμβολο της Πίστεως (το οποίο πρόκειται να αναγνωσθεί) και στις ευαγγελικές αλήθειες. Επειδή έχουν εξέλθει οι κατηχούμενοι από τον Ιερό Ναό και έχουν παραμείνει όσοι είναι έτοιμοι να κοινωνήσουν, γι' αυτό αφαιρείται το κάλυμμα που ήταν σκεπασμένα τα Άγια και ανοίγει η Ωραία Πύλη για να καταστούν οι πιστοί μέτοχοι της τελέσεως. Επειδή όμως αργότερα επετράπη να παρευρίσκονται στην Θεία Λειτουργία και όσοι δεν ήταν έτοιμοι να κοινωνήσουν, για τον λόγο αυτόν αφαιρείται μόνο το κάλυμμα των Δώρων, σύμφωνα με την παλαιότερη διάταξη, όμως η Ωραία Πύλη δεν ανοίγει, αλλά παραμένει κλειστή⁴²¹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι το Σύμβολο της Πίστεως λέγεται από τον λαό και συνδέεται άμεσα με την Θεία Λειτουργία διότι αναφέρει τα γεγονότα της επίγειας ζωής του Χριστού, τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας για την σωτηρία του ανθρώπου, τα γεγονότα τα οποία επιτελούνται και των οποίων γίνεται ανάμνηση στην Θεία Λειτουργία⁴²². Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την

⁴²⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 141-142.

⁴²¹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 142-143.

⁴²² Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 50. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 45.

πρακτική να λέγεται το Σύμβολο της Πίστεως από όλους του πιστούς οι οποίοι παρευρίσκονται στην Θεία Λειτουργία. Το Σύμβολο της Πίστεως εκφωνείται από τους ψάλτες με εντονότερη φωνή και οι πιστοί με σιγανή φωνή δίνουν την συγκατάθεση της ομολογίας τους. Υποστηρίζει επιπλέον ότι η ανάγνωση του Συμβόλου της Πίστεως στην Θεία Λειτουργία θεσπίσθηκε τον 5^ο αιώνα από τον Πάπα Ρώμης Λέοντα τον Α'. Παράλληλα, ο Γαβριήλ διασώζει την πρακτική των κατηχουμένων, οι οποίοι επρόκειτο σύντομα να βαπτισθούν, των «προς το φώτισμα ευτρεπιζομένων» ή «φωτιζομένων», να μαθαίνουν το Σύμβολο της Πίστεως και να το απαγγέλουν στον επίσκοπο την πέμπτη ημέρα, ή την Μεγάλη Παρασκευή για εκείνους οι οποίοι επρόκειτο να βαπτισθούν το Πάσχα, διότι αυτή την ημέρα η κατήχηση γινόταν από τον επίσκοπο. Την πρακτική να αναγινώσκεται το Σύμβολο της Πίστεως στη Θεία Λειτουργία, ο Γαβριήλ την αποδίδει στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο⁴²³.

Όταν ο διάκονος εκφωνεί «*Τάς θύρας, τάς θύρας*», οι ιερείς σείουν τον Αέρα επάνω από τα Δώρα. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι αυτό το σείσιμο δηλώνει τον σεισμό που έγινε στον Τάφο για να ανοίξει ο λίθος και να φανερωθεί η Ανάσταση. Όταν λειτουργεί αρχιερέυς, δεν σείει εκείνος τον Αέρα, αλλά σκύβει κάτω από τον σειόμενο Αέρα τον οποίο κρατούν οι ιερείς, για να δείξει ο αρχιερέυς ότι έχει συνταφεί με τον Χριστό, για να αναστηθεί μαζί με τον Χριστό. Ο Μελέτιος συμπληρώνει επιπλέον ότι ο Αέρας περνάει επάνω από την κεφαλή του αρχιερέως⁴²⁴.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις παραθέτει τις εκδοχές για τον συμβολισμό του Αέρα. Αναφέρει ότι η ύψωση του Αέρα δηλώνει το ύψος των δογμάτων της Ορθοδόξου Πίστεως τα οποία διατυπώνονται στο Σύμβολο της Πίστεως. Το σείσιμο δηλώνει ότι με

⁴²³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 145-148 (κείμεν. 77).

⁴²⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 50. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 44.

φόβο ακούμε και τηρούμε τα δόγματα. Ο Αέρας όταν σείεται, δηλώνει τον μεγάλο σεισμό που έγινε για το άνοιγμα του Μνημείου του Χριστού μετά την Ανάσταση και την μετακίνηση του λίθου με τον οποίο είχε σφραγιστεί το Μνήμα. Μια άλλη εκδοχή, διαφορετική από τις άλλες και που σπάνια συναντάται, είναι ότι το σείσιμο δηλώνει την εκτροπή και πτώση των ανυπάκουων δυνάμεων, έως ότου σταμάτησε την πτώση ο Αρχάγγελος Μιχαήλ με το «Στῶμεν καλῶς», το οποίο εκφωνείται αμέσως μετά το Σύμβολο της Πίστεως⁴²⁵.

Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι, όταν ο διάκονος αναγγείλει το παράγγελμα «*Τάς θύρας, τας θύρας*», τότε οι ιερείς σηκώνουν στα χέρια τους τον Αέρα και τον σείουν, ενώ ο αρχιερέυς σκύβει κάτω από τον σειόμενο Αέρα. Αυτό το σείσιμο δηλώνει τον σεισμό που έγινε κατά την Ανάσταση, όπου άνοιξε ο Τάφος και έφυγαν οι φύλακες για να δηλωθεί η Ανάσταση του Χριστού. Η πρακτική να σκύβει ο αρχιερέυς κάτω από τον Αέρα δηλώνει ότι ο αρχιερέυς συνθάπτεται μαζί με τον Χριστό για να συναναστηθεί μαζί Του. Παράλληλα, για να δηλωθεί το άνοιγμα του Μνημείου, ανοίγουν και οι επάνω θύρες της Ωραίας Πύλης, δηλαδή το παραπέτασμα⁴²⁶.

Σύμφωνα με τον Γαβριήλ Νοβογραδίας, η κίνηση των ριπιδίων, δηλαδή των καλυμμάτων επάνω από τα Δώρα τελείται από τον διάκονο, για να απομακρύνει τυχών ζώυφια τα οποία θα μπορούσαν να καθίσουν στα Δώρα. Συνεπώς η ρίπιση των δώρων είναι έργο του διακόνου. Όμως, επειδή εκείνη την ώρα ο διάκονος στέκεται στον Άμβωνα (ίσως στο σημείο αυτό να εννοεί τον Σολέα), γι' αυτό η ρίπιση γίνεται από τον ιερέα. Εάν όμως υπάρχουν και άλλοι διάκονοι οι οποίοι βρίσκονται εντός του Ιερού Βήματος, τότε οι διάκονοι αναλαμβάνουν την ρίπιση. Εάν λειτουργεί αρχιερέυς, ούτε εκείνος τελεί την ρίπιση, αφού η κίνηση αυτή ανήκει στην αποστολή των διακόνων⁴²⁷. Ο Γαβριήλ

⁴²⁵ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 135-136 (κείμ. 78).

⁴²⁶ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 72-73.

⁴²⁷ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 138 κ' 143-145 (κείμ. 79).

Νοβογραδίας παραπέμπει στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο για το «*Στῶμεν καλῶς· στῶμεν μετὰ φόβου*», το οποίο αναφέρεται στον ο οποίος σύρεται από λογισμούς και τον οποίο νου οφείλουμε να τον ορθώσουμε και ὀρθία να παραστήσουμε την ψυχή μας ενώπιον του Θεού⁴²⁸.

Σχετικά με την ψαλμώδηση του Αγγελικού Επινίκιου Ὑμνου, οἱ Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς την συνδέουν με την ἄρση ἀπὸ το Δισκάριο και δίπλωση του Αστερίσκου. Στο σημεῖο αὐτό που ψάλλεται ο Αγγελικός Ὑμνος, αἱρεται και ο Αστερίσκος που δηλώνει την σφραγίδα του Τάφου, αφοῦ οἱ Ἄγγελοι διακόνησαν και φανέρωσαν την Ἀνάστασι⁴²⁹.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις κατονομάζει τον Ὑμνο «Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ» ως Επινίκιο Ὑμνο, διακρίνοντάς τον ἀπὸ τους ἄλλους Αγγελικούς Ὑμνους. Εξηγεί ὅτι υπάρχουν τέσσερις ὕμνοι τους οποίους χρησιμοποιεῖ η Εκκλησία στην Θεία Λειτουργία και εἶναι ὕμνοι που αποδίδονται στους Ἀγγέλους. Εἶναι ο Αγγελικός Ὑμνος, ο Τρισάγιος, ο Χερουβικός και ο Επινίκιος. Ἀν και ο κάθε ἕνας ὕμνος θα μπορούσε να ονομαστεῖ και με τις τέσσερις αὐτές ονομασίες, ἔλαβε ὁμως μια συγκεκριμένη ονομασία για να μπορεῖ να διακριθεῖ και να προσδιορισθεῖ. Ο Επινίκιος Ὑμνος ο οποίος ψάλλεται στο σημεῖο αὐτό της Θείας Λειτουργίας ονομάζεται Επινίκιος ἐπειδὴ δοξάζεται ο Θεός ως Κυρίαρχος των Ουρανίων Στρατευμάτων, τον οποίο ὕμνο ἄκουσε ο προφήτης Ησαΐας να ψάλλουν οἱ Ουράνιες Αγγελικές Δυνάμεις ενώπιον του Θρόνου του Θεοῦ. Τον Αγγελικό Ὑμνο αὐτόν τον συνέδεσε η Εκκλησία με τον ἄλλο Επινίκιο Ὑμνο που ἔψαλλαν οἱ ἄνθρωποι στην εἴσοδο του Χριστοῦ στα Ἱεροσόλυμα κρατώντας τα βαῖα για να φανεί ὅτι η σύνθεση αὐτῆ των

⁴²⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ἱερά*, σ. 148.

⁴²⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 50: «*Ἡ δὲ σφραγὶς ὅπου ἐδήλον ὁ ἀστερίσκος τότε σηκώνεται, ὅταν ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος ᾄδεται, τό, Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, ἐπειδὴ οἱ λευκοφανεῖς ἄγγελοι ταῦτα πάντα ἐξυπηρέτησαν*». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, σ. 45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 45.

ύμνων, του αγγελικού και των ανθρώπων, δηλώνει ότι ο Χριστός κατέστησε την Εκκλησία ίδια για τους Αγγέλους και τους ανθρώπους. Η εκφώνηση η οποία προηγείται της ψαλμώδησης του Επινίκιου Ύμνου περιέχει εκφράσεις, οι οποίες αποδίδονται στα τέσσερα ζώα τα οποία είδε ο προφήτης Ιεζεκιήλ (με τα οποία συμβολίζονται οι τέσσερεις Ευαγγελιστές). Το «ἄδοντα» αποδίδεται στον αετό, το «βοῶντα» στο βόδι, το «κεκραγόντα» στο λιοντάρι και το «λέγοντα» στον άνθρωπο⁴³⁰.

Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι ο Αγγελικός Ύμνος που ψάλλει όλος ο λαός δηλώνει την μέλλουσα συνύπαρξη με τους Αγγέλους όπου μαζί θα δοξολογούμε τον Θεό. Τότε αίρεται ο Αστερίσκος ο οποίος συμβολίζει την σφραγίδα του Τάφου, αφού την ώρα του Αγγελικού Ύμνου δηλώνεται η παρουσία των Αγγέλων για να κηρύξουν την Ανάσταση. Για τον Επινίκιο Ύμνο εξηγεί ότι, αφού ο ιερέυς έχει ήδη αναγνώσει την ευχή της Αγίας Αναφοράς, εκφωνεί την προτροπή να ψάλλει ο λαός τον Ύμνο για να γίνουν όλοι οι πιστοί κοινωνοί της υμνωδίας, ίσοι με τους Αγγέλους και να δηλωθεί η ενότητα με τους Αγγέλους. Ενώπιον της Αγίας Τριάδος, οι πιστοί παραστεκόμεθα την ώρα της Θείας Λειτουργίας μαζί με τους Αγγέλους και εκφωνούμε τον Αγγελικό Ύμνο⁴³¹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι ο ύμνος αυτός είναι ο Αγγελικός Ύμνος, τον οποίο οφείλουμε και εμείς οι άνθρωποι να ψάλλουμε στον Θεό, όπως τον ψάλλουν και οι Άγγελοι, αφού μας λύτρωσε από την αιχμαλωσία της αμαρτίας⁴³². Στη συνέχεια ο Γαβριήλ αναφέρει ότι ο διάκονος υψώνει το Δισκάριο και το Ποτήριο και εκφωνεί «Τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν...»⁴³³.

Για την ώρα του Καθαγιασμού των Δώρων, οι ερμηνευτές είναι κάπως πιο συνοπτικοί. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθανάηλ, ο Άρτος της Θείας Λειτουργίας πληρούται με την ουσία

⁴³⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 145-147 (κείμεν. 80).

⁴³¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 18, 73 κ' 81.

⁴³² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 154.

⁴³³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 158-159.

της Θεότητας, είναι το Ίδιο το πανάγιο Σώμα του Χριστού το οποίο υπέμεινε τα Πάθη στην πραγματικότητα και αναστήθηκε και αναλήφθηκε και κάθισε στα δεξιά του Θεού Πατρός. Με αυτήν την τέλεση συμβαίνει ολόκληρη και τέλεια η φανέρωση του Μυστηρίου⁴³⁴. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αποκαλούν την ώρα του Καθαγιασμού ως τον Αγιασμό των Αγίων Δώρων⁴³⁵. Ο Νικόλαος Βούλγαρις για τον ύμνο που ψάλλεται την ώρα του Καθαγιασμού, το «Σὲ ὑμνοῦμεν», παραθέτει την παλαιότερη πατερική διδασκαλία και εξηγεί ότι περιέχει τριαδολογικό νόημα. Το «Σὲ ὑμνοῦμεν» αναφέρεται στον Θεό Πατέρα, το «Σὲ εὐλογοῦμεν» στον Υιό και Λόγο και το «Σοὶ εὐχαριστοῦμεν» στο Άγιον Πνεύμα⁴³⁶. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι ο Άρτος που αγιάσθηκε στη Θεία Λειτουργία την ώρα του Καθαγιασμού δεν είναι πλέον τύπος και εικόνα του Σώματος του Χριστού, αλλά είναι το ίδιο το ζωηφόρο Σώμα του Δεσπότη Χριστού, το οποίο μαρτύρησε και σταυρώθηκε, που συνελήφθη και γεννήθηκε από την Θεοτόκο, που αναστήθηκε και αναλήφθηκε στους ουρανούς. Και ο οίνος είναι το ίδιο το Αίμα το οποίο έρευσε από την Πλευρά του Χριστού⁴³⁷.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας, για τον Καθαγιασμό αναφέρει ότι η Θεία Λειτουργία στην οποία ο Θεός παραθέτει τα Δώρα Του, δεν επιτελείται με την δύναμη του ιερέως, αφού ο ιερέας απλώς ανοίγει το στόμα του και προφέρει τα λόγια της Θείας Λειτουργίας. Τα υπόλοιπα τα επιτελεί ο Θεός. Ο Άρτος, έστω και εάν προσφερθεί από τον ελάχιστο λειτουργό, είναι ο ίδιος τον οποίο προσέφερε ο Χριστός και τον οποίο δεν τον αγιάζουν

⁴³⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 19 κ' 197 (κείμε. 81).

⁴³⁵ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 50. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 4.

⁴³⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 39: «Σὲ ὑμνοῦμεν τὸν Θεόν, καὶ Πατέρα. Σὲ εὐλογοῦμεν τὸν Υἱόν, καὶ Λόγον. Σοὶ εὐχαριστοῦμεν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, Τριάς ἐν μονάδι, καὶ μονὰς ἐν Τριάδι».

⁴³⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 84-85 (κείμε. 82).

οι άνθρωποι, αλλά ο Θεός⁴³⁸. Επιπλέον παραθέτει την προσθήκη, να λέγεται μυστικώς από τους λειτουργούς την ώρα του Καθαγιασμού το τροπάριο της ακολουθίας της Τρίτης Ώρας, το «Κύριε ὁ τὸ Πανάγιόν Σου Πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς Ἀποστόλοις καταπέμψας, τοῦτο ἀγαθὲ μὴ ἀντανέλης ἀφ' ἡμῶν, ἀλλ' ἐγκαίνισον ἡμῖν δεομένοις Σου»⁴³⁹ και διασώζει την πρακτική, να κτυπά η καμπάνα την ώρα του Καθαγιασμού ώστε όχι μόνο όσοι είναι στον Ναό, αλλά και όσοι βρίσκονται σε άλλες ασχολίες εκτός Ναού να βρίσκουν ευκαιρία να προσεύχονται την ώρα του Καθαγιασμού⁴⁴⁰.

Αμέσως μετά τον Καθαγιασμό των Δώρων ακολουθούν τα Δίπτυχα, δηλαδή η μνημόνευση των ονομάτων. Ο Νικόλαος Βούλγαρις εξηγεί ότι τα Δίπτυχα ήταν δύο σανίδες ενωμένες, όπως εκείνες που βλέπουμε στην εικονογραφία να κρατά ο Θεόπτης Μωυσής, στις οποίες αναγράφονταν τα ονόματα των Ορθοδόξων Χριστιανών. Διασώζει την πληροφορία ότι τα ονόματα των Διπτύχων τα διάβαζε ο διάκονος μπροστά στην Αγία Τράπεζα ή τα εκφωνούσε από τον Άμβωνα για να ακούγονται από όλο το εκκλησίασμα⁴⁴¹. Η μνημόνευση αυτή δηλώνει την ενότητα των πιστών, γι' αυτό ακολουθεί η εκφώνηση με την οποία δοξάζουμε τον Τριαδικό Θεό με ένα στόμα και μία καρδιά, όπως μία είναι η Εκκλησία, μία η Πίστη, ένα το Βάπτισμα και χρέος όλων είναι να συνυπάρχουμε στον σύνδεσμο της αγάπης, να συμφωνούμε στην Πίστη και να αναπαυόμαστε ως αδελφοί εν Χριστώ, ως ένα σώμα και ένα πνεύμα⁴⁴².

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας προβάλλει την σύνδεση του ύμνου της Θεοτόκου με την μνημόνευση των Αγίων. Η Θεοτόκος βρίσκεται πρώτη και πάνω από όλους τους Αγίους. Μαζί με την Θεοτόκο μνημονεύονται και οι υπόλοιποι Άγιοι. Ακολου-

⁴³⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 161 (κείμ. 83).

⁴³⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 159.

⁴⁴⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 161-162 (κείμ. 84).

⁴⁴¹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 166 (κείμ. 85).

⁴⁴² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 169.

θεί η μνημόνευση των κεκοιμημένων και έπειτα των ζώντων. Οι πιστοί μνημονεύονται μαζί με τους Αγίους, αφού γίνονται συγκληρονόμοι και οι Άγιοι πρεσβεύουν για τους πιστούς. Διασώζεται και η πρακτική ότι όταν ο διάκονος μνημονεύει ονόματα την ώρα του καθαγιασμού, να θυμιάζει κύκλικά την Αγία Τράπεζα. Η ανάγνωση των ονομάτων γίνεται από τα Δίπτυχα, τα οποία είναι τεύχος βιβλίου, στο οποίο έχουν καταγραφεί τα ονόματα ζώντων και κεκοιμημένων για να μνημονεύονται στις λατρευτικές συνάξεις. Στο σημείο αυτό μπορούν παράλληλα να μνημονεύουν ονόματα με την σκέψη τους όλοι οι πιστοί. Ο Γαβριήλ υποστηρίζει ότι για τις ψυχές εκείνων που υπέπεσαν σε μεγάλα εγκλήματα, δεν είναι μικρό το όφελος από τις ικεσίες και δεήσεις της Αναίμακτης Προσφοράς στον Θεό που έχει εξουσία ζωής και θανάτου. Συνεπώς προκύπτει ωφέλεια για τις ψυχές των κεκοιμημένων από την μνημόνευση στη Θεία Λειτουργία⁴⁴³.

4. Η Θεία Κοινωνία.

Οι ερμηνευτές εξηγούν ότι η Κυριακή Προσευχή μας προ-ετοιμάζει για την Θεία Κοινωνία. Ο Νικόλαος Βούλγαρις εξηγεί ότι στην Θεία Λειτουργία λέγεται το· «Πάτερ ἡμῶν», για να ζητήσουμε την Θεία Κοινωνία από τα χέρια του Θεού. Αυτό εννοεί η φράση· «τὸν Ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον». «Ἄρτος ἐπιούσιος» ερμηνεύεται ως η Θεία Κοινωνία⁴⁴⁴. Ο Καισάριος Δαπόντε, παρεμβάλλει μετά την Κυριακή Προσευχή την πρακτική να ενδύεται πάλι ο αρχιερέυς το Ωμοφόριο. Πρωτίτερα δεν έφερε το Ωμοφόριο και με την πράξη αυτή έδειχνε σεβασμό προς τον Θεό. Τώρα αφού ολοκλήρωσε τον Καθαγιασμό, ενδύεται εκείνα που αρμόσουν στην αρχιερωσύνη του⁴⁴⁵.

Σχετικά με την ύψωση του Αγίου Ἄρτου, οι· Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν

⁴⁴³ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 163-167.

⁴⁴⁴ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 171 (κείμ. 86).

⁴⁴⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 113.

ότι ο λειτουργός πριν την Θεία Κοινωνία υψώνει από το Δισκάριο τον Άγιο Άρτο για να αποτυπώσει με την ύψωση αυτή την Ανάσταση. Συνάμα, με την εκφώνηση των λόγων *«Τὰ Ἅγια τοῖς Ἀγίοις»*, δηλώνει ότι τα Ἅγια προορίζονται για να τα μεταλάβουν οι άγιοι και καθαροί. Ο Μελέτιος διαχωρίζει στην ερμηνεία του την τελετουργική πράξη από την εκφώνηση, λέγοντας ότι, ο λειτουργός με την ύψωση του Αγίου Ἀρτου δηλώνει την Ἐγερση του Κυρίου, ενώ με την εκφώνηση παρακινεί τους πιστούς να προσέχουν στην μετάληψη των Θείων Μυστηρίων, αφού τα Ἅγια προσφέρονται στους αγίους. Ἐτσι, η ύψωση του Αγίου Ἀρτου από το Δισκάριο σηματοδοτεί την Ανάσταση⁴⁴⁶. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι η φράση *«Τὰ Ἅγια τοῖς Ἀγίοις»*, δηλώνει ότι τα Ἅγια δίδονται μόνο στους αγίους και δίκαιους χριστιανούς. Επιπλέον, η ύψωση του Αγίου Ἀρτου δηλώνει την εκ νεκρῶν Ανάσταση του Σωτήρος Χριστού. Τούτη την ώρα προβάλλεται ο ζωοποιός Σταυρός και συμπληρώνει ότι ο Χριστός ἐπάθε μαζί ως Υἱός και Λόγος με την ευδοκία του Πατρός και τη συνεργεία του Αγίου Πνεύματος. Ο Σταυρός δηλώνει ότι με την Ανάσταση αγιάσθηκε ο ουρανός, αγιάσθηκε ο αέρας, αγιάσθηκε και η γη, όπου ενταφιάσθηκε το ζωοποιό Σῶμα του Χριστού⁴⁴⁷.

Ο Καισάριος Δαπόντε σημειώνει ότι η ύψωση του Αγίου Ἀρτου σημαίνει την Ανάσταση του Χριστού, γι' αυτό ο ιερέυς ανυψώνει τον Άγιο Άρτο από το Δισκάριο. Η εκφώνηση *«Τὰ Ἅγια τοῖς Ἀγίοις»*, δηλώνει ότι τα Ἅγια προορίζονται για τους καθαρούς και αγίους, αφού όπως σε ακάθαρμο δοχείο δεν βάζουμε άρωμα, αλλά σε καθαρό, ἔτσι και ο Θεός δεν εισέρχεται σε ασύνετη και ανόητη ψυχή. Γι' αυτό ο λειτουργός υπενθυμίζει ότι όσοι κοινωνήσουν, οφείλουν να είναι άγιοι, αφού ο Θεός

⁴⁴⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 50: «σημαδεύη τόν τύπον τῆς Ἀναστάσεως μέ τό νά ὑψώσῃ τόν Ἄρτον ἀπό τό Δισκάριον». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 45-46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 45.

⁴⁴⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 175: «ὑψώνει τόν Ἅγιον Ἄρτον ὁ Ἱερεὺς εἰς ἀνάμνησιν ἀκριβῆ τῆς ἐκ νεκρῶν τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἀναστάσεως».

αναπαύεται στους Αγίους. Αγίους εννοεί στο σημείο αυτό όχι μόνο τους τέλειους στην αρετή, αλλά και όσους προσπαθούν να γίνουν σαν τους τέλειους. Και εκείνοι δεν εμποδίζονται να μεταλάβουν, αφού επιθυμούν την τελειότητα, αλλά μεταλαμβάνουν επειδή αγωνίζονται και επιζητούν τον Θεό. Ακολουθεί ο ύμνος: «Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς. Ἀμήν». Ο Καισάριος Δαπόντε θεωρεί τον ύμνο αυτό ως δοξολογία, αλλά και ομολογία Πίστεως. Επιπλέον σημειώνει ότι αυτή η δοξολογία λέγεται με ταπεινή φωνή ως απάντηση στο κάλεσμα ότι τα Άγια προορίζονται για τους Αγίους, λέγοντας ότι δεν υπάρχει κανείς άνθρωπος που να είναι καθαρός από μόνος του, αλλά ο αγιασμός προέρχεται από τον ίδιο τον Χριστό⁴⁴⁸.

Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι την ώρα του Κοινωνικού, οι λειτουργούντες ιερείς προσεύχονται με χαμηλή φωνή και μεταλαμβάνουν των Αγίων και Αχράντων Μυστηρίων. Την ώρα αυτή ο χορός ψάλλει ύμνους οι οποίοι έχουν επιλεγεί από την Αγία Γραφή, ανάλογα με την ημέρα και την εορτή. Η ψαλμώδηση του Κοινωνικού γίνεται για να μην αποσπάται η προσοχή των πιστών με διάφορες και άπρεπες σκέψεις. Για την ώρα της Θείας Κοινωνίας των πιστών, ο Γαβριήλ αναφέρει ότι παλαιότερα ψαλλόταν ο 33^{ος} ψαλμός «Εὐλόγησω τὸν Κύριον ἐν παντί καιρῷ...». Όμως επειδή μειώθηκε η συμμετοχή των πιστών στην Θεία Κοινωνία, μετετέθη η ανάγνωση του ψαλμού στην διανομή της αρτοκλασίας⁴⁴⁹.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι ο λειτουργός μελίζει τον Άγιο Άρτο σε τέσσερα τεμάχια, σύμφωνα με την ρήση του Χριστού που είπε ότι το Σώμα Του τεμαχίζεται για τους ανθρώπους. Ο Μελέτιος συμπληρώνει ότι όταν κόβεται ένα κομμάτι του Αγίου Άρτου, δεν περιορίζεται η Χάρη της Θεωμένης Σάρκας Του, εννοώντας ότι στο κάθε τεμάχιο του Αγίου Άρτου βρίσκεται όλος ο Χριστός

⁴⁴⁸ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 19 κ' 98-99 κ' 105-106.

⁴⁴⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 172-173 κ' 185 (κείμ. 87).

και όχι μέρος του Χριστού⁴⁵⁰. Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι ο μελισμός του Αγίου Άρτου εικονίζει το κόψιμο του Άρτου από τον Χριστό στον Μυστικό Δείπνο. Επιπλέον δηλώνει τα άγια Πάθη και τον θάνατο που δέχθηκε το Σώμα του Χριστού. Ο Αμνός μελίζεται σε τέσσερα μέρη τα οποία τοποθετεί ο λειτουργός επάνω στο Δισκάριο σε σχήμα Σταυρού για να δηλώσει ότι ο Αμνός είναι ο Ίδιος ο Εσταυρωμένος Ιησούς⁴⁵¹.

Για την πλήρωση του Ποτηρίου, οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς εξηγούν ότι, το ένα από τα τέσσερα τεμάχια του Αγίου Άρτου, ο λειτουργός το προσθέτει στο Ποτήριο και με την ένωση αυτή είναι πάλι όλος ο Χριστός, αφού στην Ανάσταση όλα τα μέλη του σώματος συναρμολογούνται σε ένα⁴⁵². Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι το τεμάχιο του Αγίου Άρτου το οποίο πρώτο τοποθετείται στο Ποτήριο, δεν μειώνει την θεϊκή του Χάρη, αλλά δείχνει ότι με την Ανάσταση όλα τα μέλη θα ενωθούν πάλι σε ένα⁴⁵³.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ επισημαίνει ότι το ύδωρ το οποίο προστίθεται στο Ποτήριο είναι εκείνο που προήλθε από την Πλευρά του Χριστού και όταν είναι θερμό δηλώνει την θερμότητα του Αγίου Πνεύματος, το οποίο κατεβαίνει στην Εκκλησία, διότι το Άγιον Πνεύμα ήρθε στην Εκκλησία αφού ολοκληρώθηκαν τα έργα του Χριστού. Γι' αυτό και το Ζέον το οποίο δηλώνει το Άγιον Πνεύμα προστίθεται στο Ποτήριο αφού ολοκληρωθεί η Θυσία, δηλαδή η τελετουργία. Με αυτόν τον τρόπο σημειώνε-

⁴⁵⁰ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 52*: «Τόν Άρτον... τόν μελίζει εις τέσσαρα μέρη, διατί ούτος ό Άρτος είναι τό Σώμα έκείνο του Χριστού, όπου κόπτεται χωρίς νά σμικράνη ή χάρις τής τεθεωμένης σαρκός του». – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 46.

⁴⁵¹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 176: «ό μελισμός γίνεται και Σταυροειδώς εις τέσσαρα μέρη. Καν τούτω Έσταυρωμένον ό Τερενς βλέπει τόν Ιησούν».

⁴⁵² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 52*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46-47. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 46-47.

⁴⁵³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 113.

ται ο ερχομός του Αγίου Πνεύματος, με το βραστό νερό, με το Ζέον Ύδωρ, το οποίο είναι νερό και λαμβάνει την θερμοκρασία του από τη φωτιά⁴⁵⁴. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι όταν ο λειτουργός προσθέτει στο Ποτήριο το Ζέον Ύδωρ προφέρει την φράση: «*Ζέσις πίστεως πλήρης*», ή «*Ζέσις πλήρης πίστεως*». Ο Μελέτιος συμπληρώνει να λέγεται και η φράση: «*Λουτρόν τό θείον τῆς παλιγγενεσίας*». Οι υπομνηματιστές αναφέρουν τρεις κύριους λόγους που προστίθεται Ζέον Ύδωρ στο Ποτήριο. Ο πρώτος είναι ότι δηλώνει το Άγιον Πνεύμα, το Οποίο αποτυπώνεται ως φωτιά και ως ύδωρ, ως ποταμοί ύδατος. Ο Μελέτιος προσθέτει και την προφητική ρήση ότι ο Θεός στέλνει το Άγιον Πνεύμα και ανακαινίζει την κτίση. Ο δεύτερος λόγος που προστίθεται Ζέον Ύδωρ στο Ποτήριο είναι για να γίνει το Αίμα του Κυρίου θερμό, όπως ήταν όταν προήλθε από την Πλευρά του Κυρίου στον Σταυρό και έτσι να κατανοήσουν οι πιστοί ότι το Αίμα του Κυρίου προέρχεται από ζωντανό σώμα. Το τρίτο που θέλει να δείξει το Ζέον Ύδωρ είναι ότι το Αίμα και το Ύδωρ είναι που τελειοποιούν τον άνθρωπο με την Χάρη του Θεού, αφού το μεν Αίμα συνδέεται με την Θεία Κοινωνία, το δε ύδωρ δηλώνει το Βάπτισμα. Και τα δύο αυτά μυστήρια είναι η σφραγίδα του Αγίου Πνεύματος στους πιστούς⁴⁵⁵.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι το Ζέον Ύδωρ δηλώνει την επιδημία και τον ερχομό του Αγίου Πνεύματος. Γι' αυτό, όταν ο ιερέυς προθέτει στο ποτήριο το πρώτο τεμάχιο του Αγίου Άρτου, αμέσως εκχέει το Ζέον Ύδωρ, αφού μετά την ολοκλήρωση του έργου του Χριστού στον κόσμο, ήλθε και ο Παράκλητος, το Πνεύμα το Άγιον, το Οποίο πέμπει ο Πατήρ. Γι' αυτό αμέσως ακολουθεί το Ζέον Ύδωρ το οποίο είναι αρχαία και παραδοσιακή τάξη⁴⁵⁶. Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει κι

⁴⁵⁴ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 60 κ' 197 (κείμε. 88).

⁴⁵⁵ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 52 (κείμε. 89). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 47. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 47.

⁴⁵⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 180.

εκείνος τρεις λόγους για την χρήση του Ζέοντος. Πρώτον για να δείξει ότι το Ζέον αποτυπώνει το Άγιον Πνεύμα, αφού το Άγιον Πνεύμα χαρακτηρίζεται ως νερό και φωτιά, γι' αυτό και το Ζέον είναι ύδωρ και θερμό. Δεύτερον για να κάνει την γεύση του Αίματος θερμή, ώστε να κατανοήσουμε ότι το Αίμα του Χριστού προήλθε από πλευρά ζωντανού σώματος και τρίτον για να φανεί ότι το Αίμα και το Ύδωρ, τα οποία προήλθαν από την Πλευρά του Χριστού δηλώνουν τα μυστήρια του Βαπτίσματος και της Θείας Κοινωνίας, τα οποία μας τελειοποιούν στην Θεία Χάρη⁴⁵⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ότι η προσθήκη του Ζέοντος Ύδατος στο Ποτήριο τελείται για να δείξει ότι το Αίμα του Χριστού, το οποίο προήλθε από την πλευρά Του ήταν ζεστό. Αυτή την πρακτική την στηρίζει στην πατερική παράδοση και παραπέμπει στον Κυπριανό, στον Ιουστίνο τον Μάρτυρα, στον Μέγα Βασίλειο, στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, στο κείμενο του Ποιμένος του Ερμά και στον Συμεών Θεσσαλονίκης⁴⁵⁸.

Πριν την Θεία Κοινωνία των πιστών, την ώρα του Κοινωνικού Ύμνου, κοινωνούν οι λειτουργοί εντός του Ιερού Βήματος. Ο Μελέτιος Συρίγος αναφέρει ότι οι ιερωμένοι κοινωνούν στο Ιερό Βήμα όπως οι Απόστολοι κοινωνήσαν στον Μυστικό Δείπνο⁴⁵⁹. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι οι ιερείς κοινωνούν μέσα στο Ιερό Βήμα, αφού είναι ιερωμένοι, όπως είχαν κοινωνήσει και οι Απόστολοι στον Μυστικό Δείπνο μαζί με τον Χριστό⁴⁶⁰. Σύμφωνα με τους Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, όταν είναι η ώρα για να κοινωνήσει ο αρχιερέυς, αφαιρεί την Μίτρα ώστε να είναι ασκεπής την ώρα της Κοινωνίας για να δηλώσει ότι τότε οφείλει να σταθεί, όχι ως αποτύπωση του Χριστού, αλλά ως άνθρωπος, ώστε έτσι να κοι-

⁴⁵⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 113.

⁴⁵⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 174-175.

⁴⁵⁹ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 50.

⁴⁶⁰ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 106.

νωνήσει⁴⁶¹. Το ίδιο αναφέρει και ο Καισάριος Δαπόντε, ότι όταν είναι η ώρα για να κοινωνήσει ο αρχιερέυς, βγάζει την Μίτρα από την κεφαλή, αφού τότε δεν αποτυπώνει τον Δεσπότη Χριστό, αλλά είναι άνθρωπος απλός και ετοιμάζεται να κοινωνήσει. Έως την ώρα εκείνη, ο αρχιερέυς ήταν εις τύπον του Χριστού. Τώρα, αφού έβγαλε την Μίτρα, δηλώνει ότι είναι κι εκείνος ένας από τους Μαθητές του Χριστού όπου μεταλαμβάνει από τα χέρια του Κυρίου⁴⁶². Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς στο σημείο όπου περιγράφουν την Κοινωνία του αρχιερέως, αναφέρουν ότι πρώτα λέγονται οι ευχές της Θείας Μεταλήψεως. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην ευχή: «Πιστεύω, Κύριε, καὶ ὁμολογῶ...», αφού τα λόγια της ευχής αυτής δηλώνουν την ομολογία του αποστόλου Πέτρου στον Χριστό, όταν ο Χριστός ρώτησε για τον Εαυτό του, ο Πέτρος δήλωσε ότι ο Χριστός είναι ο Υιός του Θεού του Ζώντος. Αυτή η ευχή λέγεται επειδή η Θεία Κοινωνία είναι ο Ίδιος ο Χριστός⁴⁶³. Ο Καισάριος Δαπόντε, όπως και οι προηγούμενοι ερμηνευτές, εξηγεί ότι πριν την μετάληψη των λειτουργιών λέγεται το: «Πιστεύω, Κύριε, καὶ ὁμολογῶ...», αφού αυτά τα λόγια της ευχής είναι εκείνα τα οποία είπε ο απόστολος Πέτρος στον Χριστό, όταν ο Χριστός ρώτησε τους Μαθητές του τι γνώμη έχουν για Εκείνον και ο Πέτρος απάντησε ότι είναι ο Χριστός ο Υιός του Θεού του Ζώντος. Αυτά τα λόγια λέγονται από τους λειτουργούς πριν την Θεία Κοινωνία διότι η Θεία Κοινωνία που βρίσκεται ενώπιον των λειτουργιών και την μεταλαμβάνουν οι λειτουργοί, είναι ο Ίδιος ο Χριστός όπως τον έβλεπαν οι Απόστολοι⁴⁶⁴. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας

⁴⁶¹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 51-52. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 46.

⁴⁶² Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 111-115.

⁴⁶³ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 52. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 47. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 47.

⁴⁶⁴ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 115.

τοποθετεί την ευχή· «Πιστεύω, Κύριε, καὶ ὁμολογῶ...» μετά την Κοινωνία και όχι πριν ὅπως οι ἄλλοι ερμηνευτές⁴⁶⁵.

Οἱ Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ὅτι ο ἀρχιερεὺς μεταλαμβάνει μία φορά ἀπὸ το Σῶμα του Χριστοῦ και τρεῖς φορές ἀπὸ το Αἷμα, προφέροντας την τριαδολογική φράση· «Εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρός, καί τοῦ Υἱοῦ, καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», αφοῦ ὅταν ἐρχεται ο Χριστός να κατοικήσει στον ἄνθρωπο, ἐρχεται με τον Πατέρα και με το Ἅγιον Πνεῦμα. Ἀπὸ το κείμενο του Μελετίου καταλαβαίνουμε ὅτι την ἴδια πρακτική, να κοινωνοῦν μία φορά το Σῶμα και τρεις φορές το Αἷμα, ἀκολουθοῦν και οι υπόλοιποι λειτουργοί. Ὅταν λειτουργεῖ ἀρχιερεὺς, ἐκεῖνος μεταδίδει τα δῶρα στους υπόλοιπους λειτουργούς⁴⁶⁶. Ο Καισάριος Δαπόντε ἐξηγεῖ ὅτι ο ἀρχιερεὺς κοινωνεῖ μία φορά ἀπὸ το Σῶμα του Χριστοῦ και τρεῖς φορές το Αἷμα ἀπὸ το Ποτήριο, το ὁποῖο υψώνει τρεῖς φορές επικαλούμενος τα ὀνόματα των Προσώπων της Ἀγίας Τριάδος και αιτιολογεῖ την τελετουργική αὐτή πρακτική λέγοντας ὅτι ὅταν ἐρχεται ο Χριστός με την Θεία Κοινωνία να κατοικήσει στον ἄνθρωπο, δεν ἐρχεται μόνος Του, ἀλλά μαζί με τον Πατέρα και το Ἅγιον Πνεῦμα. Με την ἴδια πρακτική κοινωνοῦν και οι υπόλοιποι κληρικοί, ιερεῖς και διάκονοι. Ο Καισάριος διασώζει ἐπιπλέον την πληροφορία ὅτι ὅταν λειτουργεῖ ο πατριάρχης, ἐκεῖνος μεταδίδει την Θεία Κοινωνία στους υπόλοιπους κληρικούς, ἀκόμη και στους ἀρχιερεῖς, κοινωνώντας τους μία φορά τον Ἄρτο και τρεῖς το Αἷμα⁴⁶⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει ὅτι ο ἱερεὺς και οι συλλειτουργοί κοινωνοῦν, λαμβάνοντας το Σῶμα του Χριστοῦ στο δεξί τους χέρι, ἔχοντας ὑπτία την δεξιά παλάμη και ἐκεῖ τοποθετοῦν το Σῶμα για να το κοινωνήσουν. Ἀκολουθῶς πίνουν ἀπὸ το Ποτήριο, φέρνοντάς το στα χεῖλη

⁴⁶⁵ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 179.

⁴⁶⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 53* (κεῖμ. 90). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, σ. 47. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 47.

⁴⁶⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 115-116.

με πολύ προσοχή και πίστη. Στη συνέχεια ακουμπούν τα χείλη τους στο χείλος του Ποτηρίου λέγοντας το: «*Τοῦτο ἤψατο...*»⁴⁶⁸.

Στην συστολή των Τιμίων Δώρων, σύμφωνα με τον Ιωάννη Ναθαναήλ, πρώτη μερίδα στο Ποτήριο τοποθετείται της Θεοτόκου, αφού Εκείνη πρώτη λαμβάνει την τιμή και την λαμπρότητα από τον σαρκωθέντα Υιό Της, ο Οποίος σαρκώθηκε από την Ίδια. Εξηγεί ακόμη ότι οι μερίδες της μνημονεύσεως των ζώντων και των κεκοιμημένων ανθρώπων, στην Θεία Λειτουργία δεν γίνονται σώμα του Χριστού ή σώματα αγίων, αλλά προσφέρονται ως δώρα στον Δεσπότη Χριστό, λαμβάνουν αγιασμό από την ανάμειξη στο Άγιο Ποτήριο και προσφέρουν τον αγιασμό σε εκείνους που μνημονεύονται⁴⁶⁹. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι μετά την Θεία Μετάληψη των λειτουργών, ο διάκονος τελεί την συστολή και συνάγει τις υπόλοιπες Μερίδες του Αμνού, τις οποίες μεταφέρει στο Ποτήριο, μαζί με τις μερίδες των Αγίων και των πιστών που έχουν μνημονευθεί, ζώντων και κεκοιμημένων. Την ώρα της συστολής, ο διάκονος προφέρει το: «*Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...*» και τα τροπάρια από την Θ' ωδή του αναστάσιμου Κανόνα του Πάσχα «*Φωτίζου, φωτίζου ἢ νέα Ἱερουσαλήμ...*», «*Ω Πάσχα τό μέγα...*» κ.λ. Διασώζουν την πρακτική, σε κάποιες περιοχές να λέγεται από τον λειτουργό η φράση «*Ἀπόπλυνον, Κύριε, τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἐνταῦθα μνημονευθέντων, τῷ αἵματί του τῷ τιμίῳ, πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου*» κατά την ρίψη των μερίδων των πιστών στο Ποτήριο⁴⁷⁰.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις αναφέρει ότι ο Άγιος Άρτος αποκαλείται «*Μαργαρίτης*» και όλα τα μέρη στα οποία τεμαχίζεται, ονομάζονται κι εκείνα «*Μαργαρίτες*»⁴⁷¹. Εξηγεί ότι, σε κάθε τεμάχιο

⁴⁶⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 178.

⁴⁶⁹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 76-77.

⁴⁷⁰ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 53-54. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 47-48. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 47-48.

⁴⁷¹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 44.

του Αγίου Άρτου είναι Όλος ο Χριστός, οσοδήποτε μικρό και εάν είναι και βρίσκεται σε όλες τις Εκκλησίες όλου του κόσμου και σε όλες τις Θείες Λειτουργίες⁴⁷². Ο Καισάριος Δαπόντε αναφέρει ότι την συστολή πραγματοποιεί ο διάκονος, ο οποίος λαμβάνει το Δισκάριο και τον Σπόγγο και προφέροντας το: «*Ἀνάστασιν Χριστού...*» και άλλους αναστάσιμους και εορτάσιμους ύμνους, συνάγει τις υπόλοιπες μερίδες του Κυρίου, των Αγίων και μαζί των ανθρώπων, ζώντων και κεκοιμημένων, τις βάζει προσεκτικά μέσα στο Άγιο Ποτήριο, προφέροντας τις ευχές να πλύνει ο Κύριος τα αμαρτήματα των μνημονευθέντων με το Θείο Αίμα Του, με τις πρεσβείες της Θεοτόκου και των Αγίων⁴⁷³. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας εξηγεί ότι ο διάκονος λαμβάνει το Δισκάριο και το φέρνει επάνω από το Ποτήριο για την συστολή λέγοντας το αναστάσιμο άσμα: «*Ἀνάστασιν Χριστού θεασάμενοι...*» και αποσπογγίζει με τον Σπόγγο τα Ψυχία που έχουν απομείνει στο Δισκάριο με πολλή προσοχή και ευλάβεια, λέγοντας το: «*Ἄφες Κύριε τὰς ἀμαρτίας τῶν ὧδε μνημονευθέντων, διὰ τοῦ τιμίου Σου αἵματος, πρεσβείαις τῶν Ἀγίων Σου*». Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι όλες οι μερίδες της μνημονεύσεως τίθενται εντός του Ποτηρίου και ο λειτουργός λέει την ευχή: «*Τὰς ἀνομίας Κύριε τῶν ἐξ ὀνόματος ὧδε μνημονευθέντων, πλῦνον τῷ τιμίῳ Σου αἵματι*» και αλλού συμπληρώνει ότι όταν προσθέτει ο διάκονος τις μερίδες εις μνήμην ζώντων και τεθνεώτων λέγει την ικεσία: «*ἐκπλυνθείη ἑνταῦτα, τῷ τιμίῳ αἵματι τοῦ Σωτῆρος τοῦ κόσμου, τὰ τῶν μνημονευθέντων ἀμαρτήματα*»⁴⁷⁴.

Αυτή η πράξη της συστολής, δηλαδή της ενώσεως των μερίδων των Αγίων και των ανθρώπων στο Ποτήριο, σύμφωνα με τους υπομνηματιστές Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, έχει γίνει αφορμή για παρανόηση από πολλούς, όπως από τους Λατίνους (τους οποίους κατονομάζει ο Μελέτιος), οι οποίοι καταλογίζουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία

⁴⁷² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 177 (κείμ. 91).

⁴⁷³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 116-118.

⁴⁷⁴ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 181.

ότι δήθεν οι μερίδες εμβαπτιζόμενες στο Ποτήριο να γίνονται και αυτές Σώμα Χριστού. Αυτή όμως η παρανόηση δεν ευσταθεί, διότι όπως εξηγεί ο Μελέτιος, δεν μπορεί ο άνθρωπος να γίνει Θεός κατά φύσιν, όπως έγινε διά Πνεύματος Αγίου ο Άγιος Άρτος. Στη συστολή συμβαίνει, ότι συμβαίνει με τους ανθρώπους οι οποίοι κοινωνούν τα Θεία Μυστήρια, αφού ο άνθρωπος δεν μεταβάλλεται σε Θεό, αλλά λαμβάνει την Θεία Χάρη, μένοντας όμως και πάλι άνθρωπος. Έτσι και οι μερίδες των ανθρώπων μέσα στο Ποτήριο δεν γίνονται Σώμα Χριστού, αλλά λαμβάνουν Θεία Χάρη για την συγχώρηση των αμαρτιών των μνημονευθέντων ανθρώπων⁴⁷⁵. Ο Μελέτιος συμπληρώνει στην ερμηνεία του μια παράδοση περί του Ιωάννου του Θεολόγου στον Γολγοθά, σύμφωνα με την οποία, ο Ιωάννης, ο οποίος βρισκόταν δίπλα στον Σταυρό του Χριστού, όταν έβλεπε κάποιον άνθρωπο αμαρτωλό τον έφερνε κάτω από τις πληγές του Χριστού όπου έρρεε το Αίμα για να τον πλύνει με το Αίμα. Με αυτήν την πράξη ο άνθρωπος εκείνος δεν γινόταν Χριστός με το Αίμα του Χριστού, αλλά καθαρός και λουσμένος από την αμαρτία. Έτσι και οι μερίδες ρίπτονται στο Ποτήριο ώστε το Αίμα του Κυρίου να ξεπλύνει τις αμαρτίες των μνημονευθέντων⁴⁷⁶.

Ο Καισάριος Δαπόντε ακολουθεί ακριβώς τον Μελέτιο Συρίγο και παρεμβάλλει στο κείμενό του μια ερμηνεία με την οποία εξηγεί τον λόγο για τον οποίο ρίπτονται οι μερίδες των Αγίων και των πιστών στο άγιο Ποτήριο, λέγοντας ότι για την ένωση των μερίδων στο Ποτήριο, μας κατηγορούν οι δυτικοί με το ερώτημα, πως γίνεται να σμίγουμε τις μερίδες των ανθρώπων με το θεωμένο Σώμα του Χριστού και πώς γίνεται να θεωρούνται και αυτές Σώμα Κυρίου. Εξηγεί όμως ότι οι μερίδες αυτές δεν γίνονται Σώμα Κυρίου, ούτε ο άνθρωπος γίνεται Θεός, αλλά αγιάζεται όπως όταν κοινωνήσει, που δεν γίνεται Θεός

⁴⁷⁵ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 53* (κείμεν. 92). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 47. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 48.

⁴⁷⁶ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 53-54* (κείμεν. 93).

κατά φύση, αλλά λαμβάνει την Χάρη του Θεού. Ως παράδειγμα παραθέτει την παράδοση περί του Ιωάννου του Θεολόγου ο οποίος όταν βρισκόταν δίπλα στον Σταυρό του Χριστού και έβλεπε κάποιον άνθρωπο αμαρτωλό, τον έφερνε κάτω από τις πληγές του Χριστού όπου έρρεε το Αίμα για να τον πλύνει με το Αίμα. Και με αυτήν την πράξη, ο άνθρωπος εκείνος δεν γινόταν Χριστός, αλλά καθαρός και λουσμένος από την αμαρτία, με το Αίμα του Χριστού⁴⁷⁷.

Για την Θεία Κοινωνία των πιστών, ο Ιωάννης Ναθαναήλ διασώζει την πράξη, κατά την ώρα που εξέρχεται το Ποτήριο από το Ιερό Βήμα για την Θεία Κοινωνία, να λέγεται η φράση: «Εύλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, Θεός Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν»⁴⁷⁸. Το ίδιο αναφέρει και ο Καισάριος να λέγεται ο ύμνος: «Εύλογήμενος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, Θεός Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν»⁴⁷⁹ και ο Γαβριήλ Νοβογραδίας, λέγει ότι ο χορός ψάλλει το: «Εύλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου», για να επισημάνει την επιδημία και προσέγγιση του Κυρίου σ' εκείνους που Τον πιστεύουν⁴⁸⁰.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί ότι όσοι κοινωνούν καθαροί μετά την Εξομολόγηση και έχουν συγχώρηση των αμαρτιών τους, αξιώνονται Αγιασμού και λαμβάνουν μεγάλη Χάρη από τον Θεό. Η πρόσκληση των πιστών για να κοινωνήσουν έχει άμεση σύνδεση με την προηγούμενη εκφώνηση, το: «Πρόσχω-μεν. Τά ἅγια τοῖς ἀγίοις». Εξηγεί ότι δεν επιτρέπεται σε όλους να κοινωνήσουν τα Θεία Μυστήρια, αλλά όταν λάβει στα χέρια του ο ιερέας τον Ζωοποιό Άρτο, δείχνοντάς Τον, καλεί εκείνους που είναι άξιοι να κοινωνήσουν, αφού τα Άγια δεν δίδονται σε όλους, αλλά μόνο στους αγίους, δηλαδή όχι μόνο στους τέλει-ους στην αρετή, αλλά και σε εκείνους που προσπαθούν για την αρετή. Παραπέμπει στον Απόστολο Παύλο και εξηγεί ότι, λέγο-

⁴⁷⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 116-117.

⁴⁷⁸ Ψαλμ. 117, 26-27. Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 199.

⁴⁷⁹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 107.

⁴⁸⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 185.

νται άγιοι εκείνοι που μεταλαμβάνουν τον Άγιο⁴⁸¹. Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν ότι οι πιστοί κοινωνούν Τέλειο Σώμα και Αίμα Χριστού. Ο Μελέτιος συμπληρώνει ότι η Κοινωνία των πιστών επιτελείται από τον ιερέα ή τον αρχιερέα, ο οποίος βγαίνει στην Ωραία Πύλη μόνο με το Ποτήριο, αφού μέσα στο Ποτήριο βρίσκονται μαζί το Σώμα και το Αίμα του Κυρίου, διότι ο Κύριος παρέδωσε να κοινωνάμε οι πιστοί και από τα δύο, Σώμα και Αίμα. Με αυτόν το τρόπο ο λειτουργός προσφέρει στο λαό την Θεία Κοινωνία. Οι υπομνηματιστές επισημαίνουν ότι, όποιος μεταλαμβάνει, μεταλαμβάνει την Σάρκα και την Θεότητα του Χριστού, μεταλαμβάνει Θεάνθρωπο Χριστό και με την Μετάληψη γίνεται σύσσωμος με τον Χριστό⁴⁸².

Ο Νικόλαος Βούλγαρις παρέχει την πληροφορία ότι τα παλαιότερα χρόνια κοινωνούσαν σε κάθε Θεία Λειτουργία όλοι οι πιστοί, όχι μόνο οι κληρικοί και όσοι είχαν εκκλησιαστικό βαθμό, αλλά και όλοι οι λαϊκοί, γυναίκες και παιδιά. Μάλιστα, όποιος δεν μεταλάμβανε στην Θεία Λειτουργία τον θεωρούσαν όπως τον εθνικό και τον τελώνη, δηλαδή σαν τον αμύητο και τον αμαρτωλό⁴⁸³. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας υποστηρίζει ότι το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας τελείται, όχι για άλλον λόγο, παρά μόνο για τους πιστούς οι οποίοι θα προσέλθουν να μεταλάβουν την Θεία Κοινωνία⁴⁸⁴.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ επισημαίνει ότι πρέπει να προσέχει ο ιερέας όταν κοινωνεί τους πιστούς να τους μεταδίδει μόνο από το Δεσποτικό Σώμα και όχι από τις μερίδες μνημονεύσεως⁴⁸⁵. Το ίδιο επισημαίνουν και οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, ότι ο ιερέας που μεταδίδει την Θεία

⁴⁸¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 19 κ' 195-196.

⁴⁸² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 50-53. – Θεόφιλος Καμπανίας, Ταμείον Ορθοδοξίας, σ. 45-47. – Νεόφυτος Μεταξάς, Εγχειρίδιον, σ. 45-47.*

⁴⁸³ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 47 (κειμ. 94).

⁴⁸⁴ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 92-93.

⁴⁸⁵ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 78.

Κοινωνία στους πιστούς οφείλει να προσέχει να μην μεταδώσει σε κάποιο χριστιανό από τις μερίδες της μνημονεύσεως που έχουν μπει στο Ποτήριο, διότι αυτό θεωρείται αμαρτία και σχεδόν ειδωλολατρία⁴⁸⁶. Συμφωνεί και ο Καισάριος Δαπόντε ότι ο ιερέυς που λειτουργεί πρέπει να προσέχει την ώρα της Θείας Κοινωνίας να μη μεταλάβει κάποιον πιστό από τις μερίδες της μνημονεύσεως, για να μην πέσει στην παγίδα της ειδωλολατρίας⁴⁸⁷.

Σχετικά με τον τρόπο μετάδοσης της Θείας Κοινωνίας στους πιστούς, ο Ιωάννης Ναθαναήλ αφού έχει περιγράψει την παλαιότερη πρακτική κοινωνίας των πιστών, οι οποίοι κοινωνούσαν ξεχωριστά το Σώμα του Χριστού με τα χέρια και το Αίμα του Χριστού από το Ποτήριο, εξηγεί ότι σε ύστερη εποχή, οι άγιοι Πατέρες καθιέρωσαν την πρακτική Θείας Μεταλήψεως με την Λαβίδα, το «Λαβίδι» όπως το αποκαλεί, για κάποιες αιτίες⁴⁸⁸. Συνεπώς, η χρήση της Λαβίδας είναι πατερική παράδοση. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας αναφέρει κι εκείνος ότι, αρχικά οι πιστοί κοινωνούσαν ξεχωριστά το Σώμα και το Αίμα του Κυρίου. Όμως επειδή στην πορεία αποδείχθηκε ότι δεν τηρήθηκε η δέουσα προσοχή, γι' αυτό τον λόγο, ήδη από την εποχή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου καθιερώθηκε η Θεία Κοινωνία με την Λαβίδα. Προσθέτει μάλιστα το ιστορικό μιας περίπτωσης που οδήγησε τον Άγιο Ιωάννη να θεσπίσει την Λαβίδα. Την εποχή του Ιερού Χρυσοστόμου, στην Κωνσταντινούπολη, μια γυναίκα κάποιου επίσημου έλαβε στα χέρια της την μερίδα του Σώματος του Χριστού και την μετέφερε σπίτι της. Εκεί ανέμιξε την Θεία Κοινωνία με κάποιο φάρμακο ώστε να το χρησιμοποιήσει για μαγικούς σκοπούς. Εξ αιτίας αυτού του γεγονότος, ο Χρυσόστομος έδωσε εντολή να μην λαμβάνουν πλέον οι πιστοί το Σώμα

⁴⁸⁶ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 53*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 47-48. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 48.

⁴⁸⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 117.

⁴⁸⁸ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 79: «ὑστερον ἔδοσαν οἱ ἅγιοι πατέρες νά κοινωνοῦσι μέ τό λαβίδι οἱ λαϊκοί διά τινας αἰτίας πρεπούσας».

του Χριστού στα χέρια τους, αλλά με Κοχλιάριο ή Λαβίδα, δηλαδή κουταλάκι να μεταλαμβάνουν απ' ευθείας την Θεία Κοινωνία στο στόμα, μαζί το Σώμα και το Αίμα του Κυρίου⁴⁸⁹.

Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι, το Ποτήριο με την Θεία Κοινωνία το οποίο παρουσιάζεται εμπρός στους πιστούς, δηλώνει τον Χριστό που όταν αναστήθηκε από τον Τάφο φανερώθηκε πρώτα στους Μαθητές και μέσω αυτών σε όλον τον κόσμο. Όμως επειδή μετά την Ανάσταση δεν συναναστρεφόταν όλον τον καιρό με τους Μαθητές Του, όπως πριν το Πάθος Του, αλλά κρυβόταν από εκείνους, γι' αυτό ο ιερέυς πάλι εισέρχεται στο Ιερό Βήμα με τα Άγια, το οποίο σημαίνει ότι κρύβεται ο Χριστός από τους Αποστόλους. Το θυμιάμα το οποίο προσφέρεται μετά την Θεία Κοινωνία δηλώνει το εμφύσημα του Χριστού στους Μαθητές Του με το οποίο τους έδωσε την Χάρη του Αγίου Πνεύματος στην μεταναστάσιμη συνάντησή τους⁴⁹⁰.

5. Ευχαριστία και Απόλυση.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ εξηγεί για την ευχαριστία της Θείας Λειτουργίας ότι όταν ο ιερέυς υψώνει το Ποτήριο εκφωνεί «*Εύλογητός, ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε νῦν καί ἀεί καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*», ώστε εάν εμείς έχουμε κάποια καλά έργα να δείξουμε στον κόσμο, αυτά να είναι αιτία για να δοξάζεται ο Θεός⁴⁹¹. Οἱ Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς αναφέρουν τις δύο εμφανίσεις του Αγίου Ποτηρίου. Η πρώτη είναι όταν εμφανίζεται το Ποτήριο για την Θεία Κοινωνία των πιστών, η οποία δηλώνει τον Χριστό όταν φανέρωσε τον Εαυτό Του ζωντανό στους Μαθητές Του μόλις Αναστήθηκε και μέσω των Αποστόλων έμαθε όλος ο κόσμος την εμφάνιση του αναστημένου Χριστού. Επειδή όμως, όπως διδάσκουν οι υπομνηματιστές, οι Απόστολοι δεν μπορούσαν να βλέπουν συνέχεια τον Χριστό, γι'

⁴⁸⁹ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 184 (κείμε. 95).

⁴⁹⁰ Καισάριος Δαπόντε, *Εξηγήσεις*, σ. 107.

⁴⁹¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 201.

αυτό και ο ιερέυς εισάγει μέσα στο Ιερό Βήμα το Ποτήριο για να δηλώσει ότι ο Χριστός κρύβεται από τα μάτια των Αποστόλων. Η τελευταία φορά που ο Κύριος φανερώθηκε στα μάτια των Αποστόλων ήταν στο όρος των Ελαιών από εκεί που αναλήφθηκε, γι' αυτό ο ιερέυς πάλι φέρνει δεύτερη φορά το Άγιο Ποτήριο ενώπιον των πιστών και υψώνοντάς Το εκφωνεί: «*Πάντοτε, νῦν καί ἀεί...*», για να δηλώσει με την ύψωση αυτή την Ανάληψη του Κυρίου στους ουρανούς⁴⁹². Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι η ύψωση του Ποτηρίου δηλώνει την Ανάληψη του Κυρίου στους ουρανούς, διότι η τελευταία φορά που φανερώθηκε ο Χριστός στους Μαθητές ήταν στο όρος των Ελαιών απ' όπου αναλήφθηκε⁴⁹³.

Σύμφωνα με τους υπομνηματιστές Μελέτιο Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας και Νεόφυτο Μεταξά, μετά την Θεία Κοινωνία των πιστών, η Αγία Τράπεζα δηλώνει τον Θρόνο του Θεού και η Πρόθεση αποτυπώνει την Καθέδρα του Χριστού στα δεξιά του Θρόνου της μεγαλοσύνης του Θεού. Γι' αυτό, αφού η ύψωση του Ποτηρίου, η οποία μόλις προηγήθηκε, δηλώνει την Ανάληψη, στο σημείο αυτό σύμφωνα με το τελετουργικό, ο λειτουργός επανατοποθετεί τα Άγια στην Πρόθεση, όπου πλέον η Πρόθεση δηλώνει την Καθέδρα όπου εκάθισε ο Χριστός μετά την Ανάληψη στους ουρανούς⁴⁹⁴. Ο Καισάριος Δαπόντε συνδέει την ύψωση του Ποτηρίου με την μεταφορά του από την Αγία Τράπεζα στην Πρόθεση, λέγοντας ότι έτσι γίνεται η Ανάληψη του Χριστού και τότε η Αγία Τράπεζα γίνεται ο Θρόνος του Θεού, η δε Πρόθεσις όπου τοποθετούνται τα Δώρα, γίνεται η Καθέδρα στα δεξιά του Θρόνου του Θεού όπου κάθισε ο Χριστός μετά την Ανάληψή Του στους ουρανούς⁴⁹⁵.

⁴⁹² Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 50-51* (κείμεν. 96). – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 45.

⁴⁹³ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 109.

⁴⁹⁴ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 51*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 45-46.

⁴⁹⁵ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 109-110.

Ο Ιωάννης Ναθαναήλ διασώζει την πρακτική να ψάλλεται στην ευχαριστία της Θείας Λειτουργίας το: «Πληρωθήτω τό στόμα ἡμῶν αἰνέσεως κύριε, ὅπως ἀνυμνήσωμεν τὴν δόξαν σου...»⁴⁹⁶. Ο Νικόλαος Βούλγαρις για την φράση: «Ὅρθοί· μεταλαβόντες...», θεωρεί ότι η σωστή αναγραφή είναι το: «Ὅρθῳς». Σημειώνει λοιπόν ότι στη Θεία Λειτουργία γράφεται το: «Ὅρθῃ ἀντὶ Ὅρθῳς». Συμπληρώνει όμως ότι υπάρχουν άλλοι που το γράφουν σε πληθυντικό αριθμό: «Ἄλλοι γράφουν Ὅρθοι, πληθυντικῶς»⁴⁹⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την ψαλμώδηση του τροπαρίου «Ἐῴδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν...» για την ευχαριστία, λέγοντας ότι όσοι μετείχαν στα Ἅγια Μυστήρια ἔλαβαν την Χάρη του Αγίου Πνεύματος, γι' αυτό και την ευχαριστία την αναπέμπουν στον Τριαδικό Θεό και επιπλέον ψάλλεται και το: «Πληρωθήτω τό στόμα ἡμῶν...»⁴⁹⁸.

Ο Νικόλαος Βούλγαρις επισημαίνει ότι, ο ιερέυς απολύει τον λαό με τα λόγια της ειρήνης και ολοκληρώνει την Θεία Λειτουργία. Αυτό συμβαίνει διότι πάλι με τα λόγια της ειρήνης, με τα Ειρηνικά, αρχίζει η Θεία Λειτουργία⁴⁹⁹. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας υποστηρίζει ότι η φράση: «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν» σημαίνει την ολοκλήρωση της Θείας Λειτουργίας⁵⁰⁰.

Τελευταία ευχή της Θείας Λειτουργίας είναι η Οπισθάμβωνος Ευχή. Ο Ιωάννης Ναθαναήλ λέει ότι η Οπισθάμβωνος Ευχή λέγεται από τον ιερέα στο μέσον του λαού⁵⁰¹. Ο Νικόλαος Βούλγαρις σημειώνει ότι η τελευταία ευχή της Θείας Λειτουργίας ονομάζεται Οπισθάμβωνος, διότι ο λειτουργός την αναγινώσκει όπισθεν του Ἀμβωνος και ο ιερέυς ἔρχεται ἔξω από το Ἱερό Βῆμα για να δείξει την συγκατάβαση, την αγάπη και την φιλία με τον λαό, ότι δηλαδή ο ιερέυς προέρχεται από τον λαό. Ο Νικόλαος

⁴⁹⁶ Ψαλμ. 70, 8. Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 201.

⁴⁹⁷ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 201.

⁴⁹⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 185-187.

⁴⁹⁹ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 203.

⁵⁰⁰ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 188.

⁵⁰¹ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 209.

εξηγεί ότι ο Άμβωνας παλαιότερα βρισκόταν μπροστά στην Θύρα του Ιερού Βήματος δίπλα στο Σολέα⁵⁰².

Περί του Αντίδωρου, ο Ιωάννης Ναθαναήλ παραθέτει μια σπάνια πληροφορία, ότι Αντίδωρο καλούνται τα τεμάχια τα οποία προέρχονται από το πρόσφορο από το οποίο προήλθε ο Άρτος εις ανάμνησιν του Κυρίου. Τα πρόσφορα από τα οποία προήλθαν οι υπόλοιπες μερίδες δεν λέγονται Αντίδωρο, γι' αυτό ο Ναθαναήλ προτρέπει ότι το πρόσφορο που λέγεται Αντίδωρο να τοποθετείται σε ξεχωριστό δίσκο και να διανέμεται στους πιστούς. Επιπλέον αναφέρει ότι κατά την διανομή του Αντιδώρου λέγεται ο 33^{ος} ψαλμός: «*Εύλογήσω τόν Κύριον έν παντί καιρῷ*»⁵⁰³.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, αναφέρουν ότι το Αντίδωρο είναι από το πρόσφορο από το οποίο προήλθε ο Αμνός. Γι' αυτόν τον λόγο το πρόσφορο αποτυπώνει την Θεοτόκο που γέννησε τον Χριστό. Επειδή μετά την Ανάληψη του Χριστού στους ουρανούς, έμεινε στον κόσμο η Παναγία, έτσι και μετά την αποχώρηση του Ποτηρίου από τους πιστούς, μένει εις ανάμνησιν της Θεοτόκου το Αντίδωρο. Οι δύο υπομνηματιστές Θεόφιλος και Νεόφυτος συμπληρώνουν την άποψη ότι, επειδή σε νεότερα χρόνια οι πιστοί κοινωνούν σπανιότερα, ενώ παλαιότερα οι Χριστιανοί μεταλάμβαναν συχνά τα Θεία Μυστήρια, γι' αυτό δίδεται το Αντίδωρο αντί της Θείας Κοινωνίας την Οποία δεν μετέλαβαν, για να λάβουν ως ευλογία από την Θεία Λειτουργία⁵⁰⁴. Ο Νικόλαος Βούλγαρις παρέχει την πληροφορία ότι το πρόσφορο μετά την Προσκομιδή το τεμάχιζε ο διάκονος με την σιδερένια Λόγχη, μια πρακτική η οποία σύμφωνα με τον Νικόλαο, τηρείται στην Μεγάλη Εκκλησία⁵⁰⁵. Επει-

⁵⁰² Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 204.

⁵⁰³ Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 79 κ' 209-210.

⁵⁰⁴ Καλλίνικος Δελιγκάνης, *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 51. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 46.

⁵⁰⁵ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 42 (κείμεν. 97).

δή το υπόλοιπο πρόσφορο που απομένει από την Προσκομιδή μοιράζεται ως Αντίδωρο, αντί δηλαδή των Δώρων της Θείας Κοινωνίας, για τις Προηγιασμένες Θείες Λειτουργίες της Αγίας και Μεγάλης Τεσσαρακοστής είχε επικρατήσει να ευλογείται κατά την Θεία Λειτουργία ένα πρόσφορο παραπάνω για να διατηρηθεί και να διανεμηθεί στην Προηγιασμένη. Ο Νικόλαος αναφέρει και άλλες ονομασίες για το Αντίδωρο, όπως Κατακλαστόν, Μερισμός της Ευλογίας, Κλάσμα Ιερού Άρτου, Ευλογία Πνευματική. Επισημαίνει βέβαια το σφάλμα όσων δεν παραμένουν στην Θεία Λειτουργία έως το τέλος για να λάβουν το Αντίδωρο, αφού η Εκκλησία έχει ορίσει να λαμβάνουν οι πιστοί το Αντίδωρο στο τέλος της Θείας Λειτουργίας και όχι νωρίτερα⁵⁰⁶. Ο Καισάριος Δαπόντε εξηγεί ότι το πρόσφορο από το οποίο προήλθε ο Αμνός της Ιεράς Θυσίας, αποτυπώνει την Παναγία και επειδή μετά την Ανάληψη του Χριστού, έμεινε η Θεοτόκος στον κόσμο για παρηγοριά, γι' αυτό διανέμεται το Αντίδωρο το οποίο αποτυπώνει την Παναγία⁵⁰⁷. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας πληροφορεί ότι κατά τη διανομή του Αντιδώρου απαγγέλεται ο 33^{ος} ψαλμός και το Αντίδωρο διανέμεται στους πιστούς πριν την Απόλυση. Για την Απόλυση της Θείας Λειτουργίας επισημαίνει ότι έπεται της διανομής του Αντιδώρου⁵⁰⁸.

Οι Μελέτιος Συρίγος, Θεόφιλος Καμπανίας και Νεόφυτος Μεταξάς, αναφέρουν ότι, επειδή ο Κύριος την ώρα του Μυστικού Δείπνου ανήγγειλε στους Μαθητές του ότι στην Βασιλεία Του θα πίνουν το καινούριο Ποτό της αμπέλου και ότι με τον τρόπο αυτό ο Κύριος δήλωσε την τέλεια απόλαυση της ουράνιας ευτυχίας, γι' αυτό ο ιερέυς ή ο διάκονος προσέρχεται για άλλη μια φορά στην Πρόθεση όπου βρίσκονται τα Άγια, για να κοινωνήσει πάλι ώστε να καταλύσει και να πλύνει το Ποτήριο. Με αυτόν τον τρόπο δηλώνεται η μέλλουσα ευτυχία της Βασιλείας των ουρανών. Οι Μελέτιος και Θεόφιλος διατυπώνουν

⁵⁰⁶ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 47-48.

⁵⁰⁷ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 110.

⁵⁰⁸ Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 190-191.

την φράση για την κατάλυση ότι ο λειτουργός «Δικάζει τά Ἅγια» και ο Νεόφυτος ότι «δισκίζει τά ἅγια»⁵⁰⁹. Ο Νικόλαος Βούλγαρις επισημαίνει ότι ο ιερέυς πλένει το Ποτήριο τρεις φορές και προσέχει να μην απομείνει μέσα στο Ποτήριο κάποιο τεμάχιο της Θείας Κοινωνίας, κάποιος Μαργαρίτης⁵¹⁰. Ο Καισάριος Δαπόντε χαρακτηρίζει την Κατάλυση ως την μέλλουσα απόλαυση, όπου είπε ο Χριστός στους Μαθητές του στον Μυστικό Δείπνο, ότι δεν θα ξαναπιεί πάλι το γέννημα της αμπέλου έως τότε που θα το πίνει καινούριο με τους Μαθητές Του μετά την Ανάστασή Του. Γι' αυτό ο λειτουργός κάνοντας την κατάλυση, κοινωνεί ξανά για να δηλώσει την μέλλουσα αυτή απόλαυση⁵¹¹.

Η τέλεση της Θείας Λειτουργίας ολοκληρώνεται με την απόδυση των Αμφίων των λειτουργών. Ο Γαβριήλ Νοβογραδίας διασώζει την πρακτική κατά την απόδυση των αμφίων να λέει ο ιερέυς το· «Νῦν ἀπόλύεις τόν δοῦλον Σου...» και το εξής άσμα· «Σὺ Κύριε προεπηγγείλω, καὶ τῷ Συμεὼν ἐπιφανεῖς τῷ Σε χερσὶ ταῖς ἰδίαις βαστάσαντι, καὶ τῆς αἰωνίου μακαριότητος ἐπιτυχεῖν ἐπελπίσαντι. Καὶ αὐτὸς ἐγὼ τοίνην, ὃ Σὲ ἐν κόλποις τῆς ἐμῆς ψυχῆς καὶ καρδίας ὑποδεξάμενος, καὶ εἰλικρινέστατα Σοὶ τῷ Θεῷ μου συνενωθεῖς, οὐκ ἀπογινώσκω τῆς ἐμῆς σωτηρίας· τὸ γὰρ Σωτήριον κατεῖδον οἱ ὀφθαλμοί μου τὸ Σὸν, ὃ ἡτοίμασας κατὰ πρόσωπον πάντων τῶν λαῶν. Τὸ φῶς δηλονότι, τὸ εἰς Ἀποκάλυψιν ἀναλάμψαν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, καὶ διαφερόντως τῷ Ἰσραὴλ, τῷ εἰς Σὲ πιστεύοντι»⁵¹².

Με την Απόλυση, τη διανομή του Αντιδώρου, την Κατάλυση και την απόδυση των Αμφίων ολοκληρώνεται η ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας στα κείμενα των ερμηνευτών – υπομνηματιστών της μεταβυζαντινής εποχής.

⁵⁰⁹ Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 51*. – Θεόφιλος Καμπανίας, *Ταμείον Ορθοδοξίας*, σ. 46. – Νεόφυτος Μεταξάς, *Εγχειρίδιον*, σ. 46.

⁵¹⁰ Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 45.

⁵¹¹ Καισάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 110.

⁵¹² Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 191-192.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα κείμενα της μεταβυζαντινής εποχής για την ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για την παιδεία, την ορθόδοξη ενότητα και την εθνική ομοψυχία των υπόδουλων Ελλήνων. Διατήρησαν το Ελληνορθόδοξο φρόνημα και την εθνική ταυτότητα. Άλλωστε, όπως επισημάνθηκε και στην αρχή της παρούσης εκδόσεως, οι μόνες ευκαιρίες για την έκφραση της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας ήταν οι Κυριακές και οι εορτές της Εκκλησίας, με την σύναξη στη Θεία Λειτουργία. Ο εγγυητής αυτής της ενότητας ήταν η Μητέρα Εκκλησία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι ερμηνευτές της μεταβυζαντινής εποχής διατήρησαν έντονο το βιωματικό στοιχείο της Θείας Λειτουργίας, την συμβολική εμπειρία και την εσχατολογική διάσταση. Η Θεία Λειτουργία στην αντίληψη των μεταβυζαντινών ερμηνευτών, ερμηνεύεται ως η επί γης ζωή του Χριστού, η Ενσάρκωση, η Οικονομία του Θεού για την σωτηρία του κόσμου. Ο Ναός και όλα τα τελούμενα είναι μετάφραση των Πνευματικών Αληθειών στην γλώσσα της αισθητής αντίληψης και μεταφορά των γεγονότων στον παρόντα χρόνο.

Στους ερμηνευτές βρίσκομε την απόδοση και την ερμηνεία των τελετουργικών διατάξεων και των Ιερών Σκευών και πραγμάτων. Το πρόσφορο δηλώνει την Θεοτόκο που γεννά τον άρτο Αμνό, τον Χριστό. Η Πρόθεση τοποθετείται ως το σπήλαιο της Βηθλεέμ, συγχρόνως όμως δηλώνει και τον Γολγοθά και τον Θρόνο του Χριστού. Η Αγία Τράπεζα σημαίνει τον Τάφο του Χριστού, αλλά και τον Θρόνο του Θεού, τον κήπο του Τάφου και το δώμα όπου έγινε ο Μυστικός Δείπνος. Η ένδυση των αμφίων εκλαμβάνεται ως η Ενσάρκωση του Χριστού και το Ωμοφόριο δηλώνει το απολωλός πρόβατο το οποίο ανέλαβε στους ώμους Του ο Χριστός. Οι ιερείς και οι διάκονοι τοποθετούνται ως οι Άγγελοι που διακονούσαν τον Χριστό. Το κόψιμο του Άρτου και η χάραξη με την Λόγχη σημαίνει την Σταύρωση και το Πάθος. Η

Είσοδος του προσφόρου στο Ναό από τους πιστούς σημαίνει τα Εισόδια της Θεοτόκου. Το Δισκάριο γίνεται φάτνη για την Γέννηση και νεκρική κλίνη για τον ενταφιασμό. Στο Δισκάριο όπου βρίσκονται όλες οι μερίδες μαζί με το Σώμα του Χριστού δηλώνεται όλη η Εκκλησία. Ο Αστερίσκος δηλώνει τον αστέρα της Βηθλεέμ και μετά την απόθεση των Δώρων, σημαίνει την σφραγίδα του Τάφου. Το Ποτήριο δηλώνει την Πλευρά του Χριστού, τον Κρατήρα του Μυστικού Δείπνου, το Ποτήριο του Ιωάννου και τους Μαζούς της Θεοτόκου. Τα προσφερόμενα δώρα οίνος και ύδωρ υπενθυμίζουν τα μυστήρια της Θείας Ευχαριστίας και του Βαπτίσματος. Τα σκεύη στην Προσκομιδή, το θυμίαμα και τα καλύμματα δηλώνουν τα δώρα των Μάγων. Πάλι στην Προσκομιδή, ο διάκονος δηλώνει τον Άγγελο στον Ευαγγελισμό και ο ιερέυς το Άγιον Πνεύμα. Ο ιερέυς στην έναρξη της Θείας Λειτουργίας δηλώνει τον Πρόδρομο και με τον διάκονο παρίστανται ως οι ενταφιαστές του Χριστού. Τα Αντίφωνα δηλώνουν το κήρυγμα των Προφητών, οι ψάλτες τους Προφήτες και η ώρα της ψαλμώδησης, τον καιρό ανατροφής του Χριστού. Οι Μακαρισμοί σημαίνουν το πρώτο κήρυγμα του Χριστού. Η Μικρή Είσοδος σημαίνει την έλευση του Χριστού στον κόσμο, την φανέρωση του Χριστού στον Ιορδάνη και τις περιοδίες του Χριστού. Η Ψαλμώδηση του Τρισαγίου Ύμνου φανερώνει την συμψαλμώδηση της δοξολογίας προς τον Θεό μαζί με τους Αγγέλους. Η ανάγνωση του Ευαγγελίου δηλώνει την διδασκαλία και τα θαύματα του Χριστού. Το Ευαγγέλιο όταν λέγεται από τον ιερέα δηλώνει το κήρυγμα του Χριστού, ενώ όταν λέγεται από τον διάκονο δηλώνει το κήρυγμα των Αποστόλων. Ο Αμβωνας σημαίνει την πέτρα του Μνήματος και επάνω ο διάκονος αποτυπώνει τον Άγγελο. Το θυμίαμα για το Ευαγγέλιο δηλώνει ότι το κήρυγμα του Ευαγγελίου είναι ευωδία Θεού. Η Μεγάλη Είσοδος σημαίνει την είσοδο του Χριστού στα Ιεροσόλυμα, την ανάβαση στον Γολγοθά και την μετάβαση από τον Γολγοθά στον Τάφο για τον ενταφιασμό. Το Αντιμνήσιο είναι ο Τάφος του Χριστού. Η απόθεση των Δώρων στην Αγία Τράπεζα σημαίνει την Ταφή. Μετά την απόθεση των Δώρων, ο Αέρας δηλώνει τον λίθο του

Μνήματος και το θυμίαμα, τα μύρα των ενταφιαστών και των μυροφόρων. Το σείσιμο του Αέρα δηλώνει τον σεισμό για την Ανάσταση. Ο Καθαγιασμός σημαίνει τον Μυστικό Δείπνο. Η ύψωση τού Αγίου Άρτου δηλώνει την Ανάσταση. Ο μερισμός του Αγίου Άρτου δηλώνει το Πάθος και την Ταφή. Το Ζέον Ύδωρ δηλώνει Το Άγιον Πνεύμα, το θερμό αίμα, το μυστήριο του Βαπτίσματος. Η Θεία Κοινωνία είναι η Εμφάνιση του Αναστάντος Χριστού. Η ύψωση του Ποτηρίου σημαίνει την Ανάληψη και η τοποθέτηση στην Πρόθεση την Καθέδρα στα δεξιά του Θεού. Το Αντίδωρο σημαίνει την Θεοτόκο και η κατάλυση την μέλουσα απόλαυση της Βασιλείας του Θεού. Στις τόσες πολλές ερμηνευτικές λεπτομέρειες οι οποίες παρατέθηκαν στην παρούσα έκδοση, μην λησμονηθεί και η εσχατολογική προοπτική της Θείας Λειτουργίας, η άνοδος στον Θρόνο και η Δεύτερη Έλευση του Χριστού για να κρίνει τον κόσμο.

Όλα αυτά σε γενικές γραμμές συγκροτούν την γενική αντίληψη των ερμηνευτών της Θείας Λειτουργίας ως της αισθητής Παρουσίας του Χριστού στην γη, της επί γης Βασιλείας του Θεού και της αναμνήσεως των γεγονότων για την σωτηρία του κόσμου. Η θεολογία αυτή περί της Θείας Λειτουργίας στηρίχθηκε στην διδασκαλία της Αγίας Γραφής και στις απόψεις Πατέρων και Αγίων της Εκκλησίας. Παράλληλα, η τέλεση της Θείας Λειτουργίας στα χρόνια της σκλαβιάς και της υποδούλωσης του Έθνους μας, διατήρησε την ενωτική δύναμη του Έθνους, καλλιέργησε την Ορθόδοξη Πίστη και το Ελληνικό πνεύμα και έτσι διέσωσε το Έθνος από τον βάνανσο εξισλαμισμό των Οθωμανών, από την προσπάθεια των Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών για υποταγή και από την απόπειρα αλοτρίωσης της εθνικής ταυτότητας από τον εθνομηδενισμό της αθεϊστικής εκδοχής του Διαφωτισμού. Παράλληλα, στα ερμηνευτικά υπομνήματα της μεταβυζαντινής εποχής αποτυπώνεται η Λειτουργική Πρακτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως του Σεπτού Κέντρου του Γένους των Ορθοδόξων και ως του θεματοφύλακα του Ελληνικού Έθνους. Η λειτουργική διάταξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατέστη κανόνας για την διόρθωτική πράξη

των λατρευτικών διατάξεων και των λειτουργικών κειμένων άλλων ορθοδόξων λαών η οποία, όχι μόνο δεν αλλοιώθηκε μέσα στους δυσβάστακτους χρόνους της σκλαβιάς του Γένους, αλλά παρέμεινε σταθερή αποδεικνύοντας έτσι την αλύγιστη σταθερότητα και θαυμαστή συνέπεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο λατρευτικό τυπικό και στην τυπική διάταξη της Θείας Λειτουργίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. «Κοινωνία γούν ἐστίν ἔνωσις τοῦ θεοῦ μεθ' ἡμᾶς, θέωσις ἐδική μας, ἀγιασμός, τῆς χάριτος γέμωσις, λάμψις, δίωξις παντός ἐναντίου καί τί ἄλλο ἢ θεοῦ σύγκρασις, ἥγουν σμίξις καί κοινωνία, εἶναι μυστηρίων μυστήριον, καί ἀγίων ἀγιασμός καί ἀληθῶς, ἅγιον ἀγίων καί τελετῶν ἀπασῶν τελετή, καί τελεταρχική καί τελεστική, ἐπὶ ὃ μόνος τελετάρχης λόγος ἔκαμεν αὐτήν καί παρέδωκεν πρὸς μνήμιν καί ἐνθύμησιν τῶν παθημάτων αὐτοῦ, καί φωτισμόν ἀείφωτον τῶν ψυχῶν ἡμῶν» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 46).

2. «Τὸ ἔργον τῆς λειτουργίας εἶναι νὰ θυσιασθοῦν τὰ τίμια δῶρα τὸ ὁποῖον εἶναι νὰ γενούσι σῶμα καὶ αἷμα χριστοῦ τὸ δὲ τέλος αὐτῶν εἶναι νὰ ἀγιασθούσιν ἐκεῖνοι ὅπου τὰ μεταλαμβάνουσι μὲ πίστην, νὰ πάρουσι συγχώρησιν τῶν ἁμαρτημάτων, βασιλείας τῶν οὐρανῶν κληρονομίαν καὶ οὐχὶ μόνον ἐκεῖνοι ὅπου μεταλαμβάνουσι ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ ὅσοι καὶ διὰ τῶν ὁποίων τὰ δῶρα ὁ ἱερεὺς προσέφερεν τόσον οἱ ζωντανοὶ ὥσάν καὶ ἀπεθαμένοι» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 84).

3. «Ἡ ἀγία Ἐκκλησία ἐπῆρεν ὅχι μόνον τὴν δύναμιν τοῦ νὰ ἡμπορῇ νὰ ἀλλάσῃ τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπρομήθευσε νὰ κἀνῃ παντοτεινὰ ἐπάνω εἰς ἐκεῖνο τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ τὴν ἀνάμνησιν ὅλου τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας, ἥγουν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεώς του καὶ τῶν λοιπῶν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 40*).

4. «Εἰς κάθε Θυσίαν τρία εἶναι τὰ τέλη, ὅπου θεωροῦνται, τὸ Λατρευτικόν, τὸ Ἰλασθητικόν, καὶ τὸ Εὐχαριστικόν. Τὸ Λατρευτικὸν ἔρχεται τοῦ Ἁγίου Ἄρτου, ἐπειδὴ αὐτὸς μόνος προσφέρεται εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ λατρείαν. Τὸ Ἰλασθητικόν

ἔρχεται τῶν Μερίδων τῶν ἀμαρτωλῶν, ἐπειδὴ καὶ μὲ αὐταῖς ἰλεοῦται, καὶ ἡμερώνεται ὁ μέγας Θεός, ὅπου διὰ ταῖς ἀμαρτίαις μας ὀργίζεται, καὶ θυμώνεται. Τὸ Εὐχαριστικὸν ἔρχεται τῶν Μερίδων τῶν Ἀγίων, ἐπειδὴ εὐχαριστεῖται δι' αὐτῶν ὁ Θεός, καὶ δοξάζεται διὰ ταῖς τόσαις εὐεργεσίαις, ὅπου τοὺς ἔδωκε, ἀνάμεσα εἰς ταῖς ὁποίαις ἐξαίρετον εἶναι τὸ μεσιτεύειν πρὸς αὐτὸν διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 45).

5. «Ἔργον τῆς λειτουργίας δὲ εἶναι νὰ μεταβάλλῃ, Τὰ δῶρα τὰ προκείμενα (ὦ δύναμις μεγάλη), Τὸν ἄρτον τε καὶ τὸ κρασί τούτου τοῦ ποτηρίου, Εἰς σῶμα τὸ πανάχραντον καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου... Ἐτοῦτος εἶναι ὁ σκοπὸς ὅλης τῆς λειτουργίας, Τῶν Δώρων ἢ μεταβολή, μέθεξις εὐλογίας... Καὶ οὕτως εἶναι ἅπαντα ἡ Θεία λειτουργία, Τῆς ζωῆς ὅλης τοῦ Χριστοῦ ὡσὰν εἰκόνα μία» (Καيسάριος Δαπόντε, Εξήγησις, σ. 23-24).

6. «Ὅτι δέν εἶν' ἀνάμνησις μόνον ἡ λειτουργία, Τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ μεσιτεία, Καὶ δέησις πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῶν ἐδικῶν μας, ἀμαρτιῶν, ὡς εἴπομεν, μὰ καὶ τῶν χρειωδῶν μας» (Καيسάριος Δαπόντε, Εξήγησις, σ. 42).

7. «Ἀπὸ τοὺς καιροὺς τῶν μεγάλων φωστήρων τῆς Καθολικῆς ἡμῶν Ἀγίας Ἐκκλησίας Βασιλείου, καὶ Χρυσοστόμου, ὅπου, καθὼς ἔχομεν ἀπὸ τὸν μακάριον Πρόκλον εἰς τὸ περὶ παραδόσεως τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας, ἠθέλησαν θεῖα ἐμπνεύσει νὰ συνθέσουν εἰς βραχυλογίαν τὴν Θείαν, καὶ Ἱερὰν Λειτουργίαν, (διὰ τὸ ράθυμον, καὶ καταφερές τῶν ἀνθρώπων τὸ τῆς Λειτουργίας μῆκος ὀκνούντων) ἀρχίζει, καθὼς ἐπροεῖπα. Καὶ ἔτσι ἐξέπεσεν ἀπὸ τότε ἡ χρῆσις τῶν Λειτουργιῶν Ἰακώβου, Μάρκου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, καὶ τοῦ Ἱεροῦ Κλήμεντος» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 65).

8. «Ὁ τύπος τοῦ τὸ Μυστήριον τοῦτο τελεῖσθαι, ὁ παρὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Ἰακώβου τε καὶ Μάρκου· καὶ δὴ καὶ ὑπὸ

τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου παραδοθεῖς, Λειτουργία καλεῖται. Βασίλειος γὰρ ὁ οὐρανοφάντωρ, καὶ ὁ Θεὸς Χρυσόστομος, ἐπεὶ συνεῖδον, τὰς παρὰ τῶν Ἱερῶν Ἀποστόλων διατυπωθείσας Λειτουργίας, εἰκαίαις τισὶ κὶ φροῦδαις ἐξαλλοιώσεσι παραπεποιημένας ἐν πολλαῖς Ἐκκλησίαις παραληφθῆναι, εἰς τάξιν αὐτὰς βεβαίαν καὶ ἔμπεδον ἐπιμελὲς ἔθεντο ἀποκαταστῆσαι» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 89-90).

9. «Διὰ τούτου τοῦ θείου τόπου καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἀγίας προσκομιδῆς τὸν ἰησοῦν αὐτὸν καὶ τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ μίαν πᾶσαν ὁρώμεν... διότι αὐτός εἶναι εἰς μέσον διὰ τοῦ ἄρτου, καὶ ἡ μήτηρ διὰ τῆς μερίδος ἐκ δεξιῶν, ἄγγελοι ἦν καὶ ἅγιοι ἐξ ἀριστερῶν, καὶ ὑποκάτω τὸ μάζωμα τὸ εὐσεβὲς ὅλων ὅπου ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν» (Ιωάννης Ναθαναήλ, Ἡ Θεία Λειτουργία, σ. 79).

10. «Ἡ ἀγία Ἐκκλησία ἐπῆρεν ὅχι μόνον τὴν δύναμιν τοῦ νά ἡμπορῇ νά ἀλλάσῃ τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπρομήθευσε νά κάνῃ παντοτεινὰ ἐπάνω εἰς ἐκεῖνο τό Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ τὴν ἀνάμνησιν ὅλου τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας, ἡγουν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεώς του καὶ τῶν λοιπῶν» (Καλλίνικος Δελιγκάνης, Πατριαρχικὸν Εγγράφον τόμ. Γ', σ. 40).

11. «Καθὼς ἀπὸ πολλὰ σπυριὰ σιτᾶρι γίνεται ἓνας ἄρτος, καὶ ὁ οἶνος ἀπὸ σταφύλια διάφορα, ἔτзи ἀπὸ πολλοὺς Πιστοὺς γίνεται ἓνα κορμὶ τῆς Καθολικῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας ἐνωμένον μὲ αὐτὸν τὸν Δεσπότην Χριστὸν, ὅπου εἶναι ἡ Κεφαλὴ τῆς» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 39).

12. «Οἱ ἐξαίρετοι τῆς Πρεσβυτέρας Ῥώμης μέγιστοι Ἀρχιερεῖς ἐσυνηθοῦσαν νά στέλλουν ἐκείνους τοὺς καιροὺς, ὅχι πρὸς Εὐλογία ἀπλῆν, ἀλλ' εἰς Κοινωνίαν τὴν ἐν τῷ Σώματι τοῦ Χριστοῦ τῶν τότε Ἐκκλησιῶν» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 40).

13. «Ἐν τῇ ἁγία ἐκκλησία εἶναι πρέπον νά γίνονται τούταις αἱ ἅγαι λειτουργίαι καί οὐχί εἰς ἄλλον τόπον... Ἐκκλησία εἶναι ναός θεοῦ. τόπος ἅγιος... οὐρανός ἐπάνω εἰς τήν γῆν... ἐκκλησία εἶναι... ἀπό τῶν μαρτύρων τετελειωμένη, διότι μέ τά λείψανα τούτων τῶν ἁγίων εἶναι ἐνθρονιασμένη... ἐκεῖνος ὁποῦ μέλει νά κτίσει θεῖον ναόν, ἐν πρώτοις ἔρχεται εἰς τόν ἀρχιερέα καί ζητεῖ ἀπ' αὐτοῦ τό θέλημα, διότι χωρίς ὀρισμοῦ ἀρχιερατικοῦ, δέν ἔχει τινάς ἄδειαν, μή δεδύναται νά ἐπιχειρήσει ὅσον κᾶν ἕνα λιθάρι νά βάλῃ εἰς τό θεμέλιον τῆς ἐκκλησίας... εὐλογεῖ τά θεμέλια κάτωθεν σταυροειδῶς, ἀγιάζοντας τά ἀνοίγματα τῶν θεμελίων» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 20-22).

14. «Ἐν ᾧ τὰ φρικτὰ μέλλει τελειοῦσθαι Μυστήρια, ὁ Ἱερεὺς διαλέγεται τῷ Λαῷ, καί ὁ Λαὸς πρὸς αὐτὸν ἀποκρίνεται. Καί μετὰ τοῦ πνεύματος Σου. Οὐδὲ γὰρ μόνος ὁ Ἱερεὺς εὐχαριστεῖ, ἀλλὰ καί σύμπας ὁμοῦ ὁ Λαός· Καί πρῶτον μὲν τὴν τοῦ Λαοῦ λαμβάνει ὁ Ἱερεὺς συγκατάθεσιν, ἔπειτα δὲ συγκαταθεμένων, ὅτιπερ ἄξιον καί δίκαιον ἐστὶ ποιεῖν, ἐπαναλαμβάνει αὐτὸς τὴν εὐχαριστίαν» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ἱερά*, σ. 152).

15. «Ὅλα τὰ γενόμενα ἀπὸ τόν καιρόν τῆς συλλήψεως τοῦ προδρόμου καί αὐτοῦ τοῦ δεσπότου χριστοῦ ἕως τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς καί τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας, ἀρίστως καί θαυμαστῶς ἐσημείωσε» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 18).

16. «Εἶναι ὅλη ἡ λειτουργία ἕνα σῶμα ἱστορίας, φυλάτον τὴν συμφωνίαν καί τὴν ὁλοκληρίαν, ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 97).

17. «Ἡ Ἐκκλησία ἐσύνθεσε τὴν λειτουργίαν ταύτην, μέ τρόπον ὁποῦ νά περικρατῇ ὅλον τό μυστήριον τῆς Ἐνανθρωπήσεως, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἀπὸ τῆς Γεννήσεως ἕως τῆς Ἀναλήψεως

καί τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας τοῦ Θεοῦ καί Πατρός, καί ταῦτα νά τά παραστήσῃ μέ ὑλικά σύμβολα καί ὁρατά εἰς τὰς αἰσθήσεις τῶν τέκνων της, διὰ νά ὁδηγῶνται μετ' αὐτά εἰς τὰ ἄϋλα καί ὑπερκόσμια» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 40*).

18. «Οὕτε ἡ αὐτή τάξις τῶν μυστηρίων φυλάττεται εἰς τήν λειτουργίαν, κατὰ τήν τάξιν τοῦ χρόνου ὅπου ὁ Χριστός ἐπαρέδωκεν, ἀλλά, ἄλλα λέγεται πρότερον, ἄλλα ὑστερώτερον, ὡσάν τήν ἁγίαν Κοινωνίαν, τήν ὁποίαν ὁ Χριστός τήν ἔκαμεν εἰς τοὺς Μαθητάς πρὶν τοῦ Πάθους, καί ἡμεῖς κοινωνοῦμεν ὕστερον μετὰ τήν ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου αὐτοῦ» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41*).

19. «Πέντε εἶναι αἱ τέλειαι αἰσθήσεις τοῦ σώματος, ὁρασις, ἀκοή, ὄσφρησις, γεῦσις καί ἀφή, καί αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι, νοῦς, διάνοια, δόξα, φαντασία καί αἴσθησις. πέντε εἶναι καί τὰ ἱερά ἐνδύματα τὰ ὁποῖα ἐνδύεται ὁ ἱερεὺς στιχάριον, ἐπιτραχήλιον, ζώνη, ἐπιμανίκια καί φαινόλιον» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 53).

20. «Τόδε μὲν οὖν τὸ Στοιχάριον, (ὁ Δαλματικὴν ἐσθῆτα καλοῦσιν·) ὁ Ἱερεὺς, ἡνίκα προκεχείριστο εἰς Ἀναγνώστην λαβὼν, οὐδ' ἐξῆς, ἐπὶ τὰς ἀνωτέρας τῶν ὑπυργημάτων ἤδη προαχθεὶς τάξεις, ἀπαξιοῖ ἀμφιέννυσθαι. Τοῖς δ' ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ καθυπουργήσει, ὁποίας δὴ ποτ' οὖν τύχωσι τάξεως καὶ βαθμοῦ, ὁ τοιοῦτος χιτὼν (τὸ Στοιχάριον) ὡς ἀκεραιότητος Σύμβολον, κοινὴ τις τυγχάνει ἐσθῆς· διὸ καὶ ἐκάστοις, τῷ λόγῳ ἧς ἂν μετιέναι λάχοιεν Ἐκκλησιαστικῆς Λειτουργίας, ἀναγκαίως ἐναπαιτεῖται» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ἱερά*, σ. 99-100).

21. «Ὁ δὲ Ἱερὸς Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης (ἐν τῷ περὶ τῶν Μυστηρίων Βιβλίῳ) γράφει, ὅτι: ἐπειδὴ καὶ θάτερον τοῦ Ὡραρί-

ου μέρος, τὸ ἐξ ἀντιθέτου ὀπισθεν ἀπαιωρούμενον, τῷ Διακόνῳ εἰς Ἱερέα ἤδη προαγομένῳ, ἐπὶ τοῦ τραχήλου προσαιωρεῖσθαι εἴωθε· καὶ οὕτω σύμβολον τόδε πρῶτον τῆς αὐτῷ μεταδοθείσης Ἱερατικῆς καθίσταται Χάριτος· τούτου δὴ χάριν ὁ Ἱερεὺς πρὸ τοῦ στήθους τὸ ἐκ τοῦ τραχήλου συνημένον περιτιθέμενος Ἐπιτραχήλιον, τὰ εἰρημένα διεξέρχεται λόγια: Διὰ δὲ τοῦτο καὶ στολή τῷ Ἱερεῖ προσήκουσα εἶναι τὸ Ἐπιτραχήλιον λέγεται» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ἱερά, σ. 100).

22. «Ἡ τῶν χειρῶν ἐναπόνησις, ἐπὶ τε τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁμοίως, οἷόν τι προπαρασκευῆς σύμβολον ἐς αἰὲν νενόμισται προηγουμένης, εἷς τε προσευχήν, καὶ τὴν λοιπὴν ἱεροπραξίαν· τῷ γὰρ Μωσεῖ Θεὸς ἐνετείλατο, πρὸ τοῦ τῆς Συναγωγῆς Σκηνώματος ὑδωρ ἐπὶ τούτῳ προκεῖσθαι. Καὶ τὸ χεῖρας δὲ νίπτειν, ὑπὸ τῶν τῆς Ἐκκλησίας Διδασκάλων ἀνέκαθεν διετάχθη, ὡς ὑπόμνησις τῆς ἐν τῇ ψυχῇ καθαρότητος, καὶ τῆς ἀκηλιδώτου συνειδήσεως, μεθ' ἧς προσιτέον τοῖς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἱεουργεῖν μέλλουσιν. Ἐνθετοὶ καὶ Βαπτιστήριον (Σκεῦος δηλονότι ὕδατος πληρὲς) ἐν τῇ ἀντλῇ προκεῖσθαι εἰώθει παρὰ ταῖς πύλαις, δι' ὧν ἢ εἰς τὸν Ναὸν εἰσέλευσις» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ἱερά, σ. 103-104).

23. «Ἀναμνησκόμενοι πῶς θέλει ἔλθῃ κριτὴς ζώντων καὶ νεκρῶν, καὶ κατὰ τοῦτο πάλιν ἡ Πρόθεσις δηλοῖ τὸν Θρόνον τῆς βασιλείας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὸν Θρόνον τῆς χάριτός του, εἰς τὸν ὁποῖον νῦν μὲν παριστάμεθα ζητοῦντες τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, εἰς δὲ τὴν μέλλουσαν ἔλευσιν θέλομεν παρασταθεῖν νὰ δώσωμεν τὸν λόγον τῶν ἔργων μας» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 43).

24. «Ἡ Προσφορὰ εἰκονίζει τὴν Κοιλίαν τῆς Παρθένου. Ἡ Σφραγὶς τὸ Σῶμα αὐτὸ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἱερεὺς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τῇ Ἀειπαρθένῳ ἐπισκιάσαν, καὶ ὁ Διάκονος, τὸν παράνυμφον τοῦ

Μυστηρίου, τὸν Ἀρχάγγελον Γαβριήλ» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 42).

25. «Πρὸς δεξιὰν τῆς Τραπέζης ἦν τι Ταμεῖον, ἐν ᾧ τὰ σκεύη, καὶ ὅς' ἄλλα ἐπὶ τῆς Ἱεροτελεστίας χρειώδη ἀπέκειτο φυλαττόμενα. Πρὸς δὲ τὴν ἀριστεράν, Τραπέζιον εἰστήκει, ἐφ' οὗ οἱ Διάκονοι τὰ συντελοῦντα προπαρεσκεύαζον» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 98-99).

26. «Σημειώνω, ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἀγία Ἐκκλησία πάντα νὰ ἐμεταχειρίσθῃ εἰς τὴν Θείαν, καὶ Ἱερὰν Λειτουργίαν Ἄρτους Ἐνζύμους. Ἀς λέγῃ ὅτι καὶ ἂν θέλῃ ὁ Μάκιδος, ὁποῦ τόσα ἔγραψε τῶρα νεωστὶ ἐναντίον τοῦ Σοφωτάτου Καρδινάλεως Ἰωάννου τοῦ Βώνα, διατὶ ἐδογμάτισεν εἰς τὸ περὶ τῶν Λειτουργικῶν Πραγμάτων Βιβ. ἀ. Κεφ. κγ'. ὅτι ὅλη κοινῶς ἡ Ἀγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία Ἀνατολική, καὶ Δυτικὴ νὰ ἐπρόσφερεν ὁμοφώνως δια χιλίας, καὶ περισσοτέρους χρόνους Ἄρτους εἰς τὴν Θυσίαν Ἐνζύμους» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 40).

27. «Ο Ρώμης Καρδινάλις ὁ Βονα, ὁ ἐπὶ τῆς Δεκάτης ἔκτης τῶν ἀπὸ Χριστοῦ Ἑκατονταετηρίδων βιούς (ἐν τῷ περὶ τῆς Λειτουργίας Συγγράμματι αὐτοῦ, Κεφαλ: ΚΓ'.) μαρτυρεῖ γράφων: «Ἐπέκεινα τῶν Ὀκτακοσίων ἐνιαυτῶν διατελέσαι προσχρωμένην Ἄρτῳ ἐνζύμῳ ἐπὶ τῆς Ἱεουργίας, τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Δύσεως· περὶ δὲ τὴν ἐννάτην ἑκατονταετηρίδα, ἥδη λήγουσαν, τὴν χρῆσιν τῶν Ἀζύμων παρὰ τοῖς Δυτικοῖς τέως ἐπικρατῆσαι... Ἐπειδὴ γὰρ (φησὶν) ἐν ταῖς Ἑορτασίμοις ἡμέραις, ὁ Ἱερεὺς ἦν ὁ κοινωνῶν μόνος· ὁ δὲ λαὸς ἔν τισι Χώραις, ἥτοι Ἄρτους οὐδαμῶς ἦν προσφέρων· ἢ γοῦν προσφέρων μὲν ἦν, πρὸς δὲ τὸ Ἱεουργηθῆναι οὐδαμῶς ἐπιτήδεις· Διὰ δὲ τοῦτο, ἡ τοῦ Ἄρτου παρασκευὴ τῷ Ἱερεῖ ἀνετίθετο, καὶ τῷ Κλήρῳ. Καὶ τοίνυν, ἐπεὶ ῥάδιον ἦν, Ἄρτους τυνικαυτα παρασκευάζειν ἀζύμους, τούτοις, κατήρξαντο χρῆσθαι ἀντὶ τῶν ἐνζύμων· κἀντεῦθεν ἅπασαι κατὰ μικρὸν

αί τῇ Ῥώμῃ καθυπείκουσαι Ἐκκλησίαι τὰ Ἄζυμα παρεδέξαντο» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 176-177).

28. «Τὸ, *ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ* ὁποῦ βλέπομεν εἰς τὸ Προσφορίδιον, εἶναι τὰ ἰδια λόγια ὁποῦ γράφει εἰς τὸ ἥ. Βιβλ. Κεφ. λβ'. ὁ Νικηφόρος, πῶς εἶχεν ἐγείρῃ εἰς Βυζάντιον ὁ μέγας Κωνσταντῖνος γραμμένα σὲ τρεῖς Σταυροῦς ἐκ τὸν πρῶτον τὸ, *ΙΗΣΟΥΣ*, εἰς τὸν δεύτερον τὸ, *ΧΡΙΣΤΟΣ* εἰς τὸν τρίτον τὸ, *ΝΙΚΑ*» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 43-44).

29. «Κάθε ἱερεὺς ὀφείλει νά εὐγάνει τόν ἅγιον ἄρτον ἀπὸ καθαρὰν προσφοράν, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἀγία παρθένος εἶναι καθαρὰ καὶ ἀμόλυντος»... «ὥσάν ἀπὸ κάποιαν κοιλίαν καὶ αἵματα καὶ σάρκα τῆς ἀγίας παρθένου, λέγω ἀπὸ ὅλον τό ψωμί τῆς προσφορᾶς» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 38 κ' 57).

30. «Φέρουσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν Προσφοράν, καὶ σημαίνει τὴν παρθένον Μαρίαν, ὅταν οἱ γονεῖς τῆς τὴν ἔφεραν εἰς τὸν Ναόν τοῦ Κυρίου, καὶ ὁ ἱερεὺς, μιμούμενος τὸν προφήτην Ζαχαρίαν, βάλλει εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων, ἐκεῖ ποθὲν εἰς ἓνα τόπον... διὰ τοὺς χρόνους ὁποῦ ἐκεῖ μέσα διέτριψεν ἡ παρθένος» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41).

31. «Ἀπ' ἐκεῖ σηκώνωντάς τὴν τὴν φέρει εἰς τὴν Πρόθεσιν, σημαδεύοντας τὸν δρόμον ὁποῦ ἔκαμεν ἡ παρθένος μέ τὸν Ἰωσήφ εἰς τὴν Βηθλεέμ διὰ νὰ ἀπογραφθῇ, καὶ ἐκεῖ οὔσα ἔγκυος... ἐγέννησεν εἰς τὸ Σπήλαιον, διατί δὲν εἶχεν ἄλλον τόπον ξενίας νὰ κονέψῃ διὰ τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 41).

32. «Τὸ Προσφορίδιον ἔχομεν ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἐπιφάνιον εἰς τὸν Ἀγκυρωτὸν νὰ ἦτονε δύο λογιῶν καὶ στρογγυλοειδὲς, καὶ τετράγωνον. Ἐκεῖνο μὲν τὸ δηνάριον, καὶ νόμισμα τῆς ἡμῶν

σωτηρίας ἔφτανον, τοῦτο δὲ τὸν τετραπέρατον Κόσμον» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 42-43).

33. «Ἐπὶ τῇ ἱερᾷ κοινωνίᾳ, καὶ ἄρτου ἐνὸς ἐξαρκοῦντος οὗ δὴ χάριν ὁ Ἱερεὺς ὁ τὴν Ἱερουργίαν ἐπιτελέσων, ἐκ μιᾶς μόνης προσφορᾶς τὸ μέρος ἐξήρει. Ἐπεὶ δὲ ὑπὲρ τὸν ἕνα πολλοὶ ἄλλοι προσεκομίζοντο ἄρτοι, οἱ μὲν, εἰς μνήμην τῶν Ἀγίων, ὧν περ τὰ λείψανα ἐν τῷ Ναῷ ἐτηρεῖτο· οἱ δὲ, εἰς εὐχὴν ἰδίαν τε δὴ ὑπὲρ ἑαυτῶν ἑκάστου, ἢ καὶ ὑπὲρ τῶν Συγγενῶν τε καὶ οἰκείων, ζώντων ἢ τεθνεώτων» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 107-108).

34. «Κόπτωντας μὲ τὴν ἁγίαν Λόγχην ὁ Ἱερεὺς τὰ τέσσερα μέρη τῆς Σφραγίδος... Καὶ εὐθύς ὁ Διάκονος κατὰ τὸν ἅγιον Γερμανὸν εἰς το περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τύπον ἐπέχων τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ὁποῦ εἶπε τότε πρὸς τὴν ἁγίαν Παρθένον, εὐγάνει τὴν Σφραγίδα ὑπὸ τὸ μέσον τῆς Προσφορᾶς... καθὼς τὸ ἀπάνω μέρος, ὁποῦ εἶναι ὁ Σταυρὸς σημειώνει τὰ ὀπισθεν. Ὁ γὰρ Σταυρὸς οὐκ ἔμπροσθεν, ἀλλ' ὀπισθεν τοῦ Σώματος τοῦ Κυρίου ἐτέθη» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 41-43).

35. «Ὁ δὲ δίσκος εἶναι ἡ κλίνη εἰς τὴν ὁποίαν τό σῶμα τοῦ κυρίου κατασκευάζεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ διακόνου, οἱ ὁποῖοι σημαίνουνσι τὸν ἰωσήφ καὶ τὸν νικόδημον». «διὰ τούτου τοῦ θείου τόπου καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἁγίας προσκομιδῆς τὸν ἰησοῦν αὐτόν καὶ τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ μίαν πᾶσαν ὁρώμεν» (Ιωάννης Ναθαναήλ, Ἡ Θεία Λειτουργία, σ. 59 κ' 79).

36. «Τότε ἀνέκλινε τό παιδίον μέσα εἰς τὴν φάτνην, καὶ εἶναι καὶ τό δισκάριον εἰς τύπον ἐκείνης... ὁποῦ λέγει ὁ Λουκᾶς ὅτι, ἐσπαργάνωσεν αὐτόν καὶ ἀνέκλινεν αὐτόν ἐν τῇ φάτνῃ» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 41).

37. «Νύττωντας μὲ τὴν ἰδίαν Λόγχην τὸ Προσφορίδιον εἰς τὸ μέρος τῆς ψίχας τὸ δεξιόν, ἐκεῖ δηλαδή, ὁποῦ εἶναι γραμμένον ἀπὸ

κάτω τὸ, Χριστὸς λέγει. Καὶ εἷς τῶν στρατιωτῶν λόγχῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἔνυξε, καὶ βάνοντας εἰς τὸ μέσον τοῦ Δισκαρίου πρηνηῇ τὸν Ἀμνὸν, ἤγουν μὲ τὰ γράμματα ἀπὸ τὸ ἀπάνω μέρος» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 42).

38. «Ὁ δέ Ἰωάννης ὄντας παρὼν τὰ εἶδε καὶ ἐπίασε (καθὼς γράφουσι τινές) ἀπὸ τὰ σκεύη ἐκεῖνα ὅπου εἶχασι τὴν χολὴν καὶ τὸ ὄξος, καὶ εἰς ἐκεῖνα μέσα ἐφύλαξε τὸ αἶμα τοῦ Χριστοῦ μέ τὸ ὕδωρ, καὶ διατηροῦνται εἰς κάποιους τόπους μέχρι τῆς σήμερον, εἰς τύπον τοῦ σκεύους ἐκείνου ἔχει ἡ Ἐκκλησία τὸ ἅγιον Ποτήριον... καὶ ὕστερον ἀπὸ τὸν ἀγιασμόν γίνεται τύπος ἐκείνου τοῦ ποτηρίου, μέ τὸ ὅποῖον ὁ Κύριος ἐμετάδωκεν εἰς τοὺς Μαθητάς τὸ αἶμά του» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 42).

39. «Ἐπειδὴ ἡ Πάναγνος Παρθένος ἔχομεν, ὅτι εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πάθους νὰ ἔστεκεν εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, εὐγάζεται Μερὶς εἰς τιμὴν, καὶ μνήμην αὐτῆς, καὶ βάνεται ἐκ δεξιῶν τοῦ Τιμίου Ἄρτου» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 43).

40. «Τό γοῦν θυμιατήριον καὶ τό πῦρ, ὅταν βάλλωμεν θυμίαμα δίδεται ἀπὸ ἐμᾶς ὡς δῶρον μυρισμένον εἰς τὸν θεόν καὶ εἰς τὴν ἀνάπαυσιν αὐτοῦ, καὶ εἰς ἀγιασμόν ἐδικὸν μας... ἀγιαζόμεθα καὶ ἀπὸ τοῦ θυμιάματος, καθαρίζομεν τὰ ρουθούνιά μας καὶ τὴν πνοή μας... τὸ γοῦν θυμίαμα τὸν ἀέρα ἀγιάζει, καὶ τὴν ὄσφρησιν ἡμῶν καὶ ἀναπνοήν... δίδει ὁλωνῶν τὴν μυρωδίαν διὰ τοῦ πυρός, διὰ τούτο εἰκονίζει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον». «διατί τὸν τύπον τοῦ ἁγίου πνεύματος πλουτεῖ τὸ θυμίαμα» (Ἰωάννης Ναθαναήλ, Ἡ Θεία Λειτουργία, σ. 27-28 κ' 71).

41. «Χριστέ ὁ θεός. ἡμεῖς οἱ δοῦλοι σου φέρομεν ἔμπροσθέν σου θυμίαμα, τὸ ὅποῖον δεξάμενος, ἀντίδος καὶ κατάπεμψον πρὸς ἡμᾶς τὴν χάριν τοῦ παναγίου πνεύματος» (Ἰωάννης Ναθαναήλ, Ἡ Θεία Λειτουργία, σ. 28).

42. «Θυμίαμά σοι, προσφέρομεν χριστέ ὁ θεός εἰς ὁσμήν εὐωδίας πνευματικῆς, ἣν πρόσδεξαι δέσποτα εἰς τό ἅγιον καί ὑπερουράνιον καί νοερόν σου θυσιαστήριον καί ἀντικατάπεμψον ἡμῖν πλούσια τά ἐλέη σου καί τούς οἰκτιρμούς σου, καί δώρησαι ἡμῖν αὐτά τοῖς δούλοις σου τοῖς ἐπικαλουμένοις τό ὄνομά σου τοῦ πατρός καί τοῦ υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου πνεύματος, νῦν καί ἀεί καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 68).

43. «Τὸ δὲ θυμιατήριον κυρίου μὲν σημαίνει, Τὴν ἀνθρωπότητα Χριστοῦ, ἐτοῦτο ὑπεμφαίνει. Τὸ πῦρ δὲ τὴν θεότητα, καπνὸς τὴν εὐωδίαν, Τοῦ παναγίου Πνεύματος, τὴν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν» (Καيسάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 33).

44. «Λοιπόν τό Ἀντιμίνσιον τόν τάφον σημειώνει, Καθώς παράνω εἶπομεν, τοῦτο μᾶς φανερῶνει. Ἡ δέ ἁγία Τράπεζα τὸν κῆπον παραστένει, ἐν ᾧ ὁ τάφος ἦτονε, τοῦτο τανῦν σημαίνει» (Καيسάριος Δαπόντε, *Εξήγησις*, σ. 68).

45. «Ἀναπέμπωντας εἰς τὴν φιλανθρωπίαν του τὴν δόξαν ἐκείνην ὅπου καί οἱ ἄγγελοι ἐδώκασιν εἰς τὴν Γέννησίν του, τό, “Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ” μυστικά, διατί καί οἱ ἄγγελοι εἰς μόνους τούς ποιμένας κατ’ ἰδίαν τὴν ἀπεκάλυψαν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ’*, σ. 43).

46. «Κλείει τὰς κάτω θύρας, τό δὲ καταπέτασμα ἀφίνει ἀνοικτόν ἡγουν τὴν ἀπάνω θύραν διὰ νά δείξη ὅτι ὁ κάτω κόσμος καί ὁ ὄχλος ὁ πολὺς καί ἀπλὸς δέν ἐγνώριζε τότε εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Χριστοῦ τὴν Γέννησιν καί τὴν οἰκονομίαν του, μόνον οἱ ὑψηλοὶ καί θεοειδεῖς εἰς τούς ὁποίους καί τὴν ἠθέλαν ἀποκαλύψει, ὡσάν ἦταν οἱ προφῆται καί Πατριάρχαι, ἡ Παρθένος, ὁ Ἰωσήφ, οἱ Ποιμένες, οἱ Μάγοι» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ’*, σ. 43).

47. «Ὅντος δέ τοῦ ἀρχιερέως ἔξω τοῦ ἁγίου Βήματος, αἱ θύραι τοῦ ἁγίου Βήματος στέκωντας ἀνοικταί πάντοτε, δηλοῦσι τὰς πύλας τοῦ οὐρανοῦ ὅπου ἀνοίξαν εἰς τόν ἐρχομόν τοῦ Χριστοῦ εἰς τόν κόσμον, διὰ τό ὅποιον εἶπεν, “Ἀπάρτι ὄψεσθε τόν οὐρανόν ἀνεωγότα, καί τούς ἀγγέλους τοῦ Θεοῦ ἀναβαίνοντας καί καταβαίνοντας ἐπὶ τόν υἱόν τοῦ ἀνθρώπου”» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 46).

48. «Καί ὁ ἱερός ὁποῦ ἀρχίζει τήν Θεϊάν Λειτουργίαν, φέρνει εἰκόνα τοῦ προδρόμου ἰωάννου καί βαπτιστοῦ, κατα πώς ἤρχησε τό κήρυγμα καί ἔλεγε. μετανοεῖτε ἥγγικε γάρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» (Ἰωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 58).

49. «Τόν μέν ἐσπερινόν, ὁποῦ σημαδεύει τήν σκοτεινήν γνῶσιν τῶν ἀρχαίων τῆς θεογνωσίας, ἀρχίζομεν μέ τό, Εὐλόγητός ὁ Θεός ἡμῶν, τόν δέ ὀρθρον ὁποῦ δηλοῖ τό φῶς τοῦ παλαιοῦ νόμου, μέ τό, Δόξα τῇ ἁγία καί ὁμοουσίῳ καί ζωοποιῷ καί ἀδιαιρέτῳ Τριάδι, τήν δέ ἁγίαν λειτουργίαν μέ τό, Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρός, καί τοῦ Υἱοῦ, καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος· διατί τό πρῶτον ἐξεβήκαμεν ἀπό τήν εἰδωλολατρείαν μέ τό νά ἐγνωρίσαμεν πῶς εἶναι Θεός ἀληθινός εἰς τόν κόσμον ποιητής τῆς κτίσεως, δεύτερον πῶς εἶναι τρισυπόστατος κατά τά σκιώδη κηρύγματα τῶν προφητῶν, ὕστερον δέ κατά τήν Ἐνανθρώπησιν ἀπεκαλύφθη εἰς ἡμᾶς φανερά, ὅτι αἱ τρεῖς αὗται ὑποστάσεις τῆς Θεότητος ἄλλαι δέν εἶναι, μόνον ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός, καί τό ἅγιον Πνεῦμα, εἰς τά ὅποια βαπτισθέντες ἐτελειώθημεν εἰς τήν θεογνωσίαν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 43-44).

50. «Τὰ Ἀντίφωνα, διὰ τὰ ὅποια ἔχομεν ἀπό τόν Φώτιον τόν Κωνσταντινουπόλεως νά εἶναι ἐφεύρεμα τοῦ μεγάλου Ἰγνατίου... Ἄν καλὰ γράφη εἰς τό περὶ Ἑσσαίων Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, τὰ Ἀντίφωνα νά ἦσαν συνηθεισμένα εἰς τόν καιρόν του καί εἰς τήν Ἀλεξάνδρειαν, πρὶν νά τὰ ἀρχίσῃ εἰς τήν Ἀντιόχειαν ὁ Ἰγνάτιος. Εἴτα ἄδουσι, λέγει, πεποιημένους εἰς τόν Θεόν ὕμνους πολλοῖς

μέτροις, καὶ μέλεσι τῇ μὲν συνηχοῦντες, τῇ δὲ ἀντιφώνοις ὕμνοις, καὶ ἀρμονίαις χειρονομούντες. Προτήτερα ἔχομεν νὰ ἐψάλλονταν ὁμοθυμαδὸν ἀπὸ ὅλους, καὶ εἰς ἓνα καιρὸν» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 77-78).

51. «Τὰ Ἀντίφωνα, τὰ ὁποῖα σημειῶνω ἀκόμη νὰ ψάλλωνται, εἰς μὲν ταῖς Δεσποτικαῖς Ἑορταῖς διὰ νὰ ἀκούῃ ὁ Λαὸς τὰ ῥητὰ τῆς Γραφῆς, ὁποῦ συντείνουσι εἰς τὴν ὑπόθεσιν, καὶ βεβαίωσιν τοῦ Μυστηρίου, ὁποῦ ἐορτάζεται. Ἐν ταῖς καθημερούσαις ἡμέραις ψάλλονται ἄλλα συντομώτερα εἰς τὴν στιχολογίαν» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 92).

52. «Ἐν ὧσιν ψάλλονται αὐτά, ἐτότε ἐννοοῦμεν, Καὶ ὑποθέτομεν ἡμεῖς, νοητῶς καὶ θεωροῦμεν, Πῶς ν' ἀνετράφη ὁ Χριστός, καὶ εἰς κοντολογίαν, Τὸν πρὸ τοῦ θεοῦ βαπτισμοῦ καιρὸν καὶ πολιτείαν» (Καيسάριος Δαπόντε, Εξήγησις, σ. 46).

53. «Ποιητὴς δὲ τοῦ Τροπαρίου τούτου (ὡς ὁ ἱστορικός διέξεισι Κεδρηνός) νομίζεται ὁ Αυτοκράτωρ Ἰουστινιανός. Ὅς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγαλοπρεπέστατον Ναὸν ἐγείρας, ἀνέθετο τῇ ΣΟΦΙΑ τοῦ ΘΕΟΥ. Διὸ καὶ τὸ Ἄσμα τόδε ἐπὶ τῆς Λειτουργίας ἀδεσθαι διεθέσπισεν, ὡς τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς Σοφίαν ἀνακηρύττον· ἥτοι τὸν Υἱὸν αὐτοῦ καὶ Λόγον, τὸν ἐκ τῆς Ἀγιωτάτης ἀειπαρθένου Μαρίας ἐνανθρωπήσαντα» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 116).

54. «Λέγει ὁ θεῖος Γερμανὸς πῶς εἶναι συνθεμένος, Τοῦτος ὁ θεολογικὸς ὕμνος καὶ ἐπαινεμένος, Ἀπὸ τοὺς ἐνταφιαστάς σώματος μνηθέντες, Καὶ ἔττι σοφὸν καὶ ἅγιον ὕμνον αὐτοὶ συνθέντες. Τινὲς δε λέγει λέγουσιν, ὅτι νὰ ἐποιήθη, Ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ νὰ ἐξεφωνήθη» (Καيسάριος Δαπόντε, Εξήγησις, σ. 53-54).

55. «Ἐν μὲν οὖν τῷ ἐν Ἱεροσολύμοις Ναῷ, λαμπαδοφόροι ἐκ τῆς Βορείου πύλης προεξιόντες, καὶ πρὸ τῶν Βασιλικῶν θυρῶν

στάντες, (τοῦ Διακόνου βοῶντος: Σοφία, ὀρθοί) ἀνοίγουσιν ἔμπροσθεν τοῖς Λειτουργοῖς ἐπεισερχομένοις αὐτὰς» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 119).

56. «Τότε ἀνοίγονται καί αἱ κάτω θύραι καί στέκεται ὁ ἱερεὺς ἔμπροσθεν αὐτῶν, βλέπωντας πρὸς τὸν λαόν διὰ νὰ σημαδεύῃ τὸν Χριστόν, κηρύττοντα τό Εὐαγγέλιον εἰς τὸν ὄχλον» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44-45).

57. «Ἐξ Ἀρχαίων ἀναφαίνεται Συγγραφέων, ὅτι τὴν τῶν Ἱερῶν Εὐαγγελίων Ἀγίαν Βίβλον, ἐν ᾧ τὰ τῆς Ἱερουργίας ἐτελείτο, ἐπὶ τῆς Προθέσεως, συνάμα τοῖς λοιποῖς τῶν Ἱερῶν Σκευῶν, εἰωθὸς τῷ ἀποκεῖσθαι: Ἐνθεντοὶ καὶ αὐτὴ, καθάπερ οὖν καὶ τὰ ἄλλα, ἐπὶ τὸ Θυσιαστήριον μετεκομίζετο διὰ τὴν Ἀνάγνωσιν. Καὶ τοῦτο δὲ γίνεται δῆλον τῇ διατυπώσει τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων· ἐν ταύτῃ γὰρ τὸ Ἐυαγγέλιον οὐκ ἐκκομίζεται, εἰμὴ ὅτε, διὰ τὴν συγκυροῦσαν Ἑορτὴν, δεὸν ἀναγιγνώσκεσθαι». «Ἐκ δὲ τούτου δείκνυται, ὅτι ἄρα τὸ Ἐυαγγέλιον ἀπὸ τῆς Προθέσεως, οὐ ἀπέκειτο, ἐπὶ τῆς Ἀγίας Τραπέζης μετεκομίζετο» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 117 κ' 119).

58. «Προπορεύεται δὲ τοῦ ἱερέως λαμπαδίων, καὶ αὐτὸ σημαίνει τὸν Πρόδρομον Ἰωάννην, περὶ οὗ γέγραπται, “Ἡτοίμασα λύχνον τῷ Χριστῷ μου” καὶ μαζί μετ’ αὐτόν καὶ τοὺς ἄλλους προφήτας, οἱ ὅποιοι πρὶν τοῦ Χριστοῦ ἐκήρυττον τὸν ἐρχομόν του· δηλοῖ ἀκόμη ἡ λαμπὰς αὕτη ὅτι λύχνος τοῖς ποσὶν ἡμῶν εἶναι ὁ νόμος οὗτος τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ τό “Περιπατεῖτε εἰς τὸ φῶς ἕως τὸ φῶς ἔχετε, καὶ πιστεύετε εἰς τὸ φῶς, ἵνα υἱοὶ φωτός γέννησθε”» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45).

59. «Διατί δὲν ἔστεκεν εἰς μόνην τὴν Ἱερουσαλήμ νὰ εὐαγγελίζηται, ἀλλὰ ἐπήγαινε καὶ εἰς ἄλλους τόπους καὶ χώρας, καθὼς ἔλεγεν, “Ἀγωμεν εἰς τὰς ἐχομένας κωμοπόλεις (ἡγουν εἰς

τάς πλησίον κώμας καί πόλεις) ἵνα κάκεῖ κηρύξω· εἰς τοῦτο γάρ ἐξελέλυθα», διά τοῦτο ὁ ἱερεὺς, σηκώνοντας εἰς τάς χεῖράς του τό Εὐαγγέλιον, ἐκβαίνει ἔξω πρὸς τον λαόν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 44-45*).

60. «Σοφία ὀρθή, ἡγουν τοῦτο τό Εὐαγγέλιον εἶναι ἡ ἀληθινή καί ἴση σοφία καί ἀσφαλτη, καί ὅχι ὡσάν ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων, ἡ ὁποία ἔφερνε τοὺς ἀνθρώπους εἰς τήν εἰδωλολατρείαν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 45*).

61. «Σοφία ὀρθή καί ἀληθινή, δὲν εἶναι ἄλλη, παρὰ αὐτὸς ὁ Χριστὸς καί ἐπειδὴ τὸ Ἅγιον Εὐαγγέλιον περιέχει τὴν ἀγίαν του διδαχὴν, αὐτὸ λέγεται καί εἶναι ἡ ὀρθή, καί ἀληθινὴ Σοφία... Ἄλλοι γράφουν, Σοφία ὀρθοὶ, πληθυντικῶς, ἡγουν νὰ στέκωμεν ὀρθοὶ, καί ἀφείνοντας τὸ ῥάθυμον τῆς ὀκνυρίας, νὰ ἀγρυπνοῦμεν, καί νὰ προσέχωμεν» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά, σ. 96*).

62. «Τὸν τρισάγιον ὕμνον ψάλλομεν, πέρνοντες, τό μέν Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος, ἀπὸ τὰ Σεραφεῖμ ὁποῦ εἶδεν Ἡσαΐας, τό δέ Θεὸς ἰσχυρὸς, καί ἀθάνατος ἀπὸ τὸν προφήτην Δαβὶδ, “Ἐδίψησεν ἡ ψυχὴ μου πρὸς τὸν Θεόν τὸν ἰσχυρόν τὸν ζῶντα” διὰ νὰ δείξωμεν ὅτι καί μία ἐκκλησία γέγονεν ἀγγέλων καί ἀνθρώπων, ὅτι καί μία ὕμνωδία, καί ἡ αὐτὴ ὕμνωδία δίδεται συμφώνως εἰς τὸν Χριστόν καί ὑπὸ τῶν ἀγγέλων καί ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 47*).

63. «Τρισάγιος ὕμνος εἶναι τὸ, Ἅγιος ὁ Θεὸς, τὸν ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία τὸν ἔλαβεν Οὐρανόθεν, καθὼς ἐπροείπαμεν, καὶ διὰ τὸ αἰδέσιμον τῆς διαλέκτου, εἰς τὴν ὁποῖαν ἠκούσθη τότε εἰς τὸν ἀέρα, ἔτзи καθὼς τὸν ψάλλει ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, συνηθᾶ καὶ ἡ Δυτικὴ τὴν ἡμέραν τῆς ἀγίας, καὶ μεγάλης Παρασκευῆς νὰ τὸν ψάλλῃ εἰς τὴν γλῶσσαν μας» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά, σ. 145-146*).

64. «Ὁ δέ ἀρχιερεύς δείχνωντας μέ τά ἔργα τό τοιοῦτο μυστήριον κρατεῖ ἀναμμένον τό τρικέριον εἰς τό Εὐαγγέλιον ἐπάνω μέ δύο φῶτα μόνα, διά νά δηλώσῃ ὅτι ὁ ὕμνος οὗτος πέμπεται εἰς τάς δύο φύσεις τοῦ θεανθρώπου Λόγου. Ἐδιδάχθημεν ὑπό τοῦ Εὐαγγελίου νά συνδοξάζωμεν τόν Χριστόν μαζί μέ τόν Πατέρα καί μέ τό ἅγιον Πνεῦμα, καί εἰς τό, Δύναμις, πάλιν ἀνάπτει καί τό τρίτον κηρίον, διατί ὁ προσκυνούμενος οὗτος Ἰησοῦς τῷ Πατρί, καί τῷ Πνεύματι μᾶς ἐδίδαξε τό μυστήριον τῆς ἁγίας Τριάδος» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 47).

65. «Ἀρμοζόντως γίνεται ἡ φήμη τῶν βασιλέων, ἱσταμένου τοῦ Πατριάρχου ἐν σχήματι προσευχομένου, καί τοῦ Πατριάρχου, ἢ ἄλλου Ἀρχιερέως, ἐκείνου μέν καθημένου, τῶν δέ λοιπῶν ἱσταμένων ὡς εἰς προσευχήν, καί τήν φήμην ταύτην τήν λέγουσι, τρεῖς μέν οἱ τοῦ Βήματος, καί τρεῖς οἱ ψάλται ἔξω» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 48).

66. «Ὁ ἄμβων εἶναι ὁποῦ φανερώνει τό σχῆμα τῆς πέτρας τοῦ ἁγίου μνήματος, τήν ὁποίαν ὁ ἄγγελος ἔσοντας νά τήν κυλίσῃ ἀπό τήν πόρτα τοῦ μνήματος, ἐκήρυττε καί ἔλεγε τήν ἀνάστασιν τοῦ κυρίου εἰς τάς μυροφόρους, διά τούτο καί οἱ ἱερεῖς σύν τοῖς διακόνοις τυποῦντες τοὺς ἀγγέλους ἐπάνω τοῦ ἄμβωνος τά εὐαγγέλια λέγουσιν» (Ιωάννης Ναθαναήλ, Ἡ Θεία Λειτουργία, σ. 31).

67. «Μὴ λογιᾶσῃς, ὅτι τὰ Κατηχούμενα νά εἶναι μάταια εἰς τοὺς καιροὺς μας, διὰ νά μὴν εἶναι τῶρα Κατηχούμενοι καθὼς ἦσαν παλαιόθεν ἐπειδὴ τὰ Κατηχούμενα ἔξω ἀπὸ τοὺς προσηλύτους, ἀπλώνονται καί εἰς ἡμᾶς τοὺς Χριστιανοὺς, ὁποῦ ἐξόριστοι, καὶ ἀνάξιοι παραβαίνομεν τοὺς ὅρους τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καὶ τὸ ἀπροσωπόληπτον τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 105).

68. «Ὅταν λέγεται τό, Ἵνα καί αὐτοί σύν ἡμῖν δοξάζωσιν, ἀπλώνεται τό ἀντιμίνσιον, διατί σημαίνει τόν Τάφον τοῦ Κυρίου,

τόν ὁποῖον ὁ μὲν Ἰωσήφ, ὡς κατηχούμενος καὶ ὄχι ἀκόμη τέλειος μαθητής, τόν ἐλατόμησε διὰ ἐδικόν του καινούριον, καθὼς εἶναι καὶ τό πανί τοῦ ἀντινμινσίου, ἀμή τόν ἀφιέρωσε ὕστερον εἰς τόν Χριστόν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ΄*, σ. 48).

69. «Τὸ Εἰλητόν λέγεται ἔτζι ἀπὸ τοῦ, εἰλίσσω, ὁποῦ θέλει νὰ εἰπή, τυλίγω. Λέγεται καὶ Ἀντιμήνσιον, ἐπειδὴ δουλεύει ἀντὶ μήνσης, ὁποῦ θέλει νὰ εἰπῇ, τράπεζα, διατὶ εἶναι ἁγιασμένη, καὶ καθιερωμένη ἀπὸ τὸν Ἀρχιερέα, ὡσὰν μιὰ μικρὰ Τράπεζα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη καὶ Καθιέρωσις... γράφει καὶ Κύτρους Ἰωάννης εἰς τὰς ἀποκρίσεις, ὁποῦ ἔκαμε πρὸς τὸν Δυρράχίου Κωνσταντῖνον... τὸ Ἀντιμίνσιον μὲ Ἰῶτα, καὶ τὸ... τοῦ μίνσου, ὁποῦ ἐπροείπαμεν, πῶς θέλει νὰ εἶναι πανέριον» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ἱερά*, σ. 103-104).

70. «Τὸ θυμίαμα κατόπι ἀπ' αὐτὴν τὴν κατανυκτικὴν ἀγία Ἑορτὴν, εἶναι εἰς τύπον τοῦ μίγματος τῆς σμύρνης, καὶ τῆς ἀλόης τοῦ Ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ. Ἦλθε δὲ καὶ Νικόδημος ὁ ἐλθὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτός, τὸ πρῶτον φέρων μίγμα σμύρνης, καὶ ἀλόης ὡσεὶ λίτρας ἑκατὸν. Τὸ θυμίαμα πάλιν, ὁποῦ γίνεται, ἀφοῦ ἀποθέσῃ τὰ Ἅγια εἰς τὴν Τράπεζαν ὁ Ἱερεὺς... χαρακτηρίζει τὰ ἀρώματα τῶν Μυροφόρων... Πολλοὶ μετὰ συντριβῆς ἀπάσης καὶ κατανύξεως λέγουσι καθ' ἑαυτοὺς τὸ, Ἐλέησόν με ὁ Θεός, ἄλλοι τὸν Ἐξάψαλμον, ἄλλοι ἄλλαις Εὐχαῖς, κατὰ πῶς ὁ Θεός τοὺς φωτίσῃ» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ἱερά*, σ. 112-113).

71. «Ἄπαντας καὶ γὰρ πάλαι ἐπὶ τῆς Ἱερουργίας, ὅποσοι ἑαυτοὺς εἰς κοινωνίαν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων προπαρασκευάσειαν, προσιόντας ἦν ἔθος, πρόσωπόν τε καὶ χεῖρας ἐν τοῖς Βαπτιστηρίοις προνίπτεσθαι. Ἐπειδὴ δὲ, τῶν Λαῶν πληθωθέντων, οὐ παρῆν τὰ τοιάδε ἔχειν ἀπανταχοῦ Βαπτιστήρια, τοῦτου γε ἕνεκα ἐν ταῖς ἑορτασίμοις τῶν ἡμερῶν, τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας ὑπὸ Ἀρχιερέως ἐπιτελουμένης, οἱ παρεστῶτες, καὶ τῶν Ἁγίων Μυστηρίων

κοινωνεῖν μέλλοντες, χεῖρας τε καὶ πρόσωπα ἐναπενίζοντο ἐν τῷ σκέυει, ᾧ ὁ Ἀρχιερεὺς, ἐν τῷ νίπτειν ἑαυτοῦ τὰς χεῖρας ἐκέχρητο» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 133).

72. «Ο Αέρας δηλοῖ τὴν σινδόνα, καὶ τὰ λοιπὰ δύο καλύμματα τὸ σουδάριον ὅπου ἐτύλισσε τὴν κεφαλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ τάφου σπάργανα, ἢ σάβανα· τὸ δέ θυμιατήριον βαστάζεται διὰ τὴν σμύρνην καὶ ἀλόην, ὅπου ἠγόρασαν οἱ ἐνταφιασταὶ τοῦ καὶ ἄλειψαν τὸ σῶμα αὐτοῦ... συντροφιασμένος μέ λαμπάδες καὶ ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ὅπου σημαίνουνσι καὶ τοὺς προηγησάμενους προφήτας καὶ τοὺς ἀκολουθήσαντες Ἀποστόλους» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 48-49).

73. «Ἡ Εἵσοδος σημαδεύει πρῶτον τὸν Ἐνταφιασμόν τοῦ Χριστοῦ, ὅπου τὸν ἐπῆραν ὁ Ἰωσήφ, καὶ ὁ Νικόδημος ἀπὸ τὸ Γολγοθᾶ, καὶ τὸν ἐνταφίασαν. καὶ ἔττι ἡ Τράπεζα, καθὼς ἐπροείπαμεν, εἶναι εἰς τύπον τοῦ ζωοδόχου Μνήματος τοῦ Χριστοῦ, ἢ Πρόθεσις τοῦ Γολγοθᾶ ὅρους. Ἔστι δὲ ἡ Ἁγία Τράπεζα κατὰ μίμησιν τοῦ Ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ, καθ' ἣν ὁ Ἰωσήφ καθελὼν τὸ Σῶμα ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ ἐνείλησε σινδόνι καθαρᾷ, καὶ ἐκήδευσεν αὐτὸ ἐν Μνημείῳ καινῷ λελαττομημένῳ ἐκ πέτρας. Διὰ τοῦτο βαίνοντας τὰ τίμια Δῶρα ἐπάνω εἰς τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, λέγει ὁ Ιερεὺς. Ὁ εὐσχημων Ἰωσήφ, ἀπὸ τοῦ Ξύλου καθελὼν τὸ ἄχραντόν σου Σῶμα, καὶ τὰ ἐξῆς. Ἄλλοι ἔχουνε γνώμην, ὅτι αὕτη ἡ Εἵσοδος νὰ χαρακτηρίζῃ καὶ τὴν ἀπὸ Βηθανίαν εἰς Ἱερουσαλὴμ τοῦ Κυρίου εἰσέλευσιν» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 107).

74. «Ο Ιερεὺς καὶ ὁ Διάκονος, τὰ Δῶρα ἐπὶ τῷ ἁγιασθῆναι μετακομίζοντες, μνεῖαν ποιοῦνται τοῦ Βασιλέως, καὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ, καὶ τῆς Συνόδου, καὶ τοῦ Ἀρχιερέως, καὶ παντὸς τοῦ τῶν Χριστιανῶν πληρώματος. Τὸ κατ' ἀρχας, ἔθος τῷ τηνικάδε ἐπ' Ἐκκλησίας μνεῖαν γίνεσθαι παρρῆσίᾳ ἐκάστου τῶν ὀνομάτων, ὑφ' ὧν προσενύνεκτο. Ἀπεμνημονεύοντο δὲ διαφερόντως, ὅσοι τι ἐπίσημον τῷ Ναῷ ἐτύγχανον προμηθούμενοι καλλιέργημα.

Ἐπειδὴ δὲ, διὰ τὸ πλῆθος τῶν προσφερομένων, καὶ διὰ τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου ἐν ᾧ ἡ παρέλευσις, μόλις ἓνα ἕκαστον ἀνακηρύττειν ἐξῆν· διὰ τοῦτο, ὕστερον, ἡ μὲν διακριδὸν ὀνομαστὶ γινομένη ἀπομνημόνευσις τῶν προσώπων ἐπὶ τὴν προσκομιδὴν μετενήνεκται· γίνεσθαι δὲ μνεῖαν παρρησίᾳ ὥριται μόνον τοῦ Βασιλέως, οἷα δὴ Κηδεμόνος τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὑπερασπιστοῦ τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως· καὶ μὲν δὴ καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, καὶ τοῦ Ἀρχιερατέλλοντος, ὡς πρόνοιαν ποιουμένων τῆς τηρήσεως τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Θεσμῶν τε καὶ Διατάξεων. Καὶ ἐπὶ τούτοις καὶ τῶν περιεστηκότων Χριστιανῶν κοινῇ συμπάντων» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ἱερά*, σ. 134-136).

75. «Ἐάν δέ τινές εἶναι ὁποῦ προσκυνοῦσιν ἕως γῆς ὡσάν τὰ προηγιασμένα δῶρα ὅταν εἰσοδεύῃ ὁ ἱερεὺς ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, πλανῶνται, δέν γνωρίζοντες τὴν διαφορὰν τῆς λειτουργίας ταύτης καὶ ἐκείνης, διατί ἐτούτῃ ἡ λειτουργία εἰς τὴν εἴσοδον τούτην, ἔχει τὰ δῶρα ἀτελείωτα... ἡ προηγιασμένη τὰ ἔχει τέλεια καὶ ἡγιασμένα, καὶ σῶμα καὶ αἷμα χριστοῦ» (Ἰωάννης Ναθαναήλ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 111-112).

76. «Ὁ λαὸς παρακαλεῖ τὸ αὐτό μετὰ πάσης εὐλαβείας καὶ κατανύξεως, προσκυνῶν ἕως ἐδάφους, ὅχι διατί τάχα λογιάζει πῶς νὰ εἶναι τελειωμένα τὰ Ἅγια, ἀλλὰ διατί κλαίει ἐν ταπεινώσει καρδίας ἐνθυμούμενος τὰ ἀμαρτήματά του, καὶ ζητῶντας διὰ τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ συγχώρησιν εἰς αὐτά ἐκ βαθέων καρδίας, ὅμοια μέ τόν Ἀηστὴν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 49).

77. «Τὴν τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως ἐν τῇ Λειτουργίᾳ Ἀνάγνωσιν, οἱ ἀπὸ Ῥώμης Λέοντι Πρώτῳ τῷ Πάπᾳ ἀποδιδόασιν ὡς ὑπ' αὐτοῦ διαταχθεῖσαν, τοῦ κατὰ τὴν πέμπτην τῶν ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδων ἀκμάσαντος... Ἄλλως καὶ γὰρ τὴν τοῦ Ἱεροῦ Συμβόλου ὑπὸ τῶν Ἀναγνωστῶν, ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἤδη καὶ πολλῶ πρώην ἐπικρατῆσαι, μάρτυς ὁ Χρυσορρήμων ἐστὶ

Διδάσκαλος γράφων: ὅτι, τὸ τῆς Πίστεως Σύμβολον ἀπανταχοῦ ᾄδεται, καὶ διὰ παντὸς αἰῶνος ἀσθήσεται» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 145-148).

78. «Ἡ ὑψωσις τοῦ Ἀέρος σημαδεύει τὸ ὕψος τῶν δογμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, ὅπου προφέρονται διὰ τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου... Ἄλλοι ἀλληγοροῦν, ὅτι νὰ σείεται ἔτζι εἰς τὸν ἀέρα ὁ Ἀέρας εἰς τύπον ἀκόμη τῶν ἀκαθάρτων πνευμάτων ὅπου, ἢ ἀπὸ φιλαυτίαν ἄτακτον, καὶ ἄμετρον ὑπερηφάνειαν, καθὼς δογματίζουσιν οἱ περὶ Θωμᾶν, ἢ ἀπὸ μίαν πνευματικὴν ἀκολασίαν, καθὼς οἱ περὶ Σκότον ἐπιχειροῦσιν, ἐκατάπεσαν, ὡς ἀστραπὴ ἀπὸ τοῦς Θρόνους τοῦς, ἕως ὅπου λέγωντας ὁ παμμέγιστος Μιχαήλ τῶν ἐπιλοίπων Δυνάμεων, τὸ, Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 135-136).

79. «Ὁ Διάκονος ὑπερθε τῶν Ἀγίων ἀνακινεῖ, νῦν μὲν ἀναφέρων, νῦν δ' ἐναλλάξ καταφέρων· διαρρίπιζων οὕτω δι' αὐτοῦ, ὡς διὰ ῥιπιδίου, ἵνα τῇ ἐπαλλήλῳ διασαλένῃ τα ζωῦφια, εἰ τύχοι, ἀποσοβῇ, τοῦ μη καθιζάνειν ἐφιπτάμενα ἐπὶ τα Δῶρα τὰ Ἁγια». «Ἐπειδὴ δε τὸ διὰ Ῥιπιδίου, ἢ τούτου μη παρόντος, διάγε τοῦ καλύμματος τὰ Ἁγια διαρρίπιζειν, (πρὸς ἀποσόβῃσιν τῶν ζωῦφίων, (τῶν ἐν θερμότεροις μάλιστα τοῖς Κλίμασιν, ἐν ὥρᾳ Θέρους ἄδδην ἐπὶ τὰ εὐαγὴ Δῶρα ἐπισκηπτόντων) τοῦ Διακόνου ἔργον ἐστίν· ὁ δὲ Διάκονος κατ' ἐκεῖνο ἐπὶ τοῦ Ἀμβωνος ἵσταται, διάτοι τοῦτο ἢ τοιάδε διαρρίπισις γίνεταί ὑπὸ τοῦ Ἱερέως· Εἰς ὃ δ' ἂν ὁ Διάκονος εἰς τὸ Θυσιαστήριον εἰσέλθοι, τοῦ καλύμματος ἤδη ἐν μέρει ἀποτεθέντος, τό ἰδίως ἐπανῆκον αὐτῷ διαπράττεται ἔργον. Καὶ τοι δέ, ἐν στίφει πλειόνων τὴν Ἱερουργίαν συλλειτουργοῦντων, ὡς ἐν Ἑορτῇ τινὶ ἐπισήμῳ, τὸ αὐτὸ ἔργον ἀναπληροῦν οἴοιτε εἰσὶ καὶ ἕτεροι τῶν Διακόνων· ἀλλ' οὐδὲν ἥκιστα ὑπὸ τῶν Ἱερέων αὐτῶν καὶ μόνων τὸ κάλυμμα οὕτω διασαλένεται, ὡς ἂν μὴ δόξη τὸ ἀρχαῖον τῆς Ἐκκλησίας ἔθος τε καὶ διάταγμα παραβαίνεσθαι. Ἐν ᾧ δ' ἂν ὁ Ἀρχιερεὺς τὴν Ἱερουργίαν ἐπιτελῶν τυγχάνῃ, πρὸς τὴν τοιάνδε διὰ τοῦ καλύμματος διαρρίπισιν χεῖρα οὐδαμῶς αὐτὸς ἐπιβάλλει· Τοῖς γάρ τῶν ὑπουργῶν ὑποδεεστέροις τόδε

ἀνῆκον ἐστὶ τὸ ἔργον» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, *Τελετουργία Ιερά*, σ. 138 κ' 143-145).

80. «Τέσσερεις Ὑμνους ἐξαιρέτους ἔχει ἡ ἀγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, καὶ ὅλους τοὺς μεταχειρίζεται εἰς τὴν ἀναίμακτον ταύτην, καὶ φρικωδεστάτην Θυσίαν. Ὑμνον Ἀγγελικόν, Τρισάγιον, Χερουβικόν, καὶ Ἐπινίκιον. Καὶ ἂν καλὰ ὅλοι ἡμποροῦν νὰ κραθοῦν Ἀγγελικοὶ, καὶ Χερουβικοὶ, Τρισάγιοι, καὶ Ἐπινίκιοι, ὅμως ἔλαβε καθ' ἑνας μερικὴν τὴν ὀνομασίαν... Ἐπινίκιος Ὑμνος εἶναι ὁ παρὼν, ὁ ὁποῖος κράζεται ἔτζι ἐπειδὴ καὶ εἰς αὐτὸν δοξάζεται ὁ μέγας Θεός, ὡς Κύριος Σαβαώθ... εἶναι ἐκεῖνος ὁ ἴδιος, ὁποῦ δοξολογίαις ἀσιγήτοις, ἀκαταπαύστοις στόμασιν ἤκουσεν ὁ Ἡσαΐας νὰ κράζουν μὲ φόβον, καὶ τρόμον αἱ Οὐράνιοι Δυνάμεις ἔμπροσθεν τοῦ Θρόνου τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ... Ἔσμιξεν ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸν ἐπίγειον Ὑμνον (Ἐπινίκιον καὶ αὐτὸν) ὁποῦ μετὰ Βαΐων, καὶ κλάδων ἐπρόσφεραν τοῦ Σεσαρκωμένου Λόγου τῶν Ἑβραίων οἱ παῖδες... Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ μία Ἐκκλησία Ἀγγέλων, καὶ ἀνθρώπων διὰ τοῦ Χριστοῦ γέγονε... τὰ λόγια πολυπλασιάζονται εἰς τύπον τῶν τετραμόρφων ἐκείνων ζώων, ὁποῦ εἴπαμεν, νὰ εἶδεν ὁ Ἰεζεκιήλ ἀνθρώπου δηλαδὴ, βοῦς, ἄετοῦ, καὶ λέοντος. τό, Ἄδοντα, ἔρχεται τοῦ ἄετοῦ. τό, Βοῶντα, τοῦ βοός, τό, Κεκραγότα, τοῦ λέοντος, τό, Λέγοντα, τοῦ ἀνθρώπου» (Νικόλαος Βούλγαρις, *Κατήχησις Ιερά*, σ. 145-147).

81. «Ὁ ἄρτος γίνεται πεπληρωμένος κατὰ τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος». «θεωρῶμεν καὶ αὐτὸν τὸν ἄρτον μεταβαλλόμενον εἰς ἐκεῖνο τό πανάγιον σῶμα ὁποῦ ὑπέμεινε τὰ πάθη ἀληθινά, καὶ ἀνέστη καὶ ἀνελήφθη καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ πατρός, ἔπρεπε καὶ τό τέλος τούτων ἀπάντων, ὕστερον ἀπὸ τούτων νὰ σημαίνεται, διὰ νὰ γένη ὁλόκληρος καὶ τελεία ἡ δίδαξις τοῦ μυστηρίου» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 19 κ' 197).

82. «Ὁ Ἄρτος γὰρ ἁγιασθεὶς διὰ τῶν ἱερέων, Σώματος τοῦ κυριακοῦ δὲν εἶναι τύπος πλέον, Ἀλλ' οὐδὲ δῶρον, λότελα, ὁποῦ

νὰ εἰκονίζῃ, Τὸ δῶρον τὸ ἀληθινόν, εἰκόνα νὰ νομίζῃ. Ἡ νᾶχη εἰς τοῦ λόγου του ὡς μίαν ζωγραφίαν, Τῶν σωτηρίων του παθῶν, ὡσὰν εἰς χάρτα μίαν. Ἀλλ' εἶναι βεβαιότατα τὸ ἴδιον τὸ δῶρον, Τὸ δῶρον τὸ ἀληθινόν, δῶρον τὸ ζωηφόρον. Αὐτὸ τὸ τοῦ Δεσπότη μου πανάγιον κορμίον, Τὸ σῶμα τὸ πανάχραντον, τὸ λατρευτὸν, τὸ θεῖον. Αὐτὸ ὅπου ἐδέχθηκε διὰ φιλανθρωπίαν, Τὰ πάθη ὅλα ἀληθῶς, οὐ κατὰ φαντασίαν. Αὐτὸ ὅπου μαρτύρησε Πατὴρ τοῦ ἀθανάτου, Ὁμολογίαν τὴν καλὴν εἰς τὸν καιρὸν Πιλάτου. Αὐτὸ ὅπου ῥαπίσθηκεν, ἐδάρθη, ἐπαιδεύθη, Ἐπτύσθη, ἐσταυρώθηκεν, ὅξος χολὴν ἐγέυθη. Ὁμοίως καὶ ὁ οἶνος δέ, τὸ ρεῦσαν αἷμα εἶναι. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σῶμα του ἐν τῷ προσηλωθῆναι. Τοῦτο τὸ αἷμα ἀληθῶς εἶναι τὸ τοῦ Θεοῦ μου, Τοῦτο τὸ σῶμα βέβαια εἶναι τὸ τοῦ Χριστοῦ μου. Ἐκ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὸ συλληφθὲν ἀσπόρως, Τὸ ἐκ Παρθένου γεννηθὲν τῆς Μαριὰμ ἀφθόρως. Τὸ ἐνταφέν, τὸ ἀναστὰν τῇ τρίτῃ τῇ ἡμέρᾳ, Τὸ ἀνελθὸν εἰς οὐρανοὺς πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα, Καὶ καθεζόμενον ἐκεῖ ἀπὸ τῶν δεξιῶν του, Καὶ προσκυνούμενον αἰεὶ ἐκ τῶν δυνάμεων του» (Καيسάριος Δαπόντε, Εξήγησις, σ. 84-85).

83. «Οὐ δύναται δέ, ἅπερ ὁ Θεὸς δωρεᾶται, τῇ τοῦ Ἱερέως δυνάμει ταῦτα ἐπιτελεῖσθαι· τοῦ μὲν Ἱερέως ἐστὶ τὸ στόμα διανοῖξαι, τὰ δὲ λοιπὰ ὁ Θεὸς ποιεῖ. Ὁ μὲν Ἄρτος ἐστὶν ὁ αὐτὸς, καὶ ὑπὸ τοῦ ἐλαχίστου προσφέροιο· καὶ Παῦλος, καὶ Πέτρος ἢ ὁ προσφέρων, εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ἐστὶν ὁ Ἄρτος, ὃν ὁ Χριστὸς τοῖς ἀποστόλοις ἔδωκε· καὶ αὐτὸν οὐχ οἱ ἄνθρωποι ἁγιάζουσιν, ἀλλ' αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ ἁγιάζων ἐστὶν» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ἱερά, σ. 161).

84. «Διὰ τοῦτο δὲ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διεταχθῇ κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου τὸν Κώδωνα ἀνακρούεσθαι, ἵνα μὴ μόνον οἱ ἐν τῷ Ναῷ ἐστῶτες, εἰς θερμότεραν διεγείρωνται δέησιν, ἀλλ' ἔτι καὶ οἱ ἀπόντες· εἴτε οἴκοι, εἴτε καθ' ὁδὸν ὄντες, ἢ ἐν ἀγρῷ πονοῦντες, ἢ περὶ πολιτικὰς ἐτέρας πράξεις ἐνασχολούμενοι, Θεὸν ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ἐκδυσωπῶσι, τὸ δῶρον ἀξιῶσαι προσφέσθαι, τὸ παρὰ τῆς

Ἐκκλησίας αὐτῷ προσφερόμενον» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 161-162).

85. «Δίπτυχα ἦτονε δύο σανίδες ἐνωμέναις, ὡσάν ἐκείναις, ὁποῦ βλέπομεν νὰ κρατῇ ζωγραφούμενος Μωϋσῆς ὁ Θεόπτης, εἰς ταῖς ὁποίαις ἦτονε γραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν Ὁρθοδόξων, καὶ καθὼς ἔχουν ἀπὸ τὴν ἀγίαν, καὶ Οἰκουμενικὴν πέμπτην Σύνοδον, τὰ ἀναγίνωσκεν ὁ Διάκονος τούταις ταῖς ὥραις ἔμπροσθεν τοῦ Θυσιαστηρίου, ἂν καλὰ καὶ εἰς ἐπήκοον πάντων νὰ ἐγίνετον αὐτῇ τῶν Διπτύχων ἡ Ἀνάγνωσις, καὶ ἐπ' Ἀμβωνος» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 166).

86. «Σιμώνωντας ἡ ὥρα τῆς ἀγίας Κοινωνίας, χρεῖα εἶναι νὰ τὴν γυρεύσωμεν ἀπὸ τὰ χέρια ὅχι ἀλλουνοῦ, παρὰ τοῦ Αὐθεντοῦ τοῦ Θεοῦ, λέγοντάς του, ὡς τέκνα ὑποθετὰ, ὁποῦ τοῦ εἴμεσθενε. Πάτερ ἡμῶν. κυβερνήτα, καὶ ποιητὰ, τὸν Ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον, δὸς ἡμῖν σήμερον, ὁποῦ ἐρμηνεύεται νὰ εἶναι αὐτῇ ἡ ἀγία Κοινωνία» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 171).

87. «Ἵνα δὲ μὴ περισπῶνται οἱ παριστάμενοι, περί παντοίας καὶ ἀπρεπεῖς τῷ δε τῷ Μυστηρίῳ διενθυμήσεις, διὰ δὴ τοῦτο, ὡδὰς τινὰς ὁ χορὸς ἐπιλέκτους ἐκ τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς προσεπάδει, τῷ κατὰ τὴν ἀγομένην ἐορτὴν Ἀγίῳ, ἢ τῇ ἄλλως ὑποκειμένη ὑποθέσει προσανηκούσας». «Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πάλαι τῶν πιστῶν οἱ μετασχόντες τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, τὸν ΛΓ' εἰώθεσαν προσεπάδειν ψαλμὸν... Ἀλλ' ἐπειδὴ γὰρ οἱ πιστοὶ τῆς ἐνδελεχοῦς ἐπαύσαντο Μεταλήψεως, μετετέθη καὶ ὁ ψαλμὸς εἰς τὸ ἀναγινώσκεσθαι κατὰ τὴν τῆς ἐυλογηθείσης Ἀρτοκλασίας διανομὴν» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 172-173 κ' 185).

88. «Βάλλοντες θερμόν νερόν πρῶτον εἰς τό ποτήριον χάριν τῆς σημασίας τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὁποῦ κατεβαίνει εἰς τὴν ἐκκλησίαν, διατί τότε ἐκατέβηκεν ἀφότου ὅλη ἡ οἰκονομία ἐτελειώθη καὶ τώρα κατεβαίνει ὅταν φερθῇ ἡ θυσία... ἔπρεπεν

ὑστερον ἐκείνων πάντων, νά σημειωθῇ καί αὐτή ἡ ἔλευσις ἡγουν τό ἔλα καί δὴ σημαίνεται ἔσοντας νά σμίγεται εἰς τὰ μυστήρια τό νερόν τό βραστόν, διατί αὐτό τό νερόν ἔσοντας νά 'ναι νερόν καί νά μετέχει ἀπό τήν φωτίαν, σημαίνει τό πνεῦμα τό ἅγιον, τό ὁποῖον λέγεται νερόν καί τότε ἐφάνη ὡς πῦρ ὅτε ἦλθεν εἰς τούς μαθητάς, καί οὗτος ὁ καιρός σημαίνει τόν καιρόν ἐκεῖνον διατί τότε ἦλθεν ἀφότου ὁ χριστός ἐτελείωσεν ὅλα τὰ μυστήρια, καί τώρα, ἔσοντας νά τελειωθοῦσι τὰ δῶρα φέρεται τό νερόν τοῦτο» (Ιωάννης Ναθαναήλ, *Η Θεία Λειτουργία*, σ. 197).

89. «Ἐγχείει καί τό βραστόν ὕδωρ λέγων τό, Ζέσις πίστεως πλήρης, καί τό, Λουτρόν τό θεῖον τῆς παλιγγενεσίας, πρῶτον διά νά δείξῃ ὅτι τό Πνεῦμα τό ἅγιον, ὁποῦ σκιαγραφεῖται πάντοτε εἰς τό πῦρ καί εἰς τούς ποταμούς τῶν ὑδάτων, εἶναι ὁποῦ κάνει τό μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως· διατί λέγει ἡ προφητική φωνή, "Ἐξαποστελεῖς τό πνεῦμά σου, καί κτισθήσονται, καί ἀνακαινιεῖς τό πρόσωπον τῆς γῆς". Δεύτερον διά νά κάμῃ καί εἰς τήν γεῦσιν τό Αἶμα καί τό ὕδωρ θερμόν καθὼς ἦταν ὅταν ἐξῆλθε ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, νά μᾶς δώσῃ νά νοήσωμεν ὅτι ἐκ ζῶντος σώματος ἐξέρχεται· καί τρίτον νά δείξῃ ὅτι ταῦτα τὰ δύο, τό αἶμα καί τό ὕδωρ, εἶναι ὁποῦ μᾶς τελειώνουσιν εἰς τήν χάριν τοῦ Θεοῦ μέ τό ἅγιον Βάπτισμα καί μέ τήν θεῖαν Κοινωνίαν σφραγίζοντάς μας μέ τό Πνεῦμα τό ἅγιον» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 52).

90. «Ὁ ἀρχιερεὺς... μεταλαμβάνει τόν μὲν ἅγιον Ἄρτον καθάπαξ, ἡγουν μίαν φοράν, τό δέ ἅγιον Ποτήριον εἰς τρία ρουφήματα λέγων, Εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρός, καί τοῦ Υἱοῦ, καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διατί ὅταν ὁ Χριστός ἔρχεται νά κατοικήσῃ εἰς τόν ἄνθρωπον δέν ἔρχεται μόνος, ἀλλά μετά Πατρός καί Πνεύματος. Τό ὅμοιον κάνουνσι καί οἱ λοιποὶ ἀρχιερεῖς καί διάκονοι, μεταδιδόντος αὐτοῖς τοῦ Πατριάρχου, ἅπαξ τόν Ἄρτον καί τρεῖς τό Ποτήριον» (Καλλίνικος Δεληκάνης, *Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ'*, σ. 53).

91. «Ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς εἶναι ὅλος ἐν ὅλῳ, καὶ ὅλος ἐν παντὶ μέρει· σῶος καὶ ἀκέραιος, τόσον εἰς ὅλον τὸν Μαργαρίτην, ὅσον καὶ εἰς ὅλα τὰ αὐτοῦ μέρη, λόγιασέ τα μικρὰ ὅσον καὶ ἂν θέλῃς. εἰς τὸν τρόπον, ὁποῦ δογματίζωσιν οἱ φιλόσοφοι διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἴδιος, ὁποῦ εὐρίσκεται εἰς ὅλαις ταῖς Ἐκκλησίαις τοῦ τετραπεράτου Κόσμου, εἰς ὅλαις ταῖς Θυσίαις ταῖς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς Οἴκουμένης, ὁ αὐτὸς τῷ ἀριθμῷ ἕνας καὶ μόνος» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ἱερά, σ. 177).

92. «Δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά γένη ὁ γυμνός καί ψιλός ἄνθρωπος Θεός κατὰ φύσιν, καθὼς ἔγινεν ὁ μεταβληθεὶς ἄρτος διὰ Πνεύματος ἁγίου· ἀλλ' ἐάν καί προσκολληθῇ μέ τόν Ἰησοῦν, καὶ ἐσμίξουσιν τὰ δύο εἰς τό ἕνα καθὼς γίνεται καὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος κοινωνᾷ τὰ θεῖα μυστήρια, ἀλλά δέν ἀλλάσει ὁ ἄνθρωπος εἰς Θεόν, μόνον παίρνει τὴν θεῖαν χάριν ἀπὸ τόν Χριστόν, μένει δέ πάλιν ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπος καὶ ἂν παίρνῃ καὶ τὴν χάριν» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 53).

93. «Ἡ δέ γνώμη τῆς Ἐκκλησίας μας διὰ τὴν ὁποίαν βάλλει τὰς μερίδας τῶν ἀνθρώπων μέσα εἰς τό Ποτήριον εἶναι διὰ νά ξεπλύνῃ τὰς ἁμαρτίας τῶν μνημονευομένων μέ τό τίμιον αἶμα τοῦ Δεσπότου, καὶ εἶναι τόσον, ὅσον ἂν ἤθελε πιάσῃ (χάριν λόγου) ὁ Ἰωάννης, ὁποῦ ἐπαράστεκεν εἰς τόν Σταυρόν, κάνένα ἁμαρτωλόν νά τόν φέρῃ ὑπὸ κάτω ἀπὸ τὰς πληγὰς τοῦ Ἰησοῦ ὁποῦ ἔρρεε τό αἶμα, νά τόν ξεπλύνῃ μέ αὐτό· διατί τότε ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος δέν ἐγένετο Χριστός κατὰ φύσιν, ἀλλά μόνον κεκαθαρμένος καὶ λελουμένος ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν μέ τό αἶμα τοῦ Χριστοῦ» (Καλλίνικος Δεληκάνης, Πατριαρχικῶν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 53-54).

94. «Τότε ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ εἰς κάθε Λειτουργίαν ἐμεταλαμβάνων τὰ Ἄχραντα Μυστήρια, τόσον Ἐκκλησιαστικοὶ, ὅσον καὶ λαϊκοὶ, παιδιά, καὶ γυναῖκες... Μάλιστα, ὅποιος δέν ἐμεταλαμβάνεν εἰς τὴν ὥραν τῆς θείας, καὶ Ἱερᾶς Λειτουργίας, ἐλογιάζετον,

ὥσπερ ὁ Ἐθνικός, καὶ ὁ Τελώνης, οἱ Ἱερωμένοι ἐξαιρέτως» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 47).

95. «Ἀλλ' ἡ ἀπερίσκεπτος ἀπλότης ὕστερον, θρασυτήτᾳ τινα προηγέγκατο ἀπονοίας· περὶ οὗ ποτνιαῖται ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῇ πρὸς Ἰννοκέντιον Ἐπιστολῇ ὅπερ οὖν καὶ αἰτία ἐγένετο, τοῦ παρέχειν τὴν Ἀγίαν Ἐυχαιριστίαν συνάμα πᾶσιν ἀγειρομένοις διὰ τῆς λαβίδος» (Γαβριήλ Νοβογραδίας, Τελετουργία Ιερά, σ. 184).

96. «Σημαδεύει ἀκόμη καὶ πῶς ἀναστάς ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ τοῦ τάφου ἐφάνέρωσε τὸν ἑαυτὸν του ζῶντα εἰς τοὺς Ἀποστόλους καὶ εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα δι' αὐτῶν. Ἀμή διατί δέν συναναστρέφετο πάντοτε μέ τοὺς μαθητάς του, ὡς πρὶν τοῦ Τάφου, ἀλλὰ δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα πότε ἐφαίνετο καὶ πότε ὄχι, διατί μετὰ τὴν Ἀνάστασιν ἦτον δεδοξασμένον τό σῶμα του, διὰ τοῦτο εἰσεβαίνει πάλιν ὁ ἱερεὺς μέ τὰ Ἅγια καὶ δηλοῖ ὅτι κρύπτεται ἀπὸ τὰ ὀμμάτια τῶν Ἀποστόλων ὁ Κύριος. Ἡ δέ ὕστερη φορά ὁποῦ ἐφάνηκεν εἰς αὐτούς ἦτον εἰς τό ὄρος τῶν Ἑλαιῶν, ἀπὸ τό ὁποῖον ἀνελήφθη· διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἱερεὺς πάλιν στρέφοντας μέ τὰ Ἅγια πρὸς τὸν λαόν λέγει ἐκφώνως, τό, Πάντοτε νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, δηλῶν τὴν εἰς οὐρανούς Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου, καὶ μετὰ λόγου τοῦ τέλους» (Καλλίνικος Δελικάνης, Πατριαρχικὴν Εγγράφων τόμ. Γ', σ. 50-51).

97. «Τοῦ ὅλου ἄρτου φημὶ τῆς εὐλογίας, καὶ τῆς Προσφορᾶς ὑπὸ τοῦ Διακόνου, ὡς ἡ μεγάλη Ἐκκλησία παρέλαβε, διατέμνεται σιδήρῳ τινὶ, ὅπερ καὶ Λόγχην λέγουσιν» (Νικόλαος Βούλγαρις, Κατήχησις Ιερά, σ. 42).

“Στο υπόδουλο Γένος μας, δεν επέτρεπε ο κατακτητής τις συναθροίσεις και τις συνάξεις. Ο μόνος χώρος σύναξης των υπόδουλων Ελλήνων ήταν ο Ιερός Ναός, η Εκκλησία και οι μοναδικές ευκαιρίες για συνάντηση και σύναξη των υπόδουλων Ελλήνων ήταν οι Κυριακές και οι Εορτές της Εκκλησίας μας, ήταν η τέλεση της Θείας Λειτουργίας”.

ISBN: 978-618-85782-0-3

Εκτύπωση: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού